TİLLA DENİZ BAYKUZU

ASYA HUN İMPARATORLUĞU

Bilge
Kültür•Sanat

ASYA HUN İMPARATORLUĞU

YAYIN NO: 967

ASYA HUN İMPARATORLUĞU
Tilla Deniz Baykuzu

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım: Kömen Yayınları 2012
Bilge Kültür Sanat'ta 1. Basım: Ocak 2020

ISBN: 978-605-7931-67-2

Kapak: Kenan Özcan
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19
Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

匈奴帝國

ASYA HUN İMPARATORLUĞU

TİLLA DENİZ BAYKUZU

Gözden geçirilmiş yeni basım

Bilge
Kültür·Sanat

Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu

1959 Adana doğumludur. 1976 yılında İstanbul Cibali Kız Lisesinden mezun oldu. Müteakiben 1978-1981 yılları arasında Çin dili eğitimi almak için Taiwan Milliyetçi Çin Cumhuriyetine giderek Taiwan Normal University Mandarin Training Center ve Taiwan University Tarih Bölümünde eğitim gördü. 1984-1988 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Çin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalından mezun oldu. 1989 yılında Çin Halk Cumhuriyeti lisansüstü bursunu kazandı ve 1991'e kadar Pekin Üniversitesinde eğitim gördü.

1995 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 1997'de "Kuzey Liang'da Bir Hun Devleti" adlı tezle yüksek lisansını, 2003 yılında ise "Çin Topraklarında Kurulan İki Hun Devleti: İlk Chao ve Sonraki Chao Devleti" adlı tezle doktorasını bitirdi. 2006 yılında Trakya Üniversitesi Tarih Bölümünde yardımcı doçent unvanıyla göreve başlayan Baykuzu 2009 yılında doçent, 2014'te ise profesör olmuştur.

2001 yılında Rusya Federasyonu Dağlık Altay Bölgesinde, 2007 yılında ise Çin Halk Cumhuriyeti Shaan-hsi ve Shan-hsi eyaletlerinde Hun ve Göktürk eserlerini yerinde tespit ve belgeleme araştırmasında bulunmuştur.

Hâlen Trakya Üniversitesindeki görevine devam etmektedir.

“Ömrünü Doğu Türkistan için harcamış büyükbabam
Dr. Mesut Sabri Baykozi’nin anısına…”

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 13

KISALTMALAR 15

GİRİŞ 17

I- HUNLARLA İLGİLİ ÇİN KAYNAKLARI 18
1- Shih-chih 史記 **(Tarih Kayıtları)** 19
2- Han Shu 漢書 **(Han Hanedanlığı Tarihi)** 21
3- Hou Han Shu 後漢書 **(Sonraki Han Tarihi)** 23
4- Tze-chih T'ung-chien資治通鑒 23
5- Chin Shu 晉書 **(Chin Hanedanlığı Tarihi)** 24
6- Pei Shih 北史 **(Kuzey Tarihi)** 25

I. BÖLÜM

I- HUNLARIN YAŞADIĞI COĞRAFYA, YAŞAM TARZI VE KÖKENİ 27
1- HUN ADI 27
2- ORTA ASYA COĞRAFYASI 27
a) Tundra Kuşağı 30
b) Orman Kuşağı 31
c) Bozkır Kuşağı 32
d) Çöl Kuşağı 33
3- KONARGÖÇERLİK 34

II- HUNLARIN ATALARI 37
1- Hsia Hanedanlığı 夏朝 **(MÖ 2201 - MÖ 1766)** 40
2- Shang Hanedanlığı 商朝 **(MÖ 1764 - MÖ 1027)** 41
3- Chou Hanedanlığı 周朝 **(MÖ 1050 - MÖ 247)** 43
a) İlkbahar Sonbahar Dönemi 春秋時代 *(MÖ 722 - MÖ 480)* 46
b) Savaşan Devletler Dönemi 戰國時代 *(MÖ 480 - MÖ 22)* 48
4- Ch'in Hanedanlığı 秦朝 **(MÖ 221 - MÖ 207)** 50

II. BÖLÜM

I- KURULUŞTAN ÖNCE HUNLAR 55
1- T'ou-man Ch'an-yü (? - MÖ 209) 55

II- KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DÖNEMİ 57
1- Motun Ch'an-yü 冒頓單于 **(MÖ 234 - MÖ 174)** 57

a) P'ing-ch'eng Savaşı 平城之戰 *ve Pai-teng Kuşatması* 白登之圍 *(MÖ 201)* 61
1) Ho-ch'in 和 親 (Evlilik Barış Anlaşması) (MÖ 197) 67
b) Çin Sarayı ile Mektuplaşmalar 69
1) İmparatoriçe Lü'ye Yazılan Mektup (MÖ 192) 70
2) İmparator Hsüen-ti'ye Yazılan Mektup (MÖ 177) 71
2- Lao-Shang Ch'an-yü (Chi-yü) 老上單于 **(MÖ 174 - MÖ 160)** 74
3- Chün-ch'en Ch'an-yü 軍 臣 單于 **(MÖ 160 - MÖ 126)** 78
a) Ma-i Pususu 馬邑之戰 *(MÖ 133)* 78
b) Chang Ch'ien'in Batı Bölgelerine Seyahati 80
1) Birinci Yolculuk, Yüeh-chihlere Seyahat (MÖ 139 - MÖ 126) 81
c) Ho-nan Savaşı (MÖ 129) 84
1) Yen-men Muharebesi 雁門之戰 85
4- İ-chih-hsieh Ch'an-yü 伊稚斜單于 **(MÖ 126 - MÖ 114)** 89
a) Shuo-fang Savaşı (MÖ 126 - MÖ 123) 89
b) Batıdaki Hun Topraklarının Kaybedilmesi (MÖ 121 - MÖ 120)
Ho-hsi Savaşı 河西之戰 90
c) Mo-pei Savaşı 漠北之戰 *(MÖ 119)* 94
d) Chang Ch'ien'in Wusunlara Seyahati (MÖ 119 - MÖ 115) 96
5- Wu-wei Ch'an-yü 烏維 單于 **(MÖ 115 - MÖ 104)** 99
a) Luo-lan Savaşı 樓蘭之戰 *(MÖ 108)* 102
6- Wu-shih-lu Ch'an-yü 烏師廬 兒單于 **(MÖ 105 - MÖ 102)** 103
a) Chün-chih Dağı Savaşı 浚稽山之役 *(MÖ 104)* 105
7- Chü-li-hu Ch'an-yü 呴黎湖 單于 **(MÖ 102 - MÖ 101)** 106
8- Ch'ieh-t'e-hou Ch'an-yü 且鞮侯 單于 **(MÖ 101 - MÖ 96)** 108
a) Çin Elçisi Su-wu'nun Hun Ülkesine Gelmesi 109
b) Chiu-ch'üan 酒泉 *Şavaşı* 111
c) Tula Nehri 餘吾水 *Savaşı (MÖ 97)* 112
9- Hu-lu-ku Ch'an-yü 狐鹿姑 單于 **(MÖ 96 - MÖ 85)** 112
a) Yen-jan Dağı 燕然山 *Savaşı (MÖ 90)* 113

III. BÖLÜM

I- ÇÖKÜŞ DÖNEMİ (MÖ 85 - MÖ 56) 117
1- Hu-yen-ti Ch'an-yü 壺衍鞮 單于 **(MÖ 85 - MÖ 68)** 117
2- Hsü-lu-kuan-chü Ch'an-yü 虛閭權渠 單于 **(MÖ 68 - MÖ 60)** 121
a) Ch'e-shih Savaşı (MÖ 67) 121
3- Wo-yen-ch'ü-t'e Ch'an-yü 握衍朐鞮 單于 **(MÖ 60 - MÖ 58)** 123
4- Hu-han-yeh Ch'an-yü 呼韓邪 單于 **(MÖ 58 - MÖ 31)** 124

II- HUN DEVLETİ'NİN İKİYE BÖLÜNMESİ 129
1- Batı Hunları 129
a) Chih-chih Ch'an-yü 郅支 *(MÖ 56 - MÖ 36)* 139

2- Doğu Hunları 139
a) Hu-han-yeh Ch'an-yü 呼韓邪 單于 *(MÖ 58 - MÖ 31)* 139
b) Fu-chu-lei Juo-ti 復株累若鞮 *(MÖ 31 - MÖ 20)* 145
c) Suo-hsieh Juo-ti 搜諧若鞮 *(MÖ 20 - MÖ 12)* 146
d) Ch'e-ya Juo-ti 車牙若鞮 *(MÖ 12 - MÖ 8)* 146
e) Wu-chu-liu Juo-ti 烏珠留若鞮 *(MÖ 8 - MS 13)* 146
f) Wu-lei Juo-ti 烏累若鞮 *(MS 13 - MS 18)* 151
g) Hu-tu erh-shih tao-kao Juo-ti 呼都而尸道皋若鞮 *(MS 18 - MS 46)* 152
h) Wu-ta ti-hou 烏達鞮侯 *(MS 48) ve İkinci Bölünme* 154

III- İKİNCİ BÖLÜNME VE YIKILIŞ 156
1- Kuzey Hunları (46-137) 156
a) P'u-nu Ch'an-yü 蒲奴 *(46 - ?)* 156
1) Kumul (I-wu-lu) Savaşı 伊吾卢之战 (73) 158
b) You Liu Ch'an-yü 優留 *(? - 87)* 161
c) Pei Ch'an-yü 北 *(88 - 91)* 162
1) Chih-luo Dağı Savaşı 稽落山之戰 (88) 162
d) Yü-ch'ü-Ch'üan Ch'an-yü 於除鞬 *(91 - 93)* 164
e) Feng-hou Ch'an-yü 逢侯 *(94 - 118)* 165
2- Güney Hunları (48-216) 169
a) Hai-luo shi-chu-ti 醢落尸逐鞮 *(48 - 56) Pi Ch'an-yü* 169
b) Ch'iu-fu-you-ti 丘浮尤鞮 *(56 - 57) Mo Ch'an-yü* 172
c) İ-fa-yu-lu-ti 伊伐於慮鞮 *(57 - 59) Han Ch'an-yü* 173
d) Hai-t'ung shi-chu hou-ti 醢童尸逐侯鞮 *(59 - 63) Shih Ch'an-yü* 173
e) Ch'iu-chu-ch'e lin-ti 丘除車林鞮 *(63) Su Ch'an-yü* 173
f) Hu-hsieh-shih-chu hou-ti 湖斜尸逐侯鞮 *(63 - 85) Ch'ang Ch'an-yü* 173
g) İ-tu-yu-lu-ti 伊屠於閭鞮 *(85 - 88) Hsüan Ch'an-yü* 174
h) Hsiu-lan Shi-chu hou-ti Ch'an-yü 休蘭尸逐侯鞮 *(88 - 93)* 174
T'un-t'u-hou Ch'an-yü 174
i) An-Kuo Ch'an-yü 安國 *(93 - 94)* 175
j) T'ing-tu shi-chu hou-ti 亭獨尸逐侯鞮 *(94 - 98) Shih-tzu Ch'an-yü* 176
k) Wan-shi shi-chu hou-ti 萬氏尸逐侯鞮 *(98-124) T'an Ch'an-yü* 177
l) Wu-chi-hou shi-chu-hou-ti 烏稽侯尸逐鞮 *(124 - 128) Pa Ch'an-yü* 178
m) C'hu-t'e-jou-shi chu chiu 去特若尸逐就 *(128 - 140) Hsiu-li Ch'an-yü* 178
n) Ch'e-niu Ch'an-yü 車鈕 *(140 - 143)* 179
ö) Hu-lan-chu-shi-chu-chiu 呼蘭若尸逐就 *(143 - 147) Tou-lou-chih Ch'an-yü* 180
p) I-ling shi-chu-chiu 伊陵尸逐就 *(147 - 172) Chu-ch'e-erh Ch'an-yü* 180
r) Tu-t'e-juo shi-chu-chiu 屠特若尸逐就 *(172 - 178) Mo Ch'an-yü* 182
s) Hu-ch'eng Ch'an-yü 呼徵 *(178 - 179)* 183
t) Ch'iang-ch'ü Ch'an-yü 羌渠 *(179 - 188)* 183

IV. BÖLÜM

I- HUN BOYLARININ ÇİN'E YERLEŞTİRİLMESİ 185
1- Hsü-p'u Kutluk Ch'an-yü 須卜骨都侯 (181 - 189) 186
2- T'e-chi shi-chu-hou 持至尸逐侯 (188 - 195) Yü-fu-luo Ch'an-yü 186
3- Hu-ch'u-ch'uan Ch'an-yü 呼廚泉 (195 - 216) 187

II- GEÇ DÖNEM HUN DEVLETLERİ 194
1- Han veya İlk Chao Devleti (MS 304 - MS 329) 194
2- Sonraki Chao Devleti (MS 319 - MS 352) 195
3- Hsia Devleti (MS 407 - MS 431) 196
4- Kuzey Liang Devleti (MS 397 - MS 439) 197

V. BÖLÜM

I- HUN ARKEOLOJİSİ 201
1- Rusya Federasyonu Altay Bölgesi'ndeki Hun Kurganları 203
a) Pazırık Kurganları 203
1) Birinci Pazırık Kurganı 204
2) İkinci Pazırık Kurganı 205
3) Üçüncü Pazırık Kurganı 206
4) Dördüncü Pazırık Kurganı 207
5) Beşinci Pazırık Kurganı 207
b) Şibe Kurganı 208
c) Tuyahdı (Tüekta) Kurganı 209
d) Başadar Kurganı 209
e) Ulandırık Kurganları 210
f) Katandı Kurganı 211
g) Berel Kurganı 211
h) Ukok Kurganı 211
2- Moğolistan'daki Hun Kurganları 212
a) Noin-ula Kurganları 212
3- Kazakistan'daki Hun Kurganları 213
a) Esik Kurganı 213
4- Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Hun Kurganları 215
a) Kuruluş Dönemine Ait Kurganlar 216
1) Hsi-kou P'an 西沟 畔 Mezarlığı 217
2) K'o-sheng Chuang 客省庄 Mezarlığı 217
3) T'ung-ch'üan, Tzao-miao-erh 枣庙爾 Vadisi M 25 Numaralı Mezar 218
4) Tao-tun-tzu 倒墩子 Mezarlığı 219
5) Li Chia T'ao-tzu 李家套子 Mezarlığı 219
6) Doğu Miao Vadisi 東庙爾 Mezarlığı 221

7) Nan-wan 南灣 Mezarlığı 221
8) Nan-yüeh Kralı 南越國王 Mezarı 221
b) Kuzey Hunlarına Ait Kurganlar 222
1) Ch'a-wu-hu 察吾乎 Vadisi 3 nolu Kurgan 223
c) Güney Hunlarına Ait Kurganlar 223
1) Pu-tung 补洞 Vadisi Mezarlığı 223
2) Shang-sun Chia Chai 上孙家寨 Mezarlığı 224
3) Shen-mu 神木 Ta-pao-tang 大保当 Mezarlığı 224
4) Ta-pao-tang 大保当 Eski Şehri Harabeleri 225
5) Kang-chai 岗寨 Köyü Mezarlığı 225
6) Shou 朔 Kasabası Ch'in-Han Mezarlığı 226
7) Hsi-ch'a 西岔 Vadisi Mezarlığı 226

BİBLİYOGRAFYA 229

HUN İMPARATORLARI SOY KÜTÜĞÜ 235

DİZİN 239

HARİTALAR 247

ÖNSÖZ

Türkiye'de Hun tarihi araştırmaları yapmak isteyen araştırmacılar birçok problemle karşı karşıya gelirler. Bunların en önemlisi kaynak dilin bilinmemesi veya öğreniminin zor olmasıdır. Kaynak dilin bilinmemesi bu alanda yapılan çalışmaların diğer alanlara göre çok az olmasına sebep olmaktadır. Batı dillerinden üçüncü tercüme kullanarak yapılan çalışmalar ise çeviri hatası ihtimallerinin çoğalmasına, coğrafyayı iyi bilmemek de sağlıklı yorum yapamama gibi eksik ve hatalar doğurmaktadır. Şüphesiz ki ülkemizde bu işi hakkıyla yapan büyük hocalarımız olmuştur. Ancak bu, çalışmaların hâlâ çok yetersiz olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bir diğer konu ise üniversitelerimizde kaynak dil bilen uzman yetişmediğinden tarihin "Genel Türk Tarihi" anabilim dalı amacından uzaklaşarak neredeyse Osmanlı tarihini bile içerir hâle gelmiş olmasıdır.

Tüm bu olumsuzluklardan dolayı ne yazık ki Türk tarihinin girişi ve temeli olan Hun Tarihi hakkında tek bir Türk eseri dahi bulunmamaktadır. Bu eksiklikten yola çıkarak eserimizi yazmaya ve bu boşluğu doldurmaya karar verdik.

Ülkemizde Prof. Dr. Bahaeddin Ögel hocamızın ve Prof. Dr. Ayşe Onat'ın doğrudan Çinceden yaptığı çeviriler dışında neredeyse tüm çalışmalar yabancı dillerden çevrilmiş olup bazı hatalar taşımaktadır. Bu yüzden diyebiliriz ki bu konudaki en önemli çalışmalar Ögel ve Onat'a aittir. Ögel Asya Hun Devleti'yle ilgili eserinde yalnızca Han Shu'nun "Hunlar" bölümünden değil Shih-chi, Han Shu ve Hou Han Shu gibi farklı Çin kaynaklarının çeşitli bölümlerinden de yararlanmış ve çok önemli yorumlar da yapmıştır. Ancak eser biraz karışık olup bazı ufak hatalar da içermektedir. Onat ise Asya Hun Devleti'yle ilgili çeşitli çalışmalar yayınlamış, özellikle 2006 yılında TTK tarafından yönetilen bir proje kapsamında bir ekibe başkanlık ederek Han Shu'nun 94. bölümü olan "Hunlar" bölümünü tercüme edip yayınlamıştır. Bu ciddi eserin bu alanda çalışma yapacaklara çok büyük bir temel sağladığı şüphesizdir. Ancak 94. bölüm Hun tarihinin tamamını içermez ve bazı olayları da detaylı olarak vermez. Bunun için Han Shu ve Hou Han Shu'nun birçok bölümü ile imparatorlar ve generaller biyografilerine de bakmak gerekir. Biz de bu ihtiyacı göz önünde tutarak öncelikle Çin kaynakları ve hanedan yıllıklarını taramayı ön planda tuttuk. Bunun yanında Çin kaynaklarının yalnızca Hunlarla ilgili bölümlerinden değil, özellikle de bilinmesi Hun

tarihinin anlaşılmasını kolaylaştıracak olan, Hunlarla yakın temasta bulunan, Çin imparator, imparatoriçe, kumandan ve bürokrat biyografileri, Batı Bölgeleri gibi çeşitli bölümlerinden de tercüme yoluyla faydalandık. Mümkün olduğunca yorum yapmamaya veya yorum gerektiren yerlerde yorumları dip notlarda açıklamaya çalıştık. Çünkü bugüne kadar yapılan çalışmaların birçoğunda yapılan yorumların orijinal kaynakta var olduğu sanılmış ve bu yorumlar neredeyse değiştirilmez hâle gelmiştir.

Ana kaynakların yanı sıra Batılı ve Türk araştırmacıların eserleri ve yorumlarından da faydalanma yoluna gittik. Çağdaş tarihçilerin kitap ve makalelerini de taradık ve özellikle de öğrencilerin bibliyografya bilgisinin artması amacıyla değerli olanları bolca kullandık. Bu uzun ve karmaşık tarih serüvenini okuyucuya en rahat anlatmanın yolunu kurgulayarak çalışmamızı ortaya koyduk.

Ayrıca tarihî olayların geçtiği coğrafi bölgelerin bugün neresi olduğu ve hangi isimle bilindiği gibi konuları da gerek bilgilerle gerekse haritalarla açıklamaya çalıştık.

Bunların dışında ünlü Hun tarihçisi Lin Kan, Ma Ch'ang-shou ve Wu Mu'nun gibi Çinli tarihçilerin hem o coğrafyada yaşayıp hem de ana kaynakların dilini konuşuyor olmalarının avantajlarıyla yazdıkları eserlerden de faydalandık. Çağdaş Çinli Hun tarihçilerinin makale ve eserleriyle Çinli detaycılığının nerelere varabileceğini araştırdık ve bulduklarımızdan azami faydalanma yoluna gittik.

Çalışmamızda geleneklere uygun olarak Çince özel isimlerin Latin harfleriyle transkripsiyonunun yanına klasik Çince kullanarak Çincesini yazdık. Ayrıca tüm dünyada tarih çalışmalarında tercih edilen Wade-Giles transkripsiyon sistemini kullanmaya özen gösterdik.

Araştırmamızda okuyucuda bir Hun imajı yaratabilmek, neredeyse hiç bilinmeyen coğrafyaları daha iyi anlatabilmek ve dönemin sanatı hakkında bir nebze olsun bilgi verebilmek için Çin sanatında Hunları betimleyen resim ve objelere bolca yer verdik. Hunlara ait arkeolojik eser fotoğrafları, çeşitli listeler, şemalar ile tarihî minyatür ve resimlerle de destekledik.

Üç yıl süren çalışmalarım sırasında bana yardımcı olan öğrencim Kırklareli Üniversitesi Araştırma Görevlisi T. Gökçe Balcı'ya, harita ve teknik düzenlemelerimde yüksek lisans öğrencilerim Faruk Öksüz, Mutlu Kahraman ve bu sıkıntılı süreçte katlandığı her şey için ağabeyim Tunç Uygur Baykuzu'ya teşekkür ederim.

Tilla Deniz Baykuzu
Edirne - 2011

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
bkz.	: bakınız
SC	: Shih Chi
HS	: Han Shu
HHS	: Hou Han Shu
PS	: Pei Shi
TCTC	: Tzu-chih T'ung-chien
TTK	: Türk Tarih Kurumu
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
AÜ	: Ankara Üniversitesi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırma Vakfı

İç Moğolistan Bozkırları

GİRİŞ

Dünya tarihinin en önemli topluluklarından biri olan Hunlar, Türk tarihinin bilinen ilk ama en önemli topluluğudur. Hunlar tarihte yalnız topluluk olarak kalmaz ayrıca ilk Türk devleti unvanını da alırlar. Türklere dair ne varsa hepsinin temeli bu büyük ve görkemli toplulukta yatar. Bu yüzden Hunlar Türk coğrafyasının ve bütün Türk tarihinin ana kilit taşı olma rolünü taşırlar.

Çin kaynaklarının MÖ 2000'lerden itibaren Çin devletlerini kuzey ve doğu sınırlarında rahatsız eden konargöçerlerden söz etmeye başlamasıyla, bizim de Hunlar hakkında ilk bilgileri edinmemiz mümkün olmaktadır. En eski dönemlerde Kuei-fang, daha sonra Jung-ti, Ak ve Kızıl Ti, Hsien-yü vs. gibi çeşitli isimlerle anılan Hunlar, Savaşan Devletler Dönemi'nde "Hsiung-nu" olarak anılmaya başlarlar. Bu kelime bundan sonra hiç değişmeyerek Çin tarihinde yüzyıllarca kullanılacaktır.

Büyük Hun Devleti MÖ 209 yılında kurulmuş ve kurulmasından birkaç sene sonra kendisi de yeni kurulmuş olan Han Hanedanlığı'yla çeşitli yollardan siyasi ve ticari ilişkiye girmiş, bu ilişki Han Hanedanlığı'nın yıkılmasından 4 sene öncesine kadar dört yüz yıl devam etmiştir. Hun Devleti kuzeydeki Türk boyları ve batıdaki Orta Asya şehir devletlerini hâkimiyeti altına almıştır. Böylece bu büyük coğrafyada salt siyasi değil kültürel değiş tokuşlara sebep olmuş, ticari ve kültürel akışı sağlamıştır.

İlk Türk devleti olan Hunların hem 400 yıllık siyasi hayatı, hem yaşadıkları coğrafyanın çok geniş olması hem de bu coğrafyanın bugün bizim yaşadığımız topraklardan çok uzakta olması araştırmaları zorlaştıran unsurlardır. Fakat Çin kaynakları bize Hunlar hakkında bilgi veren en eski kayıtlar olup, temel alacağımız en önemli kaynaklardır.

I- HUNLARLA İLGİLİ ÇİN KAYNAKLARI

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren tarih yazma geleneğine sahip olan Çinliler, bunun sayesinde gerek kendilerinin gerekse Orta Asya'da yaşayan diğer kavim ve devletlerin siyasi, ekonomik ve kültürel bilgilerini aktarmışlardır. Dolayısıyla Çin kaynakları, kendi tarihlerini aktarmanın yanı sıra yazılı kültürü olmayan toplumların da belirli dönemlerini aydınlatmada büyük katkıda bulunmuştur[1].

Orta Asya ve Hun tarihi ile ilgili ilk yazılı belgeler Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Çin'in en eski yazılı belgeleri (MÖ XVI. yy. - XI. yy.daki) Shang ya da Yin dönemine kadar uzanır. Bu belgeler öncelikle fal niteliğinde olup, kaplumbağa kabuğu veya hayvan kemikleri üzerine, fala bakma amacıyla kazınmış ilkel yazılardır. Bunlar genellikle bir cümleden oluşan, kısa ve anlaşılması zor kayıtlardır. Bir tarihî olayı kaydetmekten ziyade o dönemlerde Çinliler ile mücadele eden kavim ve devletler hakkında bilgi edinmek amacıyla bakılan fal malzemeleridir. Elde edilen bu materyaller de bizlere yeterli tarihî bilgiyi sunmakta kısır kalırlar. Bu noktada düşündüğümüz zaman bizlere daha açık ve detaylı bilgiyi Çin'in resmî hanedan yıllıkları vermektedir[2].

Çin'in resmî hanedanlık kayıtları olan "24 Tarih", MÖ 206 - MS 220 döneminde yaşamış olan Han Hanedanlığı'ndan MS XIV-XVII. yüzyıllardaki Ming Hanedanlığı'na kadar olan geniş bir tarihî dönemi içine almaktadır. Resmî hanedanlık kayıtları içinde şahıs biyografileri ile kavim ve yöre monografileri bölümleri bulunmaktadır. Bunların birçoğu farklı kişiler tarafından kaleme alınmıştır.

Hanedanlık kayıtları, öncelikle Çin Tarihi yazma amaçlandığından Çinli bakış açısıyla yazılmıştır ve Çin açısından önem taşır. Fakat Türk Tarihi açısından büyük önem taşıdığı da tartışılmaz. Bunlar Orta Asya Tarihi alanında yapılacak olan araştırmalara ilk elden kaynak olma özelliği teşkil etmektedir. Ayrıca kayıtlarda

1 Sema ORSOY, "Çin'in Resmî Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler", **Türkler**, Cilt 1, Bölüm 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 554.

2 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara, 2004, s. XIII.

Türkler ve Türklerden önceki boylar hakkında bilgilere yer verilmiş olması, bilinen ilk yazılı belgelerimizin Göktürkler dönemine ait olması nedeniyle, bu tarihten önceki dönemlere ulaşamayan kaynaklarımızın eksik kaldığı noktada, söz konusu kaynakların Türk Tarihi bakımından ne derece önem arz ettiği ortaya çıkmaktadır[3].

Demek ki; eğer Çin kaynakları olmasaydı elimizdeki Göktürk yazıtlarından elde ettiğimiz kısıtlı bilgiler ile kalacaktık. Hunlar ve onlardan önceki dönem ise tahmin olmaktan öteye gidemeyecekti.

1- Shih-chih 史記 (Tarih Kayıtları)

Çin'de MÖ IV. yy. sonlarına doğru hikâye şeklinde kaleme alınmış tarih kitabı örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların ilklerinden ve önemi olanlardan biri de "*Ch'un Ch'iu*" 春 秋'nun bir ilavesi niteliğini taşıyan "*Ch'un Ch'iu Tso shih Chuan*" 春 秋 左 氏 傳 ile MÖ V. yy. - III. yy. arasındaki karışıklıkları konu edinen "*Chan Kuo Ts'e*" 戰 國策'dır. Ch'in devrinde (MÖ 221 - MÖ 207) ise tarih yazıcılığı bir süre kesintiye uğramış ve bu durum Han Hanedanlığı'nın (MÖ 206 - MS 220) kuruluşuna kadar devam etmiştir. Bu durumun en önemli nedeni, Han döneminde Çin'in her açıdan en parlak devrini yaşamaya başlaması ve buna paralel olarak edebî sanat tarzlarının gelişerek birçok eserin ortaya çıkmasıdır[4]. Buradan şunu da çıkarabiliyoruz; eski Yunan'da üretim fazlasının ortaya çıktığı noktalarda felsefe vücuda gelmiş ise, Çin'de de siyasi ve ekonomik şartlar iyi olduğu noktada tarih yazıcılığı ve diğer edebî sanat dalları yaşama ortamı bulmuşlardır.

Bu durumda MÖ 221-227 tarihlerinden Han Hanedanlığı'nın kurulduğu tarihe (MÖ 206) kadar Çin'de siyasi, sosyal ve ekonomik bir sıkıntı yaşanmıştır. Durumun böyle oluşu Çin'de tarih yazıcılığı ve diğer edebî sanatların duraklama noktasına gelmesinde etkin unsur olmuştur. Böylelikle sistemli ve metotlu Çin tarihçiliğinin ilk örnekleri Han Hanedanlığı zamanından itibaren görülmeye başlanmıştır. Bunlardan yani hanedanlık kayıtlarından ilki olan Shih Chi ilk olarak ele alacağımız kaynaktır.

Shih Chi, Çin'de yazılmış ilk genel Çin tarihi olma özelliği taşımaktadır. Bu kitabın asıl adı "T'ai Shih Kung Shu" 太史公書'dur. Shih Chi'den önce birçok tarih kitabı yazılmışsa da bu kitaplar ya belli bir dönemi ya da belli bir bölgenin tarihini içermektedir. Bu kitapların çoğu birer "yıllık" biçimindedir.

---

3 Sema ORSOY, a.g.m., s. 554.

4 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **a.g.e.**, s. XIV.

Bu noktada ayırt edici özelliği ile, genel tarih anlatımlı ve geniş içerikli ilk tarih kitabı olarak Shih Chi karşımıza çıkmaktadır.

Eserin yazarı, Ssu-ma Ch'ien 司馬遷 adında bir bilgindir. Han Hanedanlığı döneminde (MÖ 206 - MS 220) Tzuo Feng-i Eyaleti'nin Hsia-yang kentinde MÖ 145 yılında dünyaya geldiği söylenmektedir[5]. Saray kütüphanesinde önemli bir görevli olan babasının vasiyeti üzerine onun yapmayı düşündüğü bir genel tarih kitabı yazmak için MÖ 104 yılında işe koyulmuştur.

Ssu-ma Ch'ien

Yazarın babasının başlattığı eser yaklaşık olarak MÖ 91'de tamamlanmıştır. Kitabın tamamı 130 bölümdür. Bunun 20 bölümü Pen Chi, 10 bölümü Piao, 8 bölümü Shu, 30 bölümü Shih Chia, 70 bölümü Lieh Chuan'dır. Pen Chi ve Lieh Chuan tüm kitabın en önemli kısımlarıdır.

Eserin özellikle Türk Tarihi için ayrılan kısımları bizi daha çok ilgilendirmektedir. Bu durumda 110. bölümündeki Hsiung-nu Lieh Chüan 匈奴列傳'da (Hun Monografisi) Hsiung-nular ve ataları hakkında tarihî kayıtların bulunması nedeniyle Shih Chi, Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili önemli bilgilerin ışığa çıkarılması açısından ilk yazılı belge olarak değerli bir kaynaktır.

110. bölümde Hsiung-nuların ataları, kimlikleri, yaşam şekilleri, toplumsal yapıları ile ilgili bilgiler ve Hsia Hanedanlığı'ndan (MÖ 2100-1600) itibaren Çin'in kuzeyindeki kavimlerin tarihleri hakkında kayıtlar bulunmaktadır.

Ch'in Hanedanlığı (MÖ 221 - MS 206) dönemindeki Hsiung-nu tarihi ise, T'ou-man'dan başlayarak anlatılmakta ve T'ou-man ve oğlu Motun döneminde Hsiung-nuların kabile örgütünden, askerî yapılarından, dinsel inançlarından, gelenek göreneklerinden Motun'un ve daha sonra sırayla diğer ch'an-yülerin başa geçişinden, iç çekişmelerinden ve Çin ile ilişkilerinden söz edilmektedir[6].

T'ou-man Ch'an-yü'den başlayan Hun tarihi MÖ 102 tarihinde Ch'ü-te Hou Ch'an-yü'ye kadar anlatılmaktadır.

---

5 Bülent OKAY, "Çin Kaynakları: I Shih Chi (Tarih Kayıtları)", **Doğu Dilleri Dergisi**, C. III, Sayı IV, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1983, s. 127.

6 Sema ORSOY, "Çin'in Resmî Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler", **Türkler**, Cilt 1, Bölüm 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 554-555.

2- Han Shu 漢書 (Han Hanedanlığı Tarihi)

Han döneminde ikinci önemli kaynak olarak Pan Ku 班固 (MS 32-92) tarafından kaleme alınmış olan Han Shu karşımıza çıkmaktadır. "Ch'ien Han Shu" 前漢書 (İlk veya Önceki Han Sülalesinin Tarihi) olarak da bilinen ve hanedanın başlangıcından, hanedanlığı deviren Başbakan Wang Mang'ın (MÖ 9 - MS 23) ilk yıllarına kadar olan 230 yıllık tarihî dönemi ve olaylarını anlatan resmî hanedanlık tarihidir. Shih Chi örnek alınarak oluşturulmuştur. Ancak ondan farklı olarak genel değil özel bir hanedanlık tarihidir ve kendine özgü bir plana sahiptir. Bu ayırt edici özelliğinden dolayı kendisinden sonra yazılacak olan tarih kitaplarına örnek teşkil etmiştir.

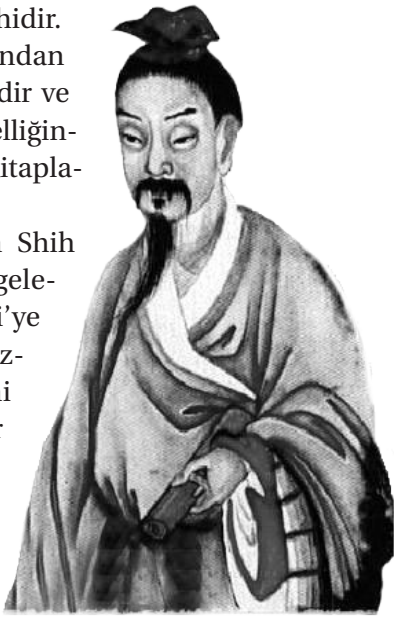
Pan Ku

Tarih ilmi ile ilgili olan Pan Ku, babasının Shih Chi'den çok etkilenerek toplamış olduğu tarih belgelerini 65 bölüm olarak "Hou Chuan" adıyla Shih Chi'ye eklemiştir. Babasının ölümünden sonra tarih yazma işini Pan Ku üzerine almış ve babasının eserini ilaveler ile genişletmiştir. MS 62 yılında bir ihbar sonucu, resmî tarihi kişisel düşünceleri ile değiştirdiği suçu ile hapsedilen Pan Ku, sonradan imparatorun onun çalışmalarını inceleyerek iyi bir tarihçi olduğuna kanaat getirmesi üzerine serbest bırakılarak imparatorun özel kütüphanesinde göreve getirilmiştir. Pan Ku burada yirmi yıl çalışarak eserini tamamlamaya çalışmış fakat suçlanıp yeniden hapsedildikten bir süre sonra ölmüş bu nedenle eserini tamamlayamamıştır. Bunun üzerine eserin neticelendirilmesi imparator tarafından kız kardeşi Pan Chao'ya 班昭 (45-117)[7] verilmiş, tarihçi Ma Hsü de ona yardımla görevlendirilmiştir. Han Shu'nun tamamlanması yaklaşık kırk yıllık bir sürede olmuştur.

Başlangıçta 100 bölüm olan Han Shu, Chi, Piao, Chih, Chuan gibi dört ana kısma ayrılmaktadır. 12 bölüm imparator biyografilerini, 8 bölüm hanedan üyelerini, soy kütükleri ve soylu kişiler ile devlet görevlilerini gösteren tabloları, 10 bölüm takvim, merasimler, kişilerin biyografileri ile yabancı kavimlere ait monografileri içermektedir. Fakat daha sonra eklenen listeler ve ilaveler ile eserin bölümleri 120'ye çıkmıştır.

---

7 Âlim bir aileden geldiği için babası ve erkek kardeşlerinin yanında iyi bir eğitim alarak yetişen bu hanım Çin Tarihinin ilk kadın tarihçisidir.

Han Shu'da kendisinden önce yazılmış olan Shih Chi'den alıntılar olduğu, iki kaynak karşılaştırıldığında açıkça anlaşılmaktadır. Aynı zamanda farklılıkları da ortaya çıkmaktadır. Öncelikle iki metnin yazılış amaçları farklılık göstermektedir. Shih Chi, Çin'e komşu yabancı kavimler hakkında bilgi toplayıp tanımak ve ilişki kurmak için bir kısım temel bilgilere yer vermiştir. Han Shu'nun yazıldığı döneme gelindiğinde ise Çin'in iç ve dış politikaları artık oturmuş olduğundan Hunlara karşı izlenecek yayılma politikasının yöntemleri üzerinde durulmuş ve saray içi tartışmalar konu edilmiştir. Han Shu bu olaylar ile ilgili belgelere daha çok yer vermektedir[8].

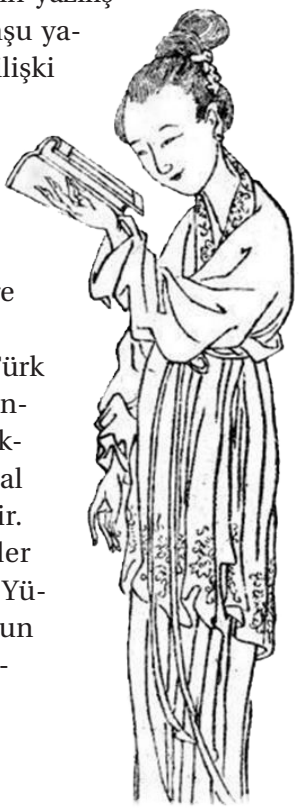

Pan Ku'nun kız kardeşi
Pan Chao MÖ 49 - MS 20

Han Shu'da da bizleri en çok ilgilendiren kısım Türk Tarihi'nin anlatıldığı kısımlardır. Metnin birinci kısmında Hsiung-nuların kimliklerinden, sahip olup yetiştirdikleri hayvanlar dâhil günlük yaşamlarından, toplumsal yapılarından, örf ve ananelerinden bahsedilmektedir. Çin'e kuzeyde komşu olan kavimler hakkında bilgiler verilerek, bunların Çin ile ilişkilerinden, Tung-hu ve Yüeh-chihlerin Hsiung-nular ile ilişkilerinden, Motun'un başa geçtikten sonra, siyasi hâkimiyetini kurması, Hsiung-nu ch'an-yülerinin siyasal teşkilat ve askerî yapısından, dinsel inançlarından söz edilmektedir. Ayrıca Han Hanedanlığı döneminde Hsiung-nuların Çin ile ilişkileri, Motun'dan sonra tahta çıkan Hsiung-nu ch'an-yülerinin ülke içindeki durumları ile Çin ile siyasi faaliyetleri söz edilmektedir.

İkinci kısımda, Hsiung-nuların gelişmeleri ülke içindeki siyasi gelişmeler ve Çin ile siyasi, askerî ilişkileri anlatılmaktadır. Ayrıca Çinlilerin Hsiung-nular hakkında hükümdarlarına sundukları raporlar yine bu kısımda yer almaktadır. Eserin sonunda yazarın yorumu bulunmaktadır[9].

Bu kaynak eserde Hun tarihini Chih-chih (Çiçi) Ch'an-yü (MÖ 56-36) ve Hu-han-yeh Ch'an-yü döneminin sonuna kadar yani MÖ 23 yılına kadar takip edebilmek mümkündür.

---

8 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara 2004, s. XVI.

9 Ch'i T'ANG, "Türk Tarihine Ait Çin Kaynakları", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1971, s. 185-190.

3- Hou Han Shu 後漢書 (Sonraki Han Tarihi)

Fan Yeh 范曄 (MS 398-445) tarafından Sung Hanedanlığı (MS 420-479) zamanında yazılan eserin tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Doğu Han döneminin yani milattan sonraki I. yüzyıldan itibaren III. yüzyıla kadar olan tarihî olaylarının kaydedildiği eserde, Han Hanedanlığı'nın başına zorla geçen Başbakan Wang Mang döneminin sonundan (MÖ 23) yıkılışına kadar olan Doğu Hanedanlığı'nın 195 yıllık tarihi kaydedilmiştir. Kaynak, toplamda 120 bölümden oluşmaktadır. Fan Yeh'ten önce birçok yazar biyografik yazı tarzını kullanmıştır. Sonraki Han Hanedanlığı döneminde hanedanlığın tarihi bu sistemle kaydedilmiştir. Fang Yeh, 90 bölüm biyografi hazırladıktan sonra öldürülmüş, esere daha sonra 30 bölüm daha eklenmiştir.

Bu eserde de, Orta Asya Türk tarihine ayrılan bölümlerde Çin hâkimiyetine giren Güney Hsiung-nuların tarihinden, bunların Çin'deki yerleştikleri yerlerden, yerleşme tarihlerinden ve kaç haneden oluştuklarından bahsedilmektedir. Özellikle 89. bölüm Güney Hunlarına ayrılmış olup başa geçen ch'an-yülerin içteki siyasi gelişmeleri ve Çin ile olan münasebetleri, gelenek görenekleri, idari teşkilatları, boy ve kabile adları, kuzeyde kalan Hsiung-nular ile olan ilişkileri anlatılmaktadır. Ayrıca Çinli generallerin Hsiung-nular hakkında hükümdarlarına sunmuş oldukları raporlara da yer verilmiştir[10]. Ancak eser Çin ile münasebette bulunulmadığı yıllarda Kuzey ya da Güney Hunları hakkında bilgi vermez. Dolayısıyla bilgiler kısa ve kesik kesiktir.

Ssu-ma Kuang

4- Tze-chih T'ung-chien 資治通鑒

Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynaklarından sayılan eser Sung Hanedanlığı'nın ünlü tarihçisi Ssu-ma Kuang 司馬光 (1019-1086) tarafından derlenmiş olup toplam 294 bölümden oluşur. 1084 yılında biten eser için 19 yıl çalışan tarihçi, araştırmalarını yaparken 320'den fazla kitaptan faydalanmıştır. Eser yaklaşık 300.000'den fazla Çince karakterden oluşur. MÖ 403 - MS 960 yılları arasında, yani Chou Hanedanlığı'ndan Beş Devlet, sonraki Chou Devleti'ne kadar olan dönemde gelişen olayları kronolojik bir sıraya koymuştur. Tarihçi, yıllıklardaki anlaşılmaz bazı olaylara yorum

10 Sema ORSOY, "Çin'in Resmî Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler", **Türkler**, Cilt 1, Bölüm 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 555-556.

getirerek açıkladığı için eser yıllıklardan daha kullanışlıdır. Üstelik kronolojik olduğundan araştırmacılar tarafından olayları arayıp bulmak çok daha rahattır[11].

XII. yüzyılda bu eser Chu Hsi tarafından bir zeyil yazılarak geliştirilmiştir. Buna "T'ung-chien K'ang-mu 通鑒綱目" adı verilir. Eser Ch'in Hanedanlığı İmparatoru K'ang-hsi'nin isteğiyle Mançucaya tercüme edilmiştir. Bu Mançuca versiyon ise Fransız Cizvit Papazı Joseph-Anna-Marie de Moyriac de Mailla tarafından ilk kez bir Batı diline çevrilmiş ve böylece Çin kaynakları Batı dünyasına açılmıştır. Eser "*Histoire générale de la Chine, ou Annales de cet Empire; traduit du Tong-kien-kang-mou par de Mailla, Paris, 1777-1783*" adıyla Paris'te basılmıştır[12].

Tzu-chih T'ung-chien'den günümüze kadar gelmiş olan sekiz orijinal bölüm bulunmakta ve bu yazmalar Pekin Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

5- Chin Shu 晉書 (Chin Hanedanlığı Tarihi)

Chin Hanedanlığı'nın (265-420) resmî tarih kitabı olan Chin Shu, T'ang Hanedanlığı (618-907) Başveziri Fang Hsüan-ling 房玄齡 tarafından 641-648 yılları arasında yazılmıştır.

Eser aslında imparator tarafından on sekiz kişilik bir heyete yazdırılmış ama çıkan sonuçtan memnun kalınmamıştır. Bu yüzden yeniden yazılması istenmiş ve heyetin başına Fang Hsüan-ling (579-648) getirilmiştir.

Yazar önceki eseri düzeltmekle işe başlamış, ancak 648 yılında ölümünden sonra Li Chun-feng 李淳風 (602-670) adlı kişi astronomi, müzik, takvim ve beş unsur bölümlerini hazırlayıp ilave etmiştir. Eserdeki dört bölümü bizzat T'ang İmparatoru Li Shih-min 李世民 kaleme almıştır[13].

Eser 130 bölümden oluşur. Biz bu çalışmamızda yalnızca 97. bölüm olan "Dört Yabancı Kavim" adlı bölümden yararlandık.

11 TCTC, Chung-hua Shu-chü 中華書局 Pekin 北京 1965, s. 1-10.
12 http://www.chinaknowledge.de/Literature/Historiography/tongjiangangmu.html 26-01-2011.
13 Ayşe ONAT, **V. Asırda Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (MS 407-431),** (Basılmamış doçentlik tezi) Ankara 1977, s. V; Ahmet TAŞAĞIL, **Göktürkler I**, TTK, Ankara 1996, s. 3.

6- Pei Shih 北史 (Kuzey Tarihi)

Chin Hanedanlığı'nın 317 yılında Hunlar tarafından ele geçirilmesinden sonra Çin yönetimi Yang-tzu Nehri'nin güneyine yerleşmiş ve bundan itibaren Çin, kuzey ve güney olarak anılmaya başlanmıştır. Çin etnik grubu güneyi yönetirken asıl Çin toprakları olan kuzey, bozkırlı yabancı kavimler tarafından yüzyıllarca idare edilmiştir. Bu eser de kuzeyde kurulan devletlerin tarihini içerir.

Li Yen-shou 李延壽 adlı bir tarihçi tarafından yazılan eser 386-618 arası olaylarını anlatır. Bu dönemde yaşamış olan Kuzey Wei 北魏 (Tabgaç), Batı Wei 西魏 (534-556), Doğu Wei 東魏 (534-550), Kuzey Ch'i 北齊 (550-577) Kuzey Chou 北周 (557-581) ile Sui 隋 (581-618) devletleri hakkında bilgi verir. 100 bölümden oluşan Pei Shih bozkır milletlerinin Çin topraklarındaki faaliyetlerini ve Çin tarihine etkilerini anlamak açısından önemli bir kaynak eserdir[14].

14 Ahmet TAŞAĞIL, **a.g.e.,** s. 3; Ayşe ONAT, **a.g.e.,** s. VI.

Katun Nehri, Altay.

I. BÖLÜM

I - HUNLARIN YAŞADIĞI COĞRAFYA, YAŞAM TARZI VE KÖKENİ

1- HUN ADI

Çin kaynakları tarihin çeşitli devirlerinde Hunlara farklı isimler vermişlerdir. İlk ortaya çıkmalarından, MÖ 318 yılında "Hsiung-nu" adı verilinceye kadar geçen binlerce yıl içinde Hunlara otuzdan fazla isim verilmiştir. Bunlar Kuei-fang, Kuei-kuo, Kuei-jung, Ch'üen-i, Yen-yun, Hsün-yü vs. gibi isimlerdir. Ancak yazılışları farklı olsa da bu isimler ses açısından birbirlerine çok benzemektedirler. Eski Çincedeki okunuşu tam bilinmemekle beraber bu isimlerin "Kun" veya "Kün" adının ses tercümeleri olduğu tahmin edilmektedir[15]. Golden'e göre Pritsak Hsiung-nu adının okunuşunun MÖ 1000 civarında "Gun", MÖ V. yy.dan önce "Kun", MÖ IV-III. yy. civarı "Kun" veya "Xun", MÖ II-I. yy.da ise "Xun" olduğunu söylemektedir. Birçok araştırmacı bu konuda farklı fikirler ortaya atmışlar ve bu ismin anlamını tartışmışlardır. En kabul gören görüşlere göre "Hun" kelimesinin anlamı Türkçedeki "Kün" yani "halk", Moğolcadaki "küm" yani "insanoğlu", Macarca "him" yani "adam" vs. anlamına gelmektedir[16].

MÖ 318 yılından itibaren "Hsiung-nu" olarak yazılan bu isim Hint kaynaklarında "Huna", Soğd kaynaklarında "Xun", Ermeni kaynaklarında "Hunik", Roma kaynaklarında" Hunni" veya "Chunni" ve Yunan kaynaklarında "Houo" veya" Xouw" olarak geçmektedir[17].

2- ORTA ASYA COĞRAFYASI

Hunlar arkeolojik verilere göre tarihin en eski dönemlerinden itibaren Moğolistan ve Ordos Bölgesi'nde yaşamışlardır. Ancak fethettikleri veya tesir ettikleri coğrafya neredeyse bugünkü Orta Asya Türk dünyası kadar

---

15 Cevat TÜRKELİ, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları,** (Basılmamış doktora tezi) İstanbul 1990, s. 108.

16 Peter GOLDEN, **Türk Halkları Tarihine Giriş,** çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 46-47.

17 Cevat TÜRKELİ., **a.g.e.,** s. 109.

İrtiş Nehri

geniştir. O yüzden öncelikle bu coğrafyayı tanımamız gereklidir.

Orta Asya'nın kuzeyi dünyanın en büyük akarsularını ve göllerini barındırır. Obi ve kolları olan İrtiş, İşim ve Tobol ile Yenisey ve Lena nehirleri Kuzey Buz Denizi'ne dökülür. Bu nehirlerin baharda buzlarının erimesi kuzeye doğru daha geç olduğundan, güneyde başlayan erimeler akacak yer bulamadığı için çevrede büyük bataklıklar oluşturur.

Batıda Volga (İtil)-Kama, Ural (Yayık) ve Emba nehirleri dünyanın en büyük tuz gölü olan Hazar Denizi'ne dökülür.

Sir Derya ve Amu Derya Aral Gölü'ne, İli Nehri Balkaş Gölü'ne, Selenga ve kolları olan Orhun, Tuul (Tula) ise Baykal Gölü'ne dökülür.

Taklamakan Çölü'nün ortasından akan Tarım Nehri ise çölde kaybolur.

Pamir, Tanrı Dağları, Tarbagatay, Altay, Sayan, Tannu-ula ve Hangay Dağları bu büyük bölgeyi batıdan doğuya doğru geniş bir yay olarak çevrelemektedir.

Güneyde Gobi Çölü ve Çin bulunur. Çölün bittiği yerde ise büyük Çin Seddi inşa edilmiştir. Sarı Nehir ile Çin Seddi arasındaki bölgeye ise Ordos denilmektedir[18].

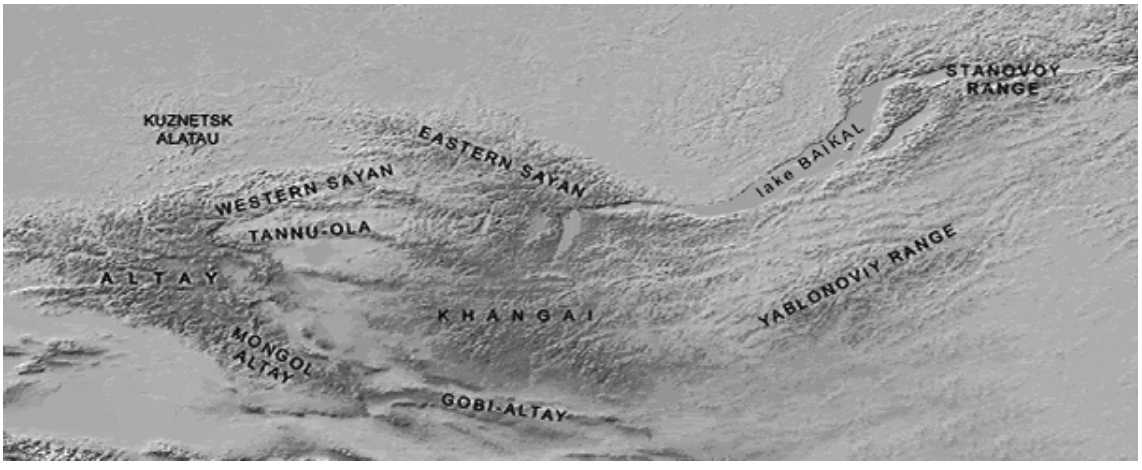

Altay ve Sayan Dağları

18 İstvan VASARY, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 25-26.

Ordos Bölgesi, bugün Çin Halk Cumhuriyeti İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin güneyinde bulunur. Yüzölçümü yaklaşık 90.650 km²'dir. Sarı Irmak kıvrımının hemen iç kısmını kapsayan bu bölgenin toprağı kil ve kumdan oluştuğu için tarıma elverişli değildir. Sarı Irmak'ın kuzey ve batısındaki dağlar bölgeyi Gobi Çölü'nden ayırmaktadır.

Ordos iki büyük çöl olan kuzeyde Kubuçi ve güneyde Maowusu çöllerinden oluşur. Çin kaynaklarındaki eski ismi Ho-nan yani "nehrin güneyi"dir.

Sarı Irmak 5.464 km uzunluğu ile dünyanın en uzun altıncı, Çin'in ise ikinci nehridir. Çin'deki en eski kültürler bu civarda doğduğu için Çin medeniyetinin beşiği olarak adlandırılır. Doğu Tibet'teki Ch'ing-hai'daki Kunlun Dağı'ndan doğan bu nehir, altı eyaleti sulayarak geçer ve Po-hai Körfezi'ne dökülür.

Nehir Moğolistan çölünden ilkbahar ve sonbaharda gelen incecik toprak olan "lös" açısından oldukça zengindir. Bu toprak tarlalar için çok faydalıdır ve bir çeşit gübre görevi görür. Sarı Irmak bu toprak nedeniyle çamur akıntısı gibidir ve bu yüzden "Sarı" adını almıştır. Taşıdığı löslü topraklarla tarıma çok elverişli alanlar yaratan bu nehrin aynı zamanda bu lösler yüzünden yatağı yüksektir ve sık sık kontrol edilemez baskınlara sebep olur. Bazen de yatağını değiştirir.

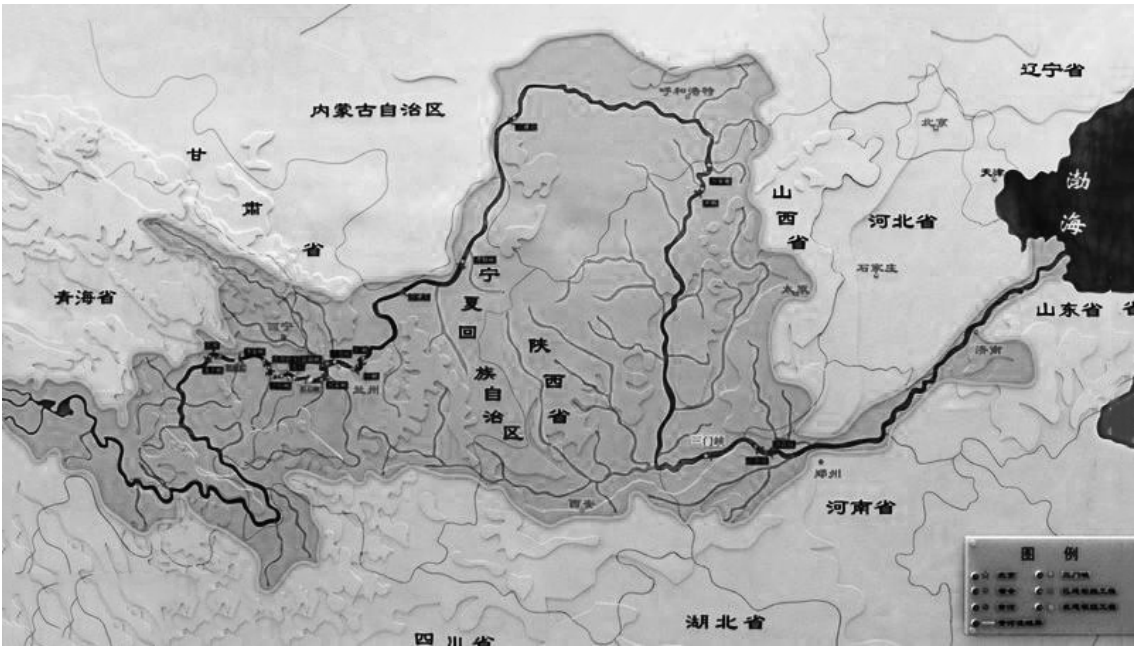

Sarı Irmak

Shan-hsi yani "Dağın Batısı" Eyaleti Sarı Irmak'ın dışında ve doğusundaki topraklardır. Doğusu dağlarla çevrili olan bu bölge çok eskiden beri bir Hun toprağıdır. Bugünkü başkenti T'ai-yüan Şehri'dir. Biraz daha kuzeyde bulunan Ta-t'ung ise Tabgaçlara başkentlik etmiştir[19].

Çin tarihinin en önemli eyaletlerinden biri ise Sha'an-hsi Eyaleti'dir[20]. Sarı Irmak'ın iç kısmını oluşturan bölge tamamiyle bu eyalete aittir. Sarı Irmak'ı besleyen birçok akarsu bu bölgeyi sular. Özellikle güneye doğru akarken birden Po-hai Körfezi'ne döndüğü dirsekten Wei Nehri doğu batı doğrultusunda tüm bölgeyi besler. İşte bu nehrin hemen kenarında eski Ch'ang-an şimdiki Hsi-an Şehri yer almaktadır. Batı Chou döneminde kurulan bu şehir yaklaşık 1200 yıl 10 büyük hanedanlığa başkentlik etmiş, önemli bir şehirdir.

Orta Asya coğrafyasını daha iyi anlamak için Orta Asya'nın coğrafi kuşaklarından bahsetmek gerekir. Böylece cografi durumları, iklimleri ve bunlardan doğan ekonomik şartları daha iyi görebiliriz. Coğrafi kuşaklar; Tundra, Orman, Bozkır ve Çöl Kuşağı olmak üzere dört kuşaktan oluşur.

a) Tundra Kuşağı: Asya'nın en kuzey bölgelerini oluştururlar. Kuzey Buz Denizi'ne bitişik dağları ve kıyı ovalarını, batıda Lapland'dan doğuda Kamçatka Yarımadası'na kadar uzanır. Bu alan uzun ömürlü kısa çalılık, yosun, cüce fundalık, cüce huş, böğürtlen gibi çalımsı bitkilerden oluşan kutup alanıdır.

Kışın hava –73°C'ye, yazın ise 15°C'ye kadar ulaşır. Güçlü kutup rüzgârları, bulutlu ve sisli havası bu kuşağın önemli özelliğidir. Toprak uzun zaman derin ve kalıcı bir kar örtüsü kaplıdır.

19 Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi**, Ankara 1987, s. 2-3.

20 Nehrin doğusundaki ve tam iç kısmındaki bı iki eyalet yazılış olarak farklı olmasına rağmen okunuşta aynıdırlar. Bu yüzden Batılı okuyucunun kafasının karışmasına sebep olurlar. Araştırmacılar bunlardan nehrin içindekini Shan-hsi, dışındakini ise Shen-hsi yazarak farkı vurgulamaya çalışmışlardır. Biz eserimizde bundan böyle nehrin içindekine Sha'an-hsi, dışındakine ise Shan-hsi olarak yazacağız.

Seyrek tundra örtüsünde bununla beslenen Ren geyiği bu kuşağın önemli hayvanıdır. Bu bölgenin insanları Ren geyiği çobanlığı yanında kürk için çeşitli küçük hayvan avcılığı da yapmaktadırlar. Güneye doğru yerini yavaş yavaş, sık çalıların sıkça görüldüğü karışık ağaçlardan oluşan tayga ormanlarına bırakır.

b) Orman Kuşağı: İskandinavya'dan Ohotsk Denizi'ne kadar yaklaşık 10.000 km. uzunluğunda olan bu kuşağın en belirgin özelliği iğne yapraklı tayga ormanlarıdır. Bu orman sahası Baykal Gölü ile Yukarı Amur Nehri civarında 2735 km. ile en geniş hâline ulaşır. Dağlık tayga kuşağı ise Moğolistan ve Mançurya'nın kuzeyine kadar iner.

Uralların doğusunda melez çamlar, tayga, güneyinde ise kışın yapraklarını döken geniş yapraklı ağaç ormanları bulunur. Sibirya'nın bu kuşağının başat özelliği ise tayga ormanlarının hemen altında dar fakat 2500 km. uzunlukta Orta Asya Türk lehçelerinde "kayın" adı verilen bir huş ağacı orman şeridi olmasıdır. Bu kuşak kuzeyde Mançurya Ovası'ndan Ussuri Havzası'na kadar uzanır.

Bu kuşakta kışın kuzeyde –40°C, güneyde ise –14°C'ye kadar olan uzun ve sert kışlar hüküm sürer. Yazın ise kısa ve 18,5°C ile serindir.

Kakım

Su samuru

Tayganın büyük bölümünde topraklar buz tutar. Yazın yüzeydeki buzlar çözülür ama diptekiler çözülmez. Bu yüzden hep su içerisindedir ve her yer neredeyse bir çamur denizi hâlini alır. Büyük nehirlerin güneydeki kısımlarının buzları erirken kuzeydeki kısımları hep buz olarak kaldığından sık sık sel baskınları yaşanır ve birçok yerde büyük bataklıklar oluşur.

Sığın ayı, geyik, vaşak ve Sibirya kaplanı gibi vahşi hayvanların yanı sıra samur, kakım, tilki, sincap ve kemçet gibi kürk hayvanları bu kuşağın başat hayvanlarıdır.

c) Bozkır Kuşağı: Bu kuşağın kuzeyinde ağaçlık bir geçiş alanı bulunur. Bu alan karışık orman kuşağıyla bozkır otlaklarını birleştirir. Güney kısmında ise kısa otları bol olan çöl bozkırı geçiş alanı bulunur. Ormanlı bozkır hattı Kuzey Urallardan Kazakistan'a oradan da Altay Dağı yamaçlarına ve Moğolistan'ın güneyine kadar uzanır.

Bozkır kuşağının en büyük özelliği çayırlık veya karma otluk bozkır ve yaprak döken ağaç topluluklarıdır. Topraklar verimi düşük kara toprak yani çernozyumdur. İklimi kışları soğuk ve kuru, yazları hafif ılıktır. Aldığı yağış bozkırdan fazladır.

Bozkırın alt kısımları ise Ukrayna, Kuzey Kafkasya ve Güney Urallar ile uçsuz bucaksız Kazak-Kırgız bozkırlarıdır. İli Irmağı'nın verimli vadisi gibi Cungarya'daki Tanrı Dağları ile Altay kenarındaki yüksek bozkırlar bu alana dahildir.

Bozkır kuşağının en büyük özelliği ot örtüsüdür. Bu otların türü ve kalitesi de yöresine göre değişmektedir. Kara topraklı yerlerde uzun, tüysü otlar, çayırlar ve karışık çimenler bulunur. Bozkırın güney kısımları daha kuraktır ve tüysü otların yanı sıra başka tahıllar da vardır. Genellikle mayıstan sonbahara kadar ardı ardına birçok çeşit ot biter ve böylece hayvancılık için elverişli muazzam beslenme alanları oluşturur.

Kışın hava ortalama –10°C ila +10°C arasındadır. Yazlar ise 18,5°C - 24°C sıcaklığındadır. Bölge az yağış alan nemi düşük bir bölgededir. Yağış almasa da bölgedeki birçok büyük nehrin yaygın kolları gereken suyu ve nemi sağlar.

Przewalski atı

Güneye doğru, bozkır kuşağı çöl kuşağına doğru geçiş yapar. Burada teleksi otlar ve çalılar genel görünümdür. Kara iklimine sahiptir ancak yazları bozkırdan daha sıcaktır.

Kuşağın en önemli hayvanları çobanların evcil hayvanları ve bozkır atlarıdır. Çöl kuşağında ise deve yetiştirilir.

d) Çöl Kuşağı: Bu kuşak Hazar Denizi'nden Gobi ve Ordos çöllerinin doğusuna kadar uzanır. En önemli özelliği Karakum Çölü'nün geniş kum tepeleri gibi, Kızılkum'un tabanı taşlık olan çölleri gibi çöllerdir. Balkaş Gölü'nün batısında Bedbahdala, güneyinde ise Sarı-Işıkotan Çölü bu çöllerdendir.

Orta Asya'nın tarıma en elverişli toprakları bu bölgede bulunmaktadır. Sırderya'nın suladığı Fergana Vadisi ve Taşkent civarı, Amu Derya'nın suladığı Semerkand ve Buhara vahaları löslü dağ kenarı ovalarıdır.

Yazları hava sıcaklığı 27,5°C'den 49°C'ye kadar çıkar.

Çöl kuşağı doğuda Tanrı Dağlarına vardığında iki farklı şerit hâlinde devam eder. Bu iki şerit Tarım Havzası'nda birleşerek daha doğuda yani Moğolistan'ın güneyinde Gobi Çölü olarak uzar. Burada Gobi haricinde bir dizi küçük çöl de vardır. Gobi batısındaki çöller kum, Gobi merkezi taş ve çakıl, Aladağlar ve Ordos çölleri ise kum ve çakıllıktır. Taklamakan Çölü'nün ise dört yanı dağ kenarlarıyla kapalıdır ve yüksekliği 100-130 metreyi geçen gezici kum tepelerinden oluşur. Buraya neredeyse hiç yağmur yağmaz ama bu çölün kuzeyinde ve güneyindeki dağların iç çeperlerinde bir dizi verimli vahalar sıralanır. Bunlar Kumul, Turfan, Kaşgar, Yarkend, Hotan, Keriya Kuça ve Aksu vs.dir.

Gobi Çölü güneye doğru Sarı Irmak kıvrımı içinde yer alan Ordos Çölü ile birleşir. Kansu koridorunun kuzeyinde bulunan Aladağlar'ın batısına "Küçük Gobi" denir. Çöl kuşağında bitki yüzeyi çok seyrektir. Ordos Çölü ise büyük oranda oturmuş kum tepeleri ve seyrek bitki örtüsüyle kaplıdır.

Tüm bu kuşaklar arasında, yükseltiler, engebeler ve çukur havzalara karşın yoğun bir biçimde kullanılan ulaşım yolları bulunmaktadır. Örneğin Tarım Havzası'ndan Pamir Dağı'ndaki Terek Geçidi'yle Kaşgar'a ve

Fergana'ya geçilir. Kulca'dan kuzeye, Tanrı Dağlarındaki İli Nehri'nin zengin otlaklarından doğuya doğru gidildiğinde Kansu koridoruna girilir. Bu koridordan batıda Çin topraklarına çıkılır. Aksi istikamette ise Kansu, Turfan Çöküntüsü ve Urumçi yolundan ise Balkaş Gölü'ne varılır.

Orta Asya'nın coğrafi kuşakları arasında doğu-batı ulaşımında olduğu gibi kuzey-güney ulaşımı da çok az engellidir fakat her zaman her sıkıntıda çözümler kolayca bulunur[21].

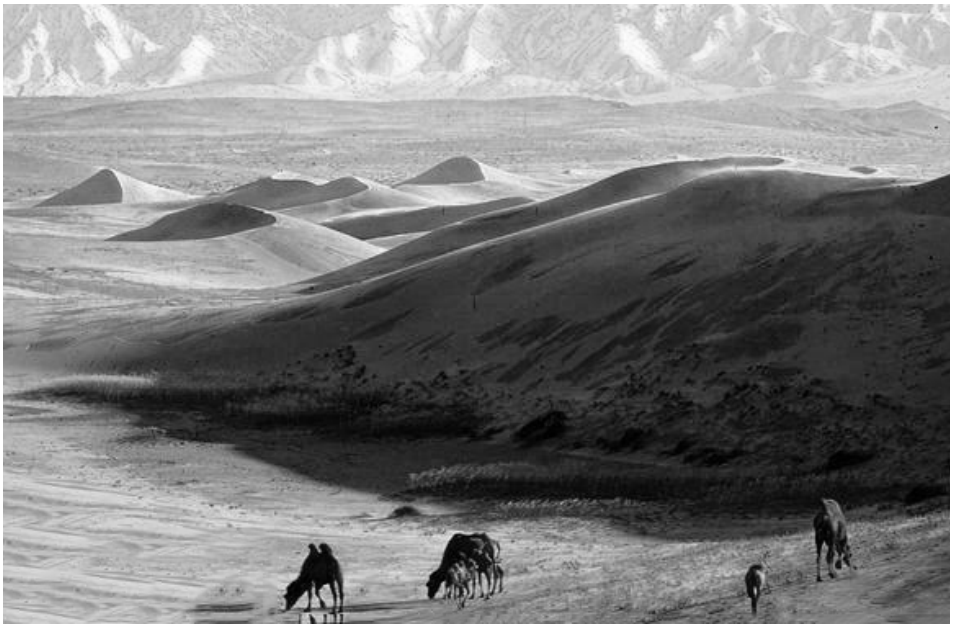

Gobi Çölü

3- KONARGÖÇERLİK

Asya Hun Devleti'ni siyasi açıdan tanımadan önce bu büyük devleti ve diğer İslamiyet öncesi Türk devletlerinin karakterini anlamak önemlidir. Bu yüzden Eski Türklerin yaşam tarzları olan konargöçerliği tanımlamamız gerekmektedir.

Hunların yerleştiği topraklar uçsuz bucaksız bozkırlardan oluşmaktaydı. Bozkırlar sanıldığı gibi çöl değildir. Yılda aldığı yağmur miktarı 550 mm.nin altına düşmeyen yaklaşık 500 m.den yüksek rakımlı yaylalardır. Özellikle de bol otlakları sebebiyle hayvancılığa elverişli, ancak bunun yanı

21 Robert N. TAAFE, "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, çev. Mete Tunçay, İstanbul 2002, s. 47-59.

sıra kuru tarım da yapılabilen nemli yaylalardır. Türk topluluklarında var olan sert disiplin ve töreye bağlılık da işte bu sert doğa şartlarının ve mücadeleli toplumsal hayatın bir sonucudur[22].

Çağımızın ekonomi uzmanları hayvancılık denince hiç olmazsa bir "yarı-göçebelik" hayat tarzının şart olduğunu ileri sürmektedirler. Bu hayatı Türkçedeki *yaylak-kışlak* yani yayla ve kışla deyişi ile açıklayabiliriz. Türk tarihinde "yaylak" deyiş ve anlayışı hâlen pek fazla değişmemiştir. "Kışlak" deyimi ise bazı farklılıklara uğramıştır. Şüphesiz ki yüzyıllar içinde Türk coğrafyasının değişmesi dildeki bu değişikliğin sebebidir. Türklerde hem yazlık hem de kışlık oturma yerleri bir bütünün parçalarıdır. Biri diğerini tamamlardı ve her birinin ayrı ayrı değerleri vardı. Biri olamadan diğerinin de önemi olmazdı. Elbette ki, her iki kelimenin taşıdığı mana da çok genişti. Kış evi veya kışlak ifade edildiği gibi bir köy, bir şehir olabilirdi. Ayrıca kışlak kışın barınmaya elverişli, soğuk olmayan, rüzgârlardan korunaklı ve evsiz bir yer de olabilirdi. Bir gerçek varsa, gerek kışlak ve gerekse yaylağın eski dönemlerde Türklerde, kesin töre ve gelenekler ile bir düzen altına alınmış olmasıydı. Her Türk boyunun nerelerde yazlayıp nerelerde kışlayacakları kesin töreler ile belirlenmişti. Hayvancılıkla uğraşan insanlar doğal olarak öncelikle sürüleri için faydalı olan yerleri belirler ve zamanı geldiğinde oralara giderdi. Yukarıda belirtildiği gibi göç alanları gelişigüzel değildi. Her boyun belirli bölgeleri ve otlakları vardı. Genellikle, kışı geçirmek için aynı gruplar, aynı kışlaklara giderdi. Burada akraba aileler yan yana oturulurdu. Yaz aylarında, büyük gruplar parçalanarak, daha ufak gruplar hâlinde yazlık otlaklara göçerdi. Konargöçer Türk kültürünün getirdiği hayat gelişigüzel, kara düzen bir göçebe hayatı değil, oldukça planlı bir hayat idi. Eski Türkler, yaz ayları için zaruri olan yaylak hayatı dışında, kışın barınmak üzere evler de inşa ederlerdi[23].

Zengin otlaklar tarımdan çok yaygın hayvancılığı elverişli kılmıştır. Hayvancılıkta en önemli unsur olan otlak ve suya ihtiyaç yılın çeşitli

22 Nevin Güngör ERGAN, "Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol", **Polis Bilimleri Dergisi,** Cilt 1(3), s. 1-2.

23 Ayhan ÇETİN, "Türk Bozkır Kültürü Çevresinde Kazak Türklerinin Yeri", **Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi**, Sayı 14, s. 182-183.

dönemlerinde göç etmeyi gerektirmiştir. Bu ise yapılan göçlerle çevreyi ve ekolojiyi çok iyi tanıyan, koruyan ve ona uyum sağlayan insanların hayvancılıkta uzmanlaşmasına sebep olmuştur.

Hun Türklerinin göçleri, Batılı gözüyle konargöçer bozkır kültürünü değerlendirmeye çalışan araştırmacıların iddia ettiği gibi zamanlı zamansız, gelişigüzel, avare bir göç değil oldukça sistematik ve organize bir şekilde olurdu. Göçler genellikle belirli bir yaylak ve kışlak arasında yapılır, eğer hayvan nüfusu çoğalırsa otlak yetmez ve böylece başka otlak arama mecburiyeti doğardı. Yani kendi topraklarını genişletirlerdi. Bu yüzden bilinenin aksine konargöçer Türk halkının en azından kışlaklarında yerleşim yerleri ve yapıları olduğu kanaatindeyiz. Nitekim Sibirya'daki kazılarda bulunan Hun şehri, eski Hun yurdu olan Kan-su'daki Ku-ts'ang Şehri ve İç Moğolistan'daki Tou-man Şehri bu düşüncemizin delilleridir. Bundan sonra yapılacak arkeolojik araştırmalarda Hunlara ait şehir ve kalelerin bulunacağı ümidindeyiz.

Bozkır halkının en önemli hayvanları at, sığır, koyun ve keçi idi. Özellikle at konargöçerler için çok önemli bir hayvandı. Ulaşım aracı, besin kaynağı ve ordunun temeli idi. Eski dönemlerde Türk atı cins itibariyle küçük yapılı uzun tüylü, kalın boyunlu ve kalın ayaklıdır. Bu küçük yapısına karşın uzun yola, soğuğa ve zor şartlara oldukça dayanıklı olup son derece de hızlıdır.

Konargöçerlerin en yaygın barınağı kolaylıkla kurulup sökülebilen keçe çadırlar olmuştur. Muhtemelen bu tip çadırlar bazı dönemlerde veya boylarda arabalar üzerine kurulup göç ederken kullanılıyorlardı. Hem keçe hem de bu tip çadırlar, pratiklik gerektiren bozkır hayatı için son derece uygun ve tamamen matematiksel bir zekâ ürünüdürler[24].

Özet olarak vurgulamak istediğimiz, konargöçerliğin bugüne kadar yanlış değerlendirilip "yerleşiklikten bir önceki safha" değil, coğrafi sebeplerden dolayı oluşmuş, kendine has bir yaşam biçimi olduğudur. Nasıl ki yerleşiklik, tarım yapmayı mümkün kılan topraklarda ortaya çıkmışsa konargöçerlik de hayvancılığın elverişli olduğu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Eğer konargöçer uluslar Grousset ve bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi yerleşiklerin hayatına özenip onların rahat ve sıcak hayatını ele geçirmek için onlara saldırıyor olsalardı daha Motun'un ilk Çin kuşatmasında tüm Hunlar Çin topraklarına yerleşmiş olurdu.

---

24 İstvan VASARY, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 28-29. Daha fazla bilgi için bkz. Bahaeddin ÖGEL, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. VII, Ankara 1991, s. 382-400.

II- HUNLARIN ATALARI

Asya Hun Devleti'nin kurulmasından önce Hunlar yani Türk boyları nerelerde, hangi isimle anılmakta ve ne gibi siyasi faaliyet göstermekteydiler sorusu her zaman çok iyi cevaplanamamış sorulardandır. Bu yüzden çalışmamıza öncelikle bu sorulara cevap aramakla başlamayı uygun gördük. Bunun için de Çin tarihinin en eski sayfalarını dolaşarak Çin hanedanlıklarına ait bilgilerin arasında Hunların atalarının izini aradık. Çin hanedanlıklarını teker teker ele aldık ve içinden kendi tarihimizle ilgili olanları seçip çıkarttık.

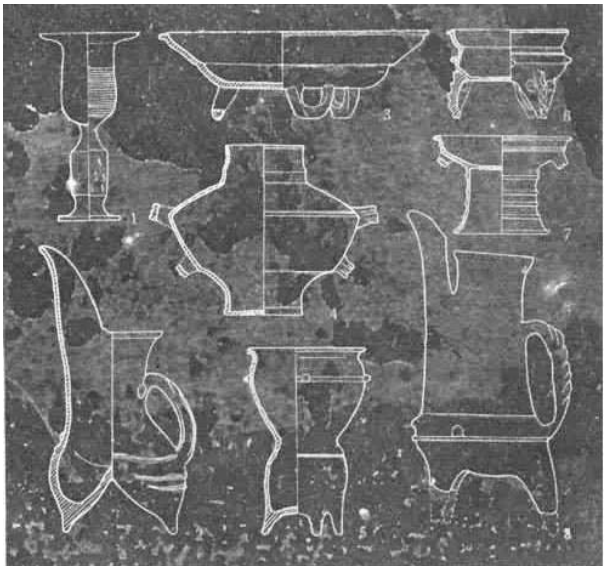

Araştırmacılara göre Çin kaynakları MÖ 2700 - MÖ 2600 yılları arasında efsanevi ilk Çin imparatoru sayılan Huang-ti'nin bugünkü İç Moğolistan Cahar Bölgesi'nde Hunları yendiği yazmaktadır. Bu kayıt Hunlar hakkındaki en eski haberdir. O hâlde bu kaynağa göre Hunlar daha tarihin ilk zamanlarından beri Moğolistan ve Ordos Bölgesi'nde yaşamışlardır. Üstelik arkeolojik veriler de bu bilgiyi destekler niteliktedir. Bu verilere göre MÖ 3000'den itibaren kuvvetli bir Altay kültürü Çin'in kuzeyinden doğuya doğru yayılmıştır[25].

Çin kültürü kendine has bir kültür değil, komşu milletlerin kültürlerinden yapılan alıntıların birikimidir. Bu yüzden daha sonra komşu yabancı milletler bu yeni kültürü yadırgamamışlardır. Bu yabancı kültürlerin kaynaşma noktası Sarı Irmak havzasında mümkün olabilmiştir. Eski çağlardan beri Çin'in kuzeyi baştan başa Türk ve Moğol kabileleri tarafından kuşatılmıştı. Çin'in doğusu Mançurya'dan inen kavimlerin istilasına uğramıştır. "Proto-Moğol" veya "Doğu Moğolları" olarak bilinen bu kavimler "Tonguz" kavmi adıyla da anılmaktadır. "An-yang 安阳",

25 Cevat TÜRKELİ, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, (Basılmamış doktora tezi) İstanbul 1990, s. 110.

Ch'in İmparatoru Shih Huang-ti'nin mezarından çıkarılan
"Terracotta Askerler"den bir okçu

"Yang-shao 仰韶"[26] ve "Lung-shan 龍山"[27] kültürleri Çin'in en eski kültürlerindendir. Bulundukları bölgelerin adını alan bu kültürlerden Lung-shan'de ziraat, Yang-shao'da (Hu-nan Bölgesi'nin batısında) ise hayvancılık ön planda idi.

Orta Çin esas alındığında Türkler Çin'in tam kuzeybatısında bulunmaktaydılar. MÖ 3000'li yıllarda Sarı Irmak'ın batısında Türklerin ataları oturmaktaydı. Yaşadıkları bölge tam olarak Sarı Irmak'ın iç kısmı olan Ordos'tan, batıdaki Kansu Eyaleti'ne, güneyde ise Sarı Irmak'ın bir kolu olan Wei Irmağı'na kadardı. Özellikle at yetiştirir, hayvancılık yapmakla beraber insan ve hayvanların kışlık yiyeceklerini temin için bir miktar tarımla da meşgul olurlardı[28].

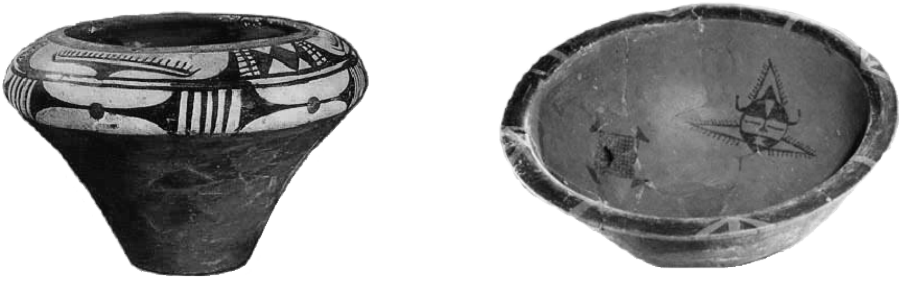

Yang-shao keramikleri

26 Adını Ho-nan Eyaleti'nin batısında bulunmuş olan prehistorik bir yerleşim yerinden almıştır. Çanak çömlekleri bu kültür için tipiktir. Boyalı olan çömleklerde kullanılan renkler kırmızı ve siyahtır. Üzerine işlenen motifler genellikle hayalî, az olarak da doğadan alınmadır. Halk tarımla uğraşır, hayvan da beslerdi. Hayvancılık, ekonomilerinin temelini teşkil ederdi. Aletlerinin çoğu taştan bir kısmı da kemiktendi. Baltaları dört köşeli iken henüz metal ile tanışmamışlardı. Yang-shao kültürü Çin'in batısında, Kansu'da Maden Devri'ne kadar yani MÖ 700'e kadar kalmıştır. Bu kültür, Orta Kuzey Çin'de, Kuzey Çin ve Batı Çin'deki dağlık bölgelerde görülmektedir. Yang-shao kültürü, içinde çokça Tibet, sonra Türk ve zayıf bir unsur olarak da T'ai kavimlerinin unsuru bulunan karışık bir kültürdür. Çin'de tuncun ilk belirtilerine Hsia Hanedanlığı döneminde yani Yang-shao kültürünün ortalarında MÖ 1800'de rastlanmaktadır. MÖ 1400'de ise artık oldukça yaygınlaşmıştır. En eski silah şekilleri Sibirya silahlarına benzedikleri için tuncun ve bronz döküm sanatının Sibirya'daki Türk kavimleri vasıtasıyla Çin'e geldiğini söylemek mümkündür. Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi**, Ankara 1987, s. 20-25.

27 Yaklaşık MÖ 2000 yıllarında Kuzey ve Batı Çin'deki dağlık bölgelerde Yang-shao kültürü olgunluk çağını yaşarken doğunun düzlüklerinde başka bir kültür oluşmaktaydı. Bu kültüre özgü çanak çömlekler siyah renkte, gayet zarif ve incedir. Dışı cilalı gibidir. Genellikle üzerinde süsleme yoktur. Bu kültürün insanları çiftçi olan yerleşiklerdi. Köylerinin etrafı balçık duvarlarla çevrilidir. MÖ 1700'e kadar devam eden bu kültür madeni tanımıyordu. Lung-shan kültürü taşıyıcıları özellikle T'ai, Yao kabileleri ve kısmen Tunguzlardı. Wolfram EBERHARD, **a.g.e.**, s. 22.

28 Wolfram EBERHARD, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF Dergisi**, 1/4, Ankara 1943, s. 22.

Altay kültürü ise MÖ 1450'lerden itibaren Çin'de görülmeye başlar. Bu dönemden sonra ortaya çıkan bronz eserler Shang Hanedanlığı döneminde bronz endüstrisinin Kuzey Çin'e Türkler tarafından getirildiği ve buradan bütün Çin'e yayıldığını gösterir.

Wei Nehri havzası kuzeyli kavimlerin Çin'e giriş yolu olmuştur. Kuzeyli kavimler Kan-su'da buluşuyorlar ve oradan Ho-nan'a ulaşıyorlardı. Doğu Asya ile Orta Asya arasındaki geçiş yeri Kan-su'dur. MÖ 122'ye kadar bu bölge Hunların elinde idi.

1- Hsia Hanedanlığı 夏朝 (MÖ 2201 - MÖ 1766)

Çin tarihi efsanevi "Hsia" sülalesiyle başlar. Düzgün tarih kayıtları ancak 1000 yılından sonrakilerdir. Bundan önceki tarih kayıtları ise sonradan Çinli tarihçiler tarafından düzenlenmiştir. Hunların ataları hakkındaki ilk bilgiler Hsia Hanedanlığı'nın son imparator döneminde başlar. Çin'in bu ilk hanedanlığı dahi yabancılarla karışmış veya yabancı kültürlerle geliştirilmiş bulunuyordu. Hunlar hakkındaki ilk Çince kayıt:

Kaplumbağa kemiği fal yazıtları

"Hsiung-nuların ataları Hsia Hou[29] *soyundan gelen Shun-wei (Ch'un-wei) adlı birisidir."* der. Kaynaklar şöyle devam eder: "*T'ang ve Yü dönemlerinde yani Hsia Hanedanlığı öncesinde Shan-junglar* 山戎 [30]*, Hsien-yünler ve Hun-yü adlı kavimler hanedanlığın kuzey sınırlarında konargöçer olarak yaşamaktaydılar. Bu boyların surlarla çevrili oturacak bir yerleri yoktu ve tarımla uğraşmazlardı. Ancak yine de herkesin kendine ait bir toprağı vardı. Yazıları yoktu. Erkek çocuklar koyunlara biner farelere ok atar, büyüdüklerinde ise tilki ve tavşan avlayıp etlerini yerlerdi. Askerleri yay çekebilen güçlü, zırhlı süvarilerdi. Âdetlerine göre normal zamanlarda hayvancılıkla uğraşır, yabani hayvan avcılığı yaparlardı. Olağanüstü durumlarda ise savaşmak için talim yaparlardı. Bu onların en doğal özellikleriydi. Uzun menzilli silahları yay ve ok, yakın dövüş silahları kama ve mızraktı. Kazanacaklarını anladıklarında ilerler, kaybedeceklerini anladıklarında geri çekilirler ve*

29 Hsia Hanedanlığının kurucu ailesidir.

30 Dağ kavimleri. Ku-chu 孤竹 ve Ling-chi 令支 ülkelerinin batısında çok geniş bir alanda yaşarlardı. Bahaeddin ÖGEL, "Büyük Hun Devletinin Kuruluşundan Önce Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında", **A.Ü. DTCF Dergisi**, Cilt 7, Sayı 4, 1949, s. 668.

kaçmaktan utanmazlardı. Menfaatleri için protokol ve görgü kurallarını tanımazlardı. Hükümdardan halkına kadar herkes yetiştirdiği hayvanın etini yer, derisini giyer postuna sarılırdı. Güçlüler etin yağlı ve güzel kısmını, yaşlılar ise onlardan artanları yerlerdi. Güçlü ve sağlıklı olanlara değer verilir, yaşlılar ve zayıflar hor görülürdü. Baba ölünce üvey anneleriyle, kardeşlerden biri ölünce onların eşleri yani yengeleriyle evlenirlerdi. Geleneklerine göre herkesin bir adı vardı ve bunu kullanmaktan çekinmezlerdi. Ancak bir lakapları yoktu[31].

Hsia Hanedanlığı'nın son hükümdarı olan Chieh 桀'nin, devleti kötü idare ettiğini ileri süren halkı ona isyan etmiş ve onu uzaklara sürgüne yollamışlardı. Üç yıl sonra Chieh ölünce oğlu Shun-wei 淳维, ülkesine geri döner dönmez, babasının bütün hanımlarıyla evlenir ve kuzeyin vahşi topraklarına yerleşerek konargöçer hayat yaşamaya başlar ve bundan böyle "Hun-yü 荤粥" olarak anılır. Açıkça görülmektedir ki, ölen babanın hanımlarıyla evlenmek bir Türk geleneğidir. Ayrıca Shun-wei'in Shanhsi'nin kuzeyinde konargöçer yaşaması Hsia Hanedanlığı'nın başında olanların zaten bir Türk karakteri taşıdığının önemli bir göstergesidir[32].

2- Shang Hanedanlığı 商朝 (MÖ 1764 - MÖ 1027)

Hsia Hanedanlığı'ndan sonra kurulan Shang Hanedanlığı Lung-shan kültürünün bariz bir gelişmesidir. İçinde Tunguz etkisi sezilen bu kültür, ayrıca Tai ve Yao kültürlerinin özelliklerini de barındırmaktadır. Ancak bu devrin ortalarına doğru, söz konusu kültürde ilginç gelişmeler görülür. Mevcut dine astral bir kült nüfuz eder ve giderek bu din Gök dini olur. Bu kültürün kuzeydeki Türklerden geldiği ispat edilmiştir[33].

---

31 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2879; Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara 2004, s. 1.

32 Cevat TÜRKELİ, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, (Basılmamış doktora tezi) İstanbul 1990, s. 111.

33 Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi**, Ankara 1987, 30-31.

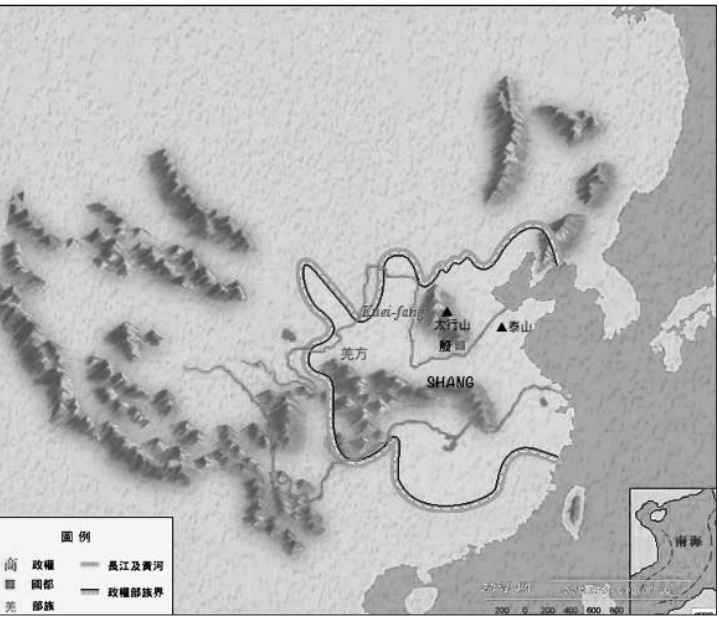

Hsia Hanedanlığı köleci bir toplum idi. Çin yazısı ilk kez bu dönemde kemiklerin üzerine yazılan fal işaretleri olarak ortaya çıkmış, zamanla gelişmeye başlamıştır. Yapılan arkeolojik çalışmalar bize bu dönemde hanedanlığın Kuzey Asya ile ticaret yaptığını göstermektedir. Kuzeye bronz ve kalay veren Shang Hanedanlığı onlardan kıymetli taş ve kürk almaktaydı. Bu dönemde Türk bronz kültürü Çin'e girmiştir.

Çinliler, Merkezî Çin'in etrafını çevirmiş olan yabancı kabilelerden, kuzeyde yaşamakta olan yabancı kavimlere "Ti 狄", batıda yaşayanlara "Jung 戎", doğudakilere "İ 夷", güneydekilere ise "Man 蠻" ismini vermişlerdir.

Shang dönemindeki fal yazıtları ile daha sonraki dönemlerin bronz kap yazıtlarında Hunlar hakkında daha geniş bilgiler bulmak mümkün olmaktadır. Hunlar bu dönemde *Kuei-fang* 鬼方 adıyla Çin'in kuzeyinde, bugünkü Sha'an-hsi ve Shan-hsi bölgelerinin kuzey ve kuzeybatı taraflarında yaşamaktaydılar.

İlerleyen dönemlerde Shanglara tabi olan Kuei-fanglar Shang Devleti'nin dinî törenlerini yerine getiren yüksek bir zümre hâline gelmişlerdir. Ayrıca bunlardan başka güneye inen, yerleşik kültürü benimseyen, önemli mevkilere gelen ve hatta hanedan ailesiyle akrabalık kuran Kuei-fanglar da olmuştur. Buna rağmen Çinliler hiçbir zaman bu gibi yabancı etnik grupların Çinli olmadığını unutmamış ve onları "Ti" ve "Jung" gibi isimlerle anmaya devam etmişlerdir[34].

Kuei-fanglara ait mızrak ucu

MÖ 1197 yılında Kung Liu 公劉 adlı bir kişi, halkı ve maiyetiyle batıdaki Jungların bölgesine yerleşmiş, burada 300 yıl onlarla karışmadan yaşamışlardı. Ancak başlayan Jung ve Ti

34 Cevat TÜRKELİ, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, (Basılmamış doktora tezi) İstanbul 1990, s. 113.

kabilelerinin baskılarıyla yeniden eski topraklarına dönmüş, buradaki kuzeyli kabilelerle karışmışlardı[35]. İşte bu topluluk, Shang Hanedanlığı'ndan sonra kurulacak olan Chou Hanedanlığı'nın temelini oluştururlar.

3- Chou Hanedanlığı 周朝 (MÖ 1050 - MÖ 247)

Choular, Shang Hanedanlığı zamanında bile batıda küçük bir devlet kurmuşlardı. Kültürleri Yang-shao boyalı çanak çömlek kültürüne yakındı. Bronz silahları ve harp arabaları vardı. MÖ 1050 yılında bu kavimler doğuya hareket ederek Shang Devleti'ni istila etmiş ve burada Chou Hanedanlığı'nı kurmuşlardır. Bu kavimler kendi gök inançlarını da bölgeye getirmiştir. Aslen çobanlık yapan bu grup, tarımla uğraşanların aksine savaş esirlerinden faydalanmayı bildiklerinden insan kurban etme âdetini yasaklamışlardır. Ancak bu yabancılar bölgeyi kendi kültürleriyle etkiledikleri kadar Shanglardan da etkilenmişlerdir[36].

Chou Kralı Wen

Bu hanedanlıkla birlikte Çin'de gerçek Çinliliğin temelleri atılmaya başlanmıştır. İlk klasik Çin eserleri bu dönemde yazılmaya başlanmıştır. Naturalist din ve Gök kültü bu dönemde görülen en büyük Türk kültürü etkisidir.

Hunlar Çin topraklarına iki türlü akınlarda bulunurlardı; rastgele yağma akınları ve planlı akınlar. MÖ 934 - MÖ 910 yılları arasında planlı Hun akınları başladı. Yıkıcı ve yağmacı olan Hun akıncılar sonradan yapıcı ve hükmedici olmaya başladılar.

Kurucularının Tibetli olma ihtimali yüksek olan Chou Hanedanlığı ile ilgili efsaneler onların da Hunlarla yakın ilişkiler içerisinde olduğunu gösterir. Chouların atası T'an-fu 亶父, devleti kurmadan önce uzun yıllar Hunların hizmetinde çalışmıştır.

Chou Kralı Wu, Shang Hanedanlığı'nı sona erdirerek büyük bir devlet hâline gelmesinden sonra da Hunlarla savaşa devam edilmiştir. Ancak Shang döneminde "Kuei-fang", "Kuei-jung" olarak isimlendirilmiş Hunlar bu dönemde "Jung-ti" olarak anılmaya başlamışlardır[37].

---

35 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2881.
36 Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi**, Ankara 1987, s. 33-35.
37 Cevat TÜRKELİ, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, (Basılmamış doktora tezi) İstanbul 1990, s. 113-114.

MÖ 899'da artık Chou Hanedanlığı zayıflamıştı. Bu yüzden kuzeydeki Jung ve Ti grupları birleşerek Çin'e büyük zararlar vermeye başlamışlardı. Chou hükümdarı Hsiao Wang 孝王 (MÖ 891 - MÖ 886) askerî desteklerini alabilmek için Tilerden bir kız aldı, daha sonra düşmanları karşısında zafer elde edince bu kızı geri gönderdi. Açıkça kullanılma ve hakaret içeren bu davranış Ti kraliçesini çok sinirlendirdi. Hsiao Wang'ın üvey annesi ise kendi oğlunu tahta geçirmeye çalışıyor, bunun için çeşitli planlar düzenliyordu. Kızgın Ti kraliçesi ve tahta geçmek isteyen prens işbirliği yaparak şehrin kapılarını Jung ve Tilere açarak Hsiao Wang'ın tahttan alınmasını sağladılar. Böylece Jung ve Tiler daha geniş alanlara yayıldılar. Ti kraliçesi ve yeni hükümdar istediklerine ulaştılar ve evlendiler. Ancak daha sonra yeni hükümdar eski hükümdarın taraftarlarınca öldürüldü[38].

Ancak MÖ 827 - MÖ 782 arasında dört taraftaki yabancı kavimler yeniden itaat altına alınabilmiştir.

MÖ 771 yılında batıdan ve kuzeyden gelen büyük akınlar sonucunda Chou Devleti büyük bir sarsıntıya uğradı ve güçten düştü. Akabinde Chou imparatoru Hunlar tarafından öldürüldü ve hanedan kılıçtan geçirildi. Sadece bir prens kurtarılarak kaçırıldı. Bir süre sonra Luo-yang Şehri'nde tahta çıkarılmasına rağmen artık Chou Hanedanlığı eski gücünü tamamen kaybetmişti. Böylece Chou Hanedanlığı bu dönemde bir kırılma yaşadı ve tarihçiler 771'den itibaren bu devlete "Doğu Chou Hanedanlığı" adını verdiler. Bu dönem MÖ 256 yılına kadar devam etmesine rağmen zaman içerisinde çeşitli dönemler geçirdi. Bunlardan ilkine "İlkbahar-Sonbahar Dönemi" denir.

38 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara 2004, s. 3.

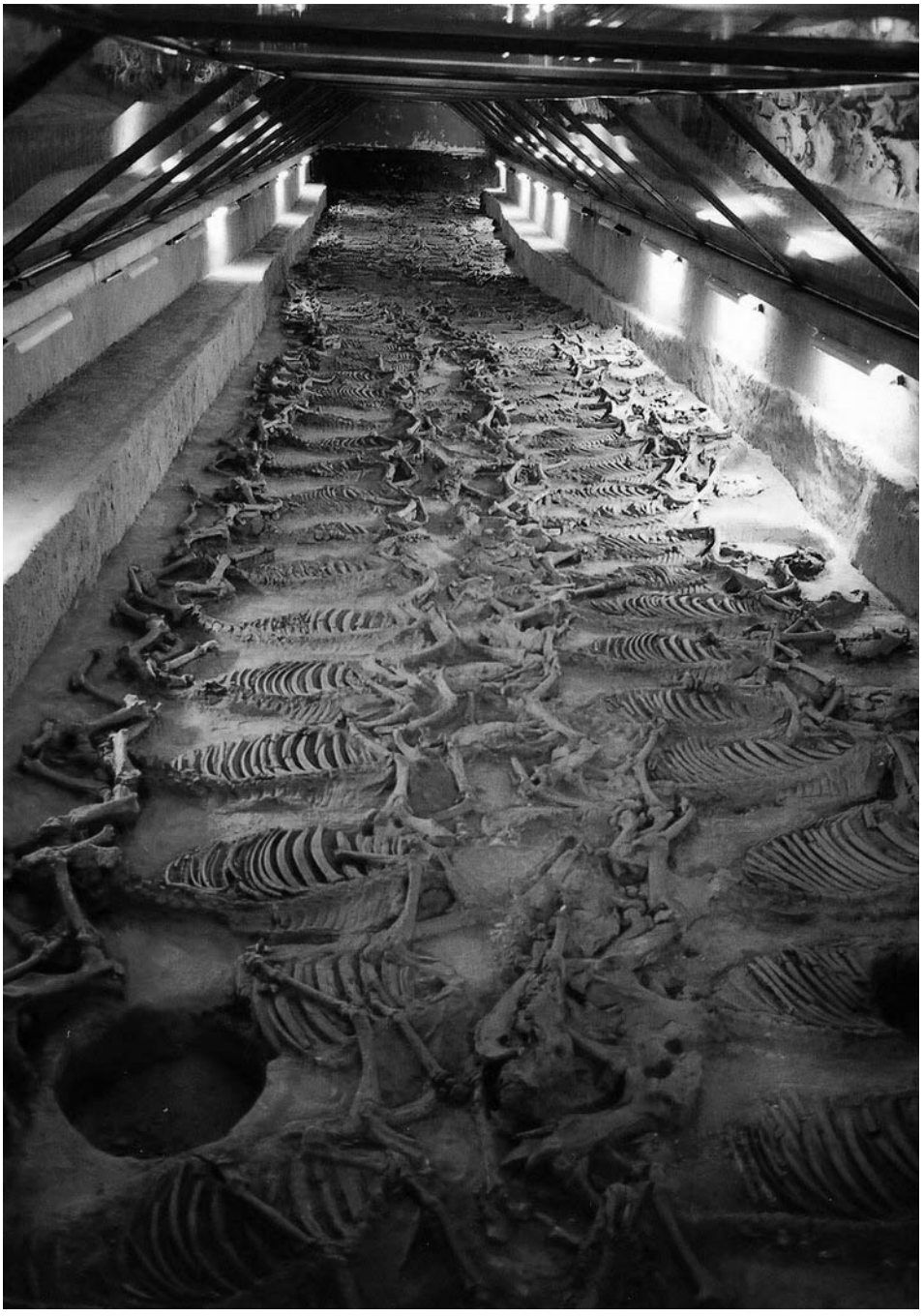

Doğu Chou Döneminde bir soylu mezarında at iskeletleri. Doğu-batı uzunluğu 70 m., kuzeyde uzunluğu 75 m., genişliği ise 5 m. olup Shan-tung Eyaleti, Tse-po Şehri, Lin-tse Bölgesi'nde bulunmuştur.

a) İlkbahar Sonbahar Dönemi 春秋時代 *(MÖ 722 - MÖ 480)*

Bu dönem adını Konfüçyüs için yazılan "İlkbahar ve Sonbahar Kayıtları" adlı eserden almaktadır.

MÖ 722 yılında Chou Hanedanlığı'nın zayıflaması sonucunda Çin topraklarında birbiri ardına 124 adet prenslik türemişti. Birbirleriyle sürekli mücadele hâlinde olan bu prenslikler zaman zaman Chou Hanedanlığı başkentine kadar gelerek saldırılarda bulunuyorlardı. Bu dönemdeki sayısız devletlerin en güçlülerinden biri Chin Devleti'ydi (MÖ 697 - MÖ 628). Bu kabileler MÖ 730'dan MÖ 640 yılına kadar Çin'e planlı akınları arttırınca Chin kralı, Jung ve Ti kabilelerini yerlerinden sürmüş, bunlar da bundan böyle Sarı Nehir'in batısındaki Yin ve Luo nehirleri arasına yerleşerek "Ak Ti

白荻" ve "Kızıl Ti 赤荻" olarak anılmaya başlanmıştır. Kuzeydeki Hunlar "Ak Ti", güneydekiler ise "Kızıl Ti" olarak adlandırılıyorlardı[39].

MÖ VII. yüzyılda Çin toprakları bu kadar çok beylik tarafından paylaşılınca konargöçer kabilelerin dolaştıkları bölgeler de küçülmüştü. Ayrıca bu kabilelerle sınır komşusu olan devletler onları hâkimiyetleri altına almak istiyorlardı. Bu yüzden sıkışan bu kabilelerin Çin garnizonlarına sık sık saldırdıklarını görmeye başlıyoruz. Bu bize bozkır kavimlerinin hâlâ Çin'in ortasında ve oldukça da güçlü hâlde olduklarını fakat yine de Chou nüfuzunu kıracak durumda olmadıklarını işaret etmektedir[40].

Kaynaklarda bu tarihlerden bir asır sonra Chin hükümdarının Jung ve Ti gibi yabancı kabilelerin liderlerini sarayına davet ettiğini ve onları sarayda ağırladığını görmekteyiz[41]. Jung hükümdarı You-yü 由余adlı bir elçiyi Ch'in Devleti'ne yolladı. Elçi, Ch'in Beyi 秦穆公Mu'nun (MÖ 659 - MÖ 621) yanına geldiğinde Mu, ona hazinelerini gezdirdi ve kendi ülkesinin çok zengin ve çok sıkı kanunları olduğunu ancak tüm bu kanunlara rağmen yine de karışıklıklar çıktığından yakındı ve onların ülkede nasıl böyle bir huzur sağladıklarını sordu. Elçi Çin halkında sınıf farklılıkları olduğunu, üst tabakanın alt tabakayı ezdiğini oysa kendi ülkesinde yöneticilerin halka hep iyi davrandıklarını bu yüzden de halkın onlara itirazsız itaat ettiklerini aktardı. Bunun üzerine bu durumu kıskanan Mu, bir danışmanının fikrine göre hareket ederek Jung hükümdarına müzik ve dansçı yollayarak onun zevke dalmasını ve halkını ihmal etmesini sağlamış, elçiyi de geri göndermeyip hükümdarıyla arasını açmış ve böylelikle Jung ülkesinde karışıklıklar çıkartma yoluyla onları yenmiştir[42].

Bu dönemde Kuzey Tileri açısından önemli bir değişiklik olmuş, hayvancılığa dayanan bir konargöçer ekonomisi söz konusuyken, artık çiftçi-hayvancı ekonomiye kaymış ve yerleşik hayata geçmişlerdir.

VI. yy. ortasında Ak ve Kızıl Tiler Çinlilere yenildikten sonra Ti boyları bir boylar birliği oluşturarak Ho-pei'in kuzeyinde bir devlet kurdular ve bu devlete "Dağ Jungları Devleti" 山戎国 adını verdiler. Ancak Çin ordularının

---

39 Chin Devleti'nin başına geçen Wen'in annesi bir "Ti" idi. Ne zaman başı sıkışsa Tilerin topraklarına kaçardı. Eşini de Tilerden almış olan Wen, tahta çıkar çıkmaz eşini ve iki çocuğunu da alarak Jung ve Ti gruplarının işgali altındaki ülkesine harekete geçmiş, bu kabileleri yenmiş ve isyanları bastırmıştı. Yendiği bu kabileleri Sarı Irmak havalisine yerleştirmişti. Bu kabileler bu tarihten sonra "Ak" ve "Kızıl" Tiler olarak anılmaya başlanmıştır. H. Namık ORKUN, **Hunlar**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1938 s. 12; Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara 2004, s. 3.

40 Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi**, Ankara 1987, s. 44.

41 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **a.g.e.**, s. 4.

42 Cevat TÜRKELİ, "Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Birinci kitap, (İstanbul) 1992, 76.

bitmek bilmez tacizlerinden dolayı daha batıya Shan-hsi Bölgesi'nin kuzeyine Yün-chung ve Tai bölgelerine yerleşerek Kuzey Tilerle ittifak kurdular. Fakat tüm çabalara rağmen bu devletin ömrü uzun sürmedi ve 542 yıkında T'ai-yüan'de yapılan bir savaşta yıkıldı.

Chung Shan Devleti'ne ait bir eser

Bu devletin yıkılmasından sonra Kuzey Tilerinin yani Ak Tilerin bir boyu olan Hsien-yü 鮮虞 boyları üç devletten oluşan bir federasyon kurdular.

Başkentleri Ho-pei Bölgesi'nde olan bu federasyon Hsien-yü Devleti, Fei Devleti 肥國ve Ku Devleti 鼓國'nden oluşmaktaydı. Chin Devleti MÖ 531 yılından 490 yılına kadar bu devlet üzerine tam 7 kez ordusunu yollamış fakat onu yıkmayı başaramamıştı. İlkbahar-Sonbahar Dönemi'nin son yıllarında Hsien-yüler isimlerini Chung Shan Devleti 中山國 (MÖ 507 - MÖ 296) olarak değiştirdiler[43].

b) Savaşan Devletler Dönemi 戰國時代 *(MÖ 480 - MÖ 22)*

Yüzlerce prenslik birbirileriyle mücadeleleri sonucunda teker teker yok olmuş, geriye güçlü olanlar kalmıştı. Bunlardan yedisi büyük, üçü ise nispeten küçük beyliklerdi. Bu dönemde Konfüçyüs 孔夫子[44], Konfüçyanizm adı verilen ve Çin'e 2500 yıl damgasını vuracak olan kendi felsefesini yaratmıştır. Bundan başka Lao-tzu 老子[45]'nın "Taoizm"inin yanı sıra Hindistan'da da Budhizm ortaya çıkmıştır.

---

43 Ch'ang-shou MA马长寿、**Pei-ti Yü Hsiung-nu** 北狄于匈奴、San-lien Shu-tien 三联书店, 1962, s. 8, 12-13.

44 MÖ 551'de Shan-tung'da doğan Konfüçyüs dünyanın en ünlü filozoflarından biri olarak tüm Uzak Asya'yı düşünceleriyle etkilemiş birisidir. Çin tarihinde ise en büyük öğretmen olarak bilinir. Savaşan Devletler döneminde birçok beyliği dolaşarak dersler vermiştir. En büyük özelliği hitabet sanatının çok gelişmiş olması, öğrencileriyle yaptığı dersi soru cevap olarak işlemesidir. Temel felsefesi ise insanlık, bilgelik, sadakat, iyi niyet, adalet ve doğruluk üzerine kurulmuş olup baba-oğul, yönetici-halk ilişkisinde her iki tarafın birbirlerinin faydalarını gözetecek şekilde ve saygıyla yaklaşmaları gerektiğini savunmuştur. Gelenekçi olması ve sosyal, politik ve hukuki hayatta hiyerarşiyi çok sıkı kollaması binlerce yıl Çin yönetimini etkilemiştir. Kendine ait yazdığı bir kitap yoktur. Öğrencileri ve daha sonra onun felsefesinden gidenler derslerde işledikleri konuşmalarını kaleme almış, Lun-yü adlı eser oluşturulmuştur. Düşünür MÖ 479'da ölmüştür. **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, s. 171-174.

45 MÖ 604 yılında doğduğu söylenilen Lao-tze, yaşadığı dönemde saray tarihçiliği ve kütüphaneciliği yapmıştır. Doksan yaşına geldiğinde yöneticilerin haksızlığına artık dayanamayarak ülkesini terk etmiş ve bir söylentiye göre Hotan Şehri'nde ölmüştür. Felsefesini *Tao-te Ching* (Akıl ve Erdem Kitabı) adlı eserinde toplamıştır. Eser 81 bölüm ve 5000 kelimeden oluşur. Savaş ve ölüm cezası karşıtıdır. Alçak gönüllülüğü, sade, toprağa bağlı basit bir yaşamı savunmuş, Konfüçyüs'ün eğitim programına karşı çıkmıştır. **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, s. 165- 170.

Merkezî otorite boşluğundan yararlanan Hun ordu düzenleri de Çin'e yerleşmekte gecikmediler. Bu durum Çin beylikleri için büyük bir tehlike sinyali demekti. Bu yüzden MÖ 827 - MÖ 782 yılları arasında yapımına başlandığı söylenen Çin Seddi'nin inşaatına yeniden başlandı. Hun birliklerinin kolayca girebildiği stratejik bölgelere asker ve köylü kolonizasyonları kuruldu, askerler savunmayla ilgilenirken köylüler hem şehir sur duvarlarını yapacak hem de tarımla uğraşacaklardı.

Konfüçyüs

MÖ 461'den itibaren Hunlar güçlenmeye başladılar fakat MÖ 331 ve MÖ 327 yıllarındaki Ch'in saldırıları Hunları zor duruma sokmaya başlamıştı. Ch'in Devleti sadece Hun değil Chao, Han gibi devletlere de saldırmış, bu savaşlarda 82.000 kişinin başını kesmişti. Bunun üzerine Wei 魏, Han 韓, Chao 趙, Yen 燕 ve Ch' i齊 krallıkları birleşerek Ch'in Devleti'ne saldırmışlar, bu savaşta onlara Hunlar da yardımcı olmuşlardı. İşte belgeler burada ilk kez "Hsiung-nu" ismini kullanmaya başlarlar. MÖ 318'de yapılmış olan bu antlaşma tarihçilerimiz tarafından Hunlarla Çinliler arasında yapılan ilk antlaşma sanılmıştır. Oysa kaynaklara göre Hunlar bu devletlerin sadece yardımcı birlikleri veya onların emri altındaki yabancı kuvvetler durumundadırlar[46]. Chao beyliği zamanında (MÖ 424 - MÖ 228) Chao Kralı Wu-ling 武靈'in (MÖ 340 - MÖ 295) tek endişesi Sarı Irmak havzasını Hun akınlarına karşı korumak idi. Generali Li Mu ile yeni askerî düzenlemelere girişti. Ordu, elbise ve silah reformu yapıldı. Buna Çin tarihinde "Hu-fu Ch'i-she 胡服騎射" reformu adı verilir[47]. Geleneksel Çin giyim tarzının değiştirilmesi önceleri büyük

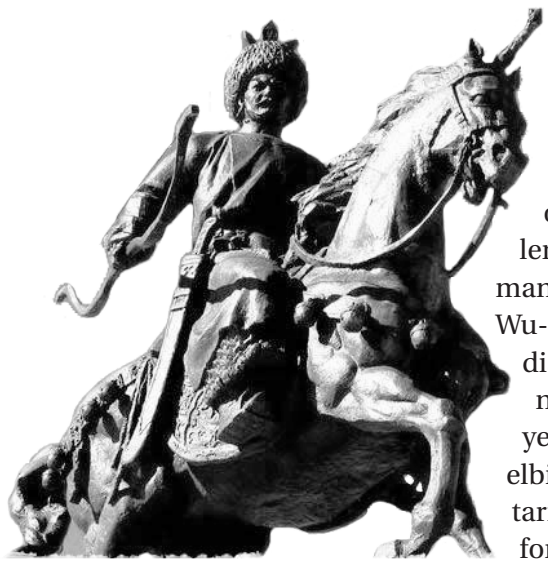

Hun kıyafetli Chao Kralı Wu-ling

46 Cevat TÜRKELİ, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, (Basılmamış doktora tezi) İstanbul 1990, s. 104-105.

47 SC 43, Chao Ailesi, s. 1779-1833.

bir tepkiyle karşılandı ama ikna ve zor kullanma yollarıyla bu durum halledildi.

Bu devlet önce komşularından biniciliği öğrendi. Hükümdarları Hun elbisesi giydi; ata binip ok atma talimleri yaptı. Geleneklerini değiştirip kuzeye doğru yola çıktı. Hunların orman kavimleri Lin-hu 林胡 ile Lou-fanları 樓煩 yendi. Ayrıca uzun bir duvar yapmaya koyuldu. Tai bölgesinden başlayıp Yin-shan Dağı'nın eteklerine yürüdü ve Kao-chüeh Geçidi'ne geldi. Orada birkaç kale yaptırdı[48]. Bu kaleler bugün Shuo-fang topraklarındadır. Chao Beyliği Hunları taklit ederek vücuda getirdikleri süvari birlikleriyle kısa zamanda bölgede hâkimiyet kurmuşlar, diğer kuzey devletleri de buna özenerek Kuzeybatı Çin'de süvari kıtaları kurmaya başlamışlardır. Süvariliğin gelmesiyle Çinlilerin askerî kıyafetleri de değişmiş, at kullanmaya uygun olmayan Çin'in uzun etekleri yerine Hunların pantolon ve başlıkları kullanılmaya başlanmıştır[49].

4- Ch'in Hanedanlığı 秦朝 (MÖ 221 - MÖ 207)

Savaşan Devletler Dönemi'ndeki küçük devletlerden biri olan bu devlet, eskiden Chou Hanedanlığı için at yetiştirmekle görevli idi. Chou kralı bu yüzden onları bugünkü Kansu Eyaleti'ndeki Ch'in Vadisi'ne yerleştirmiş, böylece bu vadinin adından dolayı sonradan kurdukları krallığa "Ch'in" adını vermişlerdir.

MÖ 259'da Çin tarihinin en ünlü imparatoru Ch'in Shih-huang 秦始皇 uzun yıllar süren savaşlar sonunda tüm küçük devletçikleri ele geçirerek Çin'i tek yönetim hâlinde toplamayı başarmıştır. Bu imparator tüm ağırlık, uzunluk vs. ölçü birimlerini standart hâle getirdi. Ülkeyi yeni baştan ve büyük bir gayretle geliştirmeye çalıştı. Ch'in Shih-huang'ın Çin ve dünya tarihine bıraktığı en önemli eser ise Çin Seddi'dir. Çince adı "On Bin Li Uzunluğundaki Duvar" 萬里長城 olan Çin Seddi toplam 6.700 km. uzunluğundadır[50].

---

48 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2885

49 Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi**, Ankara 1987, s. 52; Ayşe ONAT, "Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 15, Sayı 26, s. 69-70.

50 Temeldeki genişliği 6,5 m., üst kımında ise 5,7 m., yüksekliği de genel olarak 8,5 m. bir duvar olup bu yükseklik bazı önemli geçit ve kapılarda 12 m.ye kadar çıkmaktadır. Dağların yüksek zirvelerinde ise yükseklik 1 - 1,7 m. gibi çok düşüktür. Bazı bölümleri taştan bazı bölümleri ise kerpiçten yapılmıştır. Yapımında 1.000.000 işçi çalışmış, işçileri kontrol ve kaçmalarını önlemek için ise 300.000 görevli bulunmuştur. Ch'in Hanedanlığı'nda uygulanan acımasız ve sert yasalar sonunda halk kapana sıkışmış bir köle kitlesi hâline dönüşmüştür. Zorla karın tokluğuna sınır boylarında çalışmak ve ölüm korkusuyla yaşamak bu dönemde çok sayıda Çinlinin Hun topraklarına kaçmasına sebep olmuştur. Bülent OKAY,

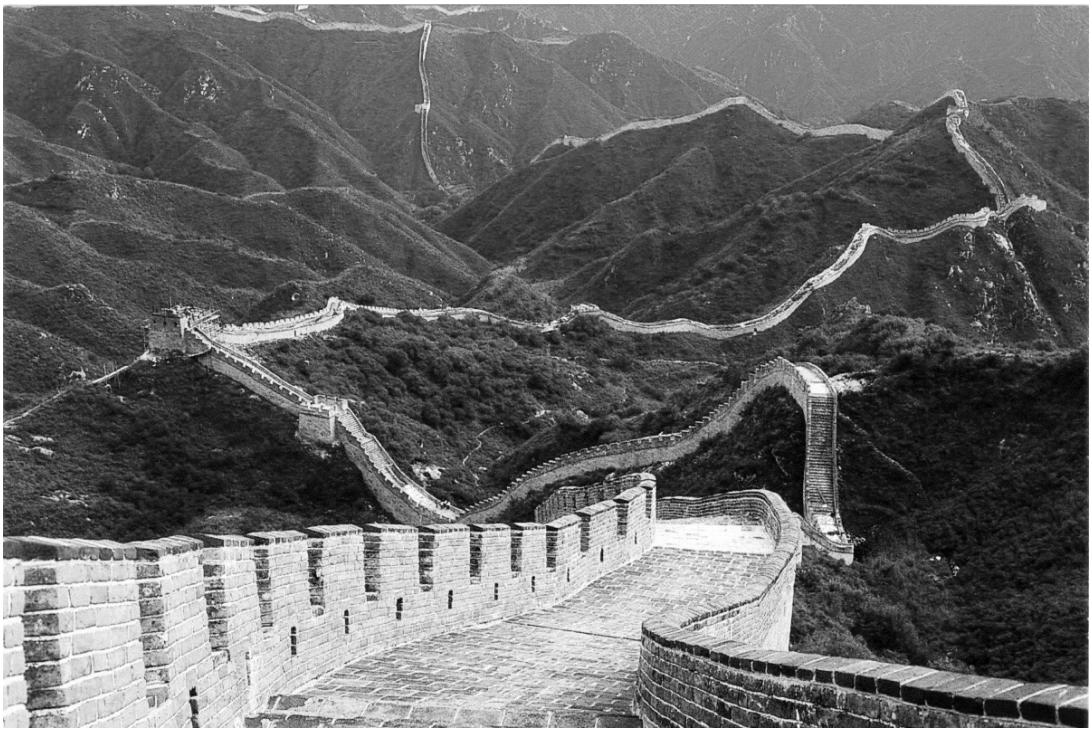

Çin Seddi'nin yapımına aslında daha MÖ VII. yüzyılda birbirleriyle mücadele hâlinde olan yedi devletin birbirinin sınırını duvarla belirtmek isteği sonucu başlanmıştır. İlk kez MÖ 657 yılında Ch'u Derebeyliği tarafından yapılmıştır. Ancak zaman içerisinde kuzeyden gelen Hun ve Hsien-pi akınları büyük tehlike arz edince korunma amacıyla kuvvetlendirilip uzatılmıştır[51]. En önemli ve neredeyse büyük bir kısmı Ch'in Shih-huang döneminde inşa edilmiştir[52].

"Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş" **Belleten**, C. LVII, Nisan 1993, Sayı 218'den ayrıbasım, s. 27.

51 Ayrıca bu büyük duvar Çinli ve yabancıların sınırını belli etmektedir. Göl Hacer, **XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile Ticaret İlişkileri**, (Basılmamış doktora tezi) Ankara 2000, s. 47.

52 Çin Seddi'nin yapılışı hakkında birçok efsane dilden dile dolaşır. Bunlardan biri de şöyledir: İyi bir yasa koyucu, dâhi bir asker olmasına rağmen Ch'in Shih-huang büyüye çok inanırdı. Ölümsüz olma saplantısına kapılan imparator ülkenin tüm doktorlarına onu ölümsüz kılacak iksirler yapmalarını emretmiş, bu uğurda bir sürü para harcamıştır. Ama hiç kimse onun bu arzusunu gerçekleştiremediği için idamla cezalandırılmıştır. MÖ 215 yılında bulunan bir yazıtta *"Ch'in Devleti'ni Hu adında biri yıkacak!"* kehaneti onu çılgına çevirdi. Yazıtta geçen "Hu" kelimesini "kuzeydeki yabancılar" olarak algılayan imparator derhâl generali Meng T'ien'e emir vererek kuzeyli kabileleri Ordos'tan sürmek ve setler inşa ettirmekle görevlendirdi. Oysa adı geçen Hu, akli dengesi yerinde olmayan 2. oğlu Hu Huai'dı. Julia LOVELL, **Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 Yıl**, NTV Yayınları, İstanbul 2008, s 61.

Ch'in Shih-huang li

Ch'in Hanedanlığı kurulduktan sonra Hunlar ile Çinli General Li Mu 李牧 arasında Hunların Chao Devleti sınırlarına saldırmayacaklarına dair bir antlaşma daha yapıldı. Fakat daha sonra Ch'in Devleti rakibi olan altı krallığı yok etti. MÖ 215 yılında ise General Meng T'ien 蒙恬'i 100 bin kişilik bir ordu ile Hunlar üzerine gönderdi ve Ho-nan Bölgesi'ni onlardan aldı[53]. Hunlar bu Çin ordusu karşısında mağlup oldular Kuzey Çin topraklarını terk ettiler. Orhun ve Altay Bölgesi'ne çekildiler. Ordos Bölgesi Çinlilerin eline geçti. Burada çevreleri surlarla kaplı 44 ilçe merkezi kuruldu. Başka istihkâmlar da yapılmıştı. Çin ordusunun seferi MÖ 212 yılına kadar sürdü.

Hunlar üzerine yapılan bu saldırılar Hunları güçten düşürmeye başlamış, ancak bu kez de bozkırların doğusu ve batısında iki yeni güç Hunların yerini almaya aday olmuştur. Bunlar doğudaki Tung-hular 東胡 ve batıdaki Yüeh-chihler月氏'dir.

Kaynaklar bu tarihten itibaren Hunlar hakkında daha detaylı bilgiler vermeye başlar. Bu kayıtlarda gerçek bir Hun devleti ile onun hükümdarından bahsedilir. Bu hükümdar T'ou-man'dır ve bu isim Çin yıllıklarında belirtilen ilk Türk adıdır. Bu tarihle ilgili kayıtta ilk defa "Ch'an-yü" (shan-yü) unvanı kullanılmıştır.

Aldığı başarılara rağmen General Meng T'ien, daha sonra öldürülerek cezalandırılmıştır. Kuzeye yaptığı seferin en önemli getirisi ise Çinlilerin artık Hunlara karşı başarı sağlayabilecekleri düşüncesi elde etmeleridir. Hunları geri püskürttükten sonra Çin Seddi'ne batıdan ilaveler yapıldı. Ele geçen topraklara Çinliler yerleştirildi.

Artık MÖ 215 akınıyla Hun tarihi yeni bir döneme girmiştir. Güneydoğu topraklarını Çinlilere bırakmış olmalarına rağmen Ötüken Bölgesi'nde

53 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2886. Çinli bir rahip denizler de dâhil olmak üzere çok uzun gezilere çıkmış, bu gezisinde tanrılar ve ruhlar hakkında bilgi edinmişti. Daha sonra imparatora sunduğu "Yazılı Resimler" 錄圖書 adlı kitabında Hunların Çinlileri yok edeceğini iddia etmişti. İmparator bu yazıyı görünce MÖ 215 yılında General Meng T'ien'i 100 bin kişilik bir ordu ile Hunlar üzerine yolladı. TCTC, s. 242.

Ch'in döneminde inşa edilen yol

ve Altaylarda Hunların güçlendiklerini görüyoruz. Hunlara karşı MÖ 300'de başlayan reform MÖ 215'te neticesini vermiştir.

İmparator Ch'in Shih-huang'ın tüm Çin'i bir bayrak altında toplaması ve büyük Çin Seddi'ni inşa ettirmesi dışında bir başka önemli icraatı da Çin başkentinden Ordos'a kadar uzanan geniş bir yol inşa ettirmiş olmasıdır.

212 yılından 210 yılına kadar inşa edilen bu geniş yol General Meng T'ien'in askerî faaliyetleri için en önemli yol oldu. Güneyde başkent Hsien-yang'da askerî işlerin merkezi sayılan Yun-yang Lin-kuang sarayından kuzeyde Chiu-yuan'a (bugünkü İç Moğolistan Bao-t'ou Şehri batısı) kadar uzar. Bu hat üzerinde 14 kasabayı geçer, uzunluğu 700 km.dir. Yolun en geniş yeri 60 m. olup genellikle 20 m. genişliğindedir. İlk iki yıl yolun kabası yapılmıştır. Daha sonra başlanılan asıl inşaat ise Ch'ing-shih Huang'ın ölümünden sonra, ancak 207 yılında sona ermiştir.

Yol kuzeyde Chiu-yuan'dan güneyde başkente doğru inşa edilmiştir[54].

54 SC 88, Meng T'ien Biyografisi, s. 2566-2567.

Bir Hun tacı; Ordos A-la-ch'ai-teng Mezarlığı,
Çin Halk Cumhuriyeti, İç Moğolistan Özerk Bölgesi

II. BÖLÜM

I- KURULUŞTAN ÖNCE HUNLAR

1- T'ou-man Ch'an-yü 頭曼單于 (? - MÖ 209)

MÖ 215'te Hunları geri çekilmeye zorlayan zaferleri üzerine Çinlilerin, Türk akınlarına karşı en tesirli tedbiri aldıklarına kanaat getirdikleri bir sırada iki mühim hadise vukua geldi. Bunlardan birincisi Çin'de uzun müddet dirayetli imparatorlar yetiştiren Han Hanedanlığı'nın (MÖ 206-MS 220) kurulması, ikincisi, Hun Devleti'nin başına da Motun'un (MÖ 209-174) geçmesidir.

T'ou-man, Çin yıllıklarında Ch'an-yü (veya Tan-hu) diye anılmaktadır ki, Hun dilinde imparator unvanı olan bu tabir basit bir kabile reisliğinden ziyade, çok önceleri teşekkül etmiş bir devletin başkanı olduğunu gösterir. "Ch'an-yü" unvanı hakkında pek çok bilim adamı farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kelimenin Hun Devleti zamanındaki okunuş şekli bilinmemektedir. Anlamı ise Çin kaynağı Han-shu'ya göre *"Sonsuz genişlik ve büyüklük"* idi. Bu unvan bütün Hun hükümdarları tarafından kullanıldığı gibi Göktürk Devleti zamanında da kullanılmaya devam etmiştir.

Shih-chi adlı Çin kaynağında T'ou-man Ch'an-yü'nün hükümdarlık zamanı hakkında şu bilgilere rastlanmaktadır:

"*Bu dönemde Tung-hular ve Yüeh-chihler kuvvetli idiler. Hunların Ch'an-yüsü T'ou-man, devletini Ch'in sülalesine karşı savunamadığı için kuzeye göçtü. On seneden fazla bir süre geçmişti ki Meng T'ien öldü. Beyler isyan çıkarmaya başlayınca Çin'de iç karışıklıklar çıktı. Devletin sınırlarını muhafaza etmek maksadıyla sınırlara yerleştirilen mahkûmlar da gittikçe devletten koptular. Böylece Hunlar genişleme imkânı buldular. Yavaş yavaş Sarı Irmak'ı geçerek güneye inip eski Çin sınırına yaklaşmaya başladılar*[55]."

55 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2887.

T'ou-man Ch'an-yü zamanında Hunların siyasi ve ekonomik durumları hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır.

Ancak onun kendi veliahdı olan büyük oğlu Motun (Mo-tu)[56] yerine başka hanımından doğan bir oğlunu veliaht yapmak istemesi üzerine gelişen olaylar anlatılırken oldukça değerli bilgiler verilmektedir. Bu olaylar, kaynaklarda şu cümlelerle anlatılmaktadır:

"*T'ou-man Ch'an-yü'nün Motun adlı bir veliahdı vardı. Daha sonraları T'ouman'ın çok sevdiği hanımından bir oğlu daha oldu. T'ou-man bundan sonra büyük oğlu Motun'un yerine bu küçük oğlunu veliaht yapmak istedi. Böylece Motun'u rehine olarak Yüeh-chihlere[57] yolladı. Sonra da bütün gücüyle Yüeh-chihlere saldırınca Yüeh-chihler Motun'u öldürmek istediler. Motun cins bir at çalıp Hun topraklarına geri kaçtı. T'ou-man onun çok cesaretli olduğunu düşünerek komutasına on binden fazla süvari verdi. Motun daha sonra sesli bir ok icat etti. Süvarilerine ok atma talimi yaptırırken 'sesli okun atıldığı hedefe doğru ok atmayan idam edilecektir' emrini verdi. Daha sonra ava çıktılar. Sesli okun atıldığı hedefe ok atmayanlar hemen orada öldürüldüler. Bundan sonra Motun sesli ok (ıslık çalan veya vızıldayan ok) ile kendi iyi cins atını vurdu. Yanındakilerden ata ok atmaya cesaret edemeyenler hemen öldürüldüler. Bir süre sonra Motun sesli oku kullanarak en sevdiği hanımını vurdu.*

56 Çince iki karakterden oluşan bu isim "Mao-tun (Maodun) okunduğu gibi "Mo-tun (Modun) veya Mo-tu (Modu) olarak da okunur. Ayrıca SC 110'da okunuşun ilk karakterin "Mo" sesinde olduğu da belirtilir. Çin kaynaklarından Batı dillerine çeviri yapıldığında Fransızca transkripsiyonla "Mé-té" olarak yazılmış, bu yanlışlık dilimize değiştirilemeyecek kadar yer etmiştir. Bu ismin Çince bir isim olmadığı, yabancı bir ismin ses karşılığı olduğu çok açıktır. Ancak hangi Türkçe kelimenin ses olarak karşılığı olduğu kesinleşmiş değildir. Bazı linguist tarihçilere göre bu isim Türkçe "Bahadır", "Batur" olduğu, "chan-yü" kelimesinin ise "tanrıkut" kelimesinin ses benzetmeli Çince versiyonu olduğu ileri sürülmektedir.

57 Yüeh-chihler Hint-Avrupalı bir kavimdir. Haklarındaki en eski bilgiye gör Hunların komşuları olarak Kuzey Kansu Bölgesi'nde yaşarlardı. MÖ 200'de Motun tarafından yenilerek sürüldüler ve böylece Batı Türkistan'a yerleştiler. Bu etnik grup Hunlar gibi hayvancılıkla uğraşan konargöçer bir halktı. Aralarındaki nadir farlılıklardan biri arabalarının Hunlarınki gibi iki değil dört tekerlekli olmasıdır.

Yeni yurtlarına yerleştikten sonra Yüeh-chihler hakkında daha fazla bilgi almaktayız. Sığır ve atları, Cennet Atları vardı. Atları yoncayla beslerlerdi. Pirinç, buğday, meyve ve üzüm ekimi ile şarapçılıkla uğraşırlardı. Şehirleri ve sabit evleri bulunurdu. Toplumda kadınların yeri çok önemliydi. Erkekler çukur gözlü ve gür sakallıydılar. Wolfram EBERHARD, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942, s. 172.

Yanındakilerden bazıları yine ok atmaya cesaret edemeyince onlar da orada öldürüldüler. Kısa bir zaman sonra Motun Ch'an-yü babasının cins atını okladı. Bu kez emrindeki askerler artık hiç tereddüt etmeden hep birlikte ok attılar. Motun'un yanındakiler artık onun emrini dinliyorlar ve Motun onları iyi idare ediyordu.

Bir gün babasıyla birlikte ava çıktılar. Motun (av esnasında) sesli oku babasına attı. Yanındakiler de sesli okun hedefi olan T'ou-man'ı oklayarak öldürdüler. Motun, daha sonra üvey annelerini, kardeşlerini ve itaat etmeyen vezirleri öldürerek kendini "Hun Ch'an-yüsü" ilan ettî[58].

Bu cümlelerden anlaşılan odur ki, üvey annesinin teşviki ile babası tarafından veliahtlık hakkının kendisinden alınması teşebbüsü karşısında Motun, emrindeki demir disiplin altında yetiştirdiği 10 bin atlı ile katıldığı bir sürek avında T'ou-man'ı öldürerek Hun Devleti'nin başına geçmiştir. (MÖ 209)

II- KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DÖNEMİ

1- Motun Ch'an-yü 冒頓單于 (MÖ 234 - MÖ 174)

Motun'un Hun tahtına çıkarak kendisini "Ch'an-yü" ilan ettiği sıralarda Çin'in doğusunda yaşayan Tung-hular kendi güçlerine güvenerek Hunların bu saltanat değişikliğinden faydalanmak istediler. Kendi hâkimiyetlerini ezici bir şekilde kabul ettirmek veya bir savaş sebebi çıkarmak maksadıyla Motun idaresindeki Hun Devleti'ne bir elçi göndererek Motun'un babasına ait olan "Bin Li koşan at"ı istediler. Bu olay kaynakta şöyle geçmektedir:

"Vızıldayan ok" ucu

"Tung-hular, Motun'un, babasını öldürterek kendisini ch'an-yü ilan ettiğini öğrenince elçi gönderip

58 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2888; TCTC 11, s. 371-372; Çin kaynaklarının bu masalımsı anlatımları bize abartılı görünse de anlatılmak istenen Motun'un ordusunu ne kadar katı bir disiplinle eğittiğidir. Bu eğitim az zamanda büyük sonuçlar doğurmuş; Motun devleti kurar kurmaz Çinlilere gözdağı vermiş, sonra derhâl yönünü batıya dönerek, Doğu ve Batı Türkistan bölgelerindeki 26 devlet ve krallığı imparatorluğuna bağlamış ve böylece de Orta Asya'da bir dünya imparatorluğu kurulmuştur. Ahmet TAŞAĞIL, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a ORDULAR, Oluşum, Teşkilat ve İşlev**, ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 165.

İmparator Kao Tzu

Motun'un babasına ait olan 'bin li koşan at'ı istediler. Motun, vezirlerin fikrini sordu. Vezirleri:

'Bin li koşan at, Hunların kıymetli bir atıdır. Verilmemeli!' dediler.

Motun ise '*Onlarla komşuyuz. Nasıl olur da bir atı onlardan daha üstün tutarız*?' diyerek atı Tung-hulara gönderdi. Hun ch'an-yüsünün kendilerinin gücünden çekindiği için isteklerini derhâl yerine getirdiğini düşünen Tung-hular bir kez daha elçi gönderdiler ve Hun ch'an-yüsünün hanımını istediler. Motun, yine vezirlerinin fikrini sordu. Vezirleri: '*Ahlaksız Tung-hular hanımınızı bile isteyebiliyorlar. Onlara savaş açmalıyız!'* dediler. Fakat Motun, *'Onlarla yan yana oturuyoruz. Nasıl olur da bir kadına komşu devletten daha çok değer veririz?'* diyerek sevdiği hanımını Tung-hulara verdi. Bunun üzerine Tung-hu lideri daha çok gururlandı ve batıya doğru Hun topraklarını zapt etmek için harekete geçti. Tung-hularla Hunların arasında iskâna elverişli olmayan, boş bir arazi bulunmaktaydı. Yalnızca her iki taraf bu arazinin kendi taraflarına savunma için istihkâmlar yaptırmıştı. Tung-hu lideri, Motun'a elçi göndererek '*Sizinle bizim sınırlarımız arasında bulunan boş araziye giremezsiniz. Ben orasını istiyorum!'* dedi. Motun bu teklif üzerine yine vezirlerine danıştı. Vezirler: *'Orası boş bırakılmış bir yer. Tung-hulara versek de vermesek de bir şey fark etmez!'* deyince Motun çok öfkelendi ve *'Toprak bir devletin temelidir. Nasıl olur da onlara verilir*?' diyerek verilmesini isteyen vezirlerin hepsini öldürttü. Daha sonra da atına atlayarak peşinden gelmeyenlerin öldürüleceği emrini verdi ve Tung-hulara karşı saldırıya geçti. Motun'u hafife alan Tung-hular bu ani saldırıya hazırlıksız yakalandı ve büyük bir yenilgiye uğradılar. Otlakları ve halkı Hunlar tarafından ele geçirildi[59]."

Bu metinde Hun Devleti'nin bir meclisi olduğu ve nispeten demokratik bir yapıya sahip olduğu, ayrıca var olan devlet anlayışı da ortaya çıkmaktadır. Anlaşılıyor ki Motun'un devlet ve milletlerarası ilişkilerdeki anlayışı, şahsi menfaatlerinin ve sevgisinin çok üzerinde bir yer almaktaydı. Kaynaklarda geçen bu kısa bilgiler zamanın siyasi durumunu olduğu kadar Hunların gelenek ve görenekleri ile Hun töresi ve devlet geleneğini de özetlemektedir.

Motun, doğudaki Moğol-Tunguz kabileler birliği Tung-huların ısrarla toprak taleplerine savaş ile mukabele ederek onlara saldırıya geçmiş ve

59 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2889; TCTC, s. 371-373.

düşmanı hazırlıksız yakalayarak Tung-hu Devleti'ni yıkmış, halkını esir etmiş, çok büyük miktarda hayvan ve malı ganimet olarak ele geçirmiştir. Onun bu başarısı, Hun Devleti'nin ani yükselişini sağlamakla kalmamış, Tung-huların çok uzun süre kendilerine gelememelerine neden olmuştur. Hunlar bu zaferden hemen sonra güneybatıya döndü ve 203 yılında Orta Asya'da Tanrı Dağları ile Kansu arasında yaşayan Hind-Avrupa kökenli oldukları sanılan Yüeh-chihleri yerlerinden oynattı. Bunlar kütleler hâlinde batıya doğru çekilerek, Issık Göl civarındaki Wusunların[60] yanından geçip Batı Türkistan'a gittiler[61].

Yüeh-chihleri yendikten sonra yönünü güneye çeviren Motun, Sarı Irmak'ın güneyindeki Lou-fang ve Pai-yang beyliklerini de topraklarına kattı. Böylece Motun, Çinli General Meng T'ien'in Hunlardan aldığı toprakları yeniden ele geçirmiş oldu. Ayrıca Han Devleti'nin Ho-nan Bölgesi'ni sınır kabul ederek Ch'ao-na 朝那[62], Fu-shih 肤施 'dan doğuda Yen 燕 ve Tai 代 bölgelerine saldırdı.

Bu sıralarda Han Devleti ordusu bir devlet kurma gayretinde olan Hsiang-yü 項羽[63] adlı biri ile kıyasıya savaşıp güç kaybederken Motun giderek güçlenmiş, Hun ordusunun sayısı o sıralarda 300.000'i geçmişti.

---

60 Wusunlar MÖ II. yy.dan MS V. yy.a kadar yaşamış olan önemli bir İpek Yolu kavmidir. Şimdiki Kazakistan'ın güneyindeydiler. Merkezleri Balkaş Gölü'nün güneyi, kısmen de Cungarya topraklarını kapsıyordu. Bu güçlü devlet birkaç yüzyıl Hun ve Kang-chülerle Çinlilere karşı müttefik olmuş ayrıca çok uzun süre Hunlara vergi vermişlerdir. Sergei YATSENKO, "Vusunlar" **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, s. 776-777. Motun ilk önce Yüeh-chihlere saldırmış, arkasından Wusunlara yönelmiştir. Seferlerini batıya doğru yaptığı düşünülürse, Wusunlar Yüeh-chihlerden daha batıda olmalıdır. Zaman içerisinde Yüeh-chihlere karşı zayıf düşmeleri neticesinde Hunlara sığınmış, önce Hunlar daha sonra da Wusunlar Yüeh-chihleri batıya sürmüşlerdir. Böylece Yüeh-chih topraklarına Wusunlar yerleşmiştir. İlhami DURMUŞ, "Wusunlar" **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, s. 783. Daha fazla bilgi için bkz. Bahaeddin ÖGEL, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları hakkında Bazı Problemler", **A.Ü. DTCF Dergisi**, Cilt 6, Sayı 4, Ankara 1948, s. 259-278.

61 Issık-Göl MÖ II. yy.daki Çin kaynaklarında "Je-hai" yani "Sıcak Deniz" ismiyle anılmaktadır. Türk lehçelerinde Issık, Iskuk, İskul, İsigkul, İsi-kul gibi isimlerle kaydedilmiştir. Kalmuklar burada yaşayan Kırgızların demir işlediklerini görünce bu göle "Temurtu Nor" yani "Demirli Göl" demişlerdir. Kuzeyde Terskey, güneyde ise Küngey dağlarıyla çevrili olan Issık-Köl, batısında Kızıl Ompul, doğusunda ise İçke Tasma Dağı vardır. Tüm bu dağlar aslında Aladağların kolları olup en yüksek zirve olan Han-Tengri'ye yakındır. Gölün uzunluğu 185, genişliği 60 km.dir. Gölde hiç ada bulunmamaktadır. Deniz seviyesinden 1609 m. yükseklikte olup en derin yeri 702 m.dir. Bu bakımdan dünyanın üçüncü derin gölü sayılmaktadır. Ahmet TAŞAĞIL, "Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünün Yayla Kaynaşma Yeri, Isık Göl", **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, Sayı 28, Haziran 1996, s. 59, 61.

62 Bugün Ning-hsia Hui Müslüman Özerk Bölgesi Ku-yuan Şehri'nin 16 km. batısındadır.

63 Hsiang-yü (MÖ 232 - MÖ 202) Ch'in Hanedanlığı'nda görevli bir komutanken MÖ 207 yılında tüm orduyu ele geçirip Ch'in Hanedanlığı'nı devirmiş ve Batı Ch'u Devleti'ni kurmuştu. Ancak Han Hanedanlığı'nın kurucu imparatoru Kao Tzu onu yapılan savaşta yendi ve Hsiang-yü öldürüldü. SC, Hsian-yü Biyografisi 7, s. 295-336.

Bu galibiyetlerden sonra ordularını kuzeye yönelten Motun, Hun-yü 渾庾, Ch'ü-shih 屈射, Ting-ling丁零, K'e-kun 鬲昆 ve Hsing-li 薪犁 adlı Türk boylarını da hâkimiyetine aldı[64]. Kuzeye yapılan bu sefer yalnızca geriyi emniyete almak değil, ayrıca maden yataklarını ele geçirmek için yapılmış olma ihtimalini de taşır[65]. Böylece Hun soyluları ve devlet erkânı da Motun'a saygı duyup ona bağlanmaya karar vermişlerdir.

Şimdi bütün bu olaylar sonucunda değişen devlet sınırlarını gözden geçirmemiz gerekmektedir: Tung-huları yenerek onların topraklarını ele geçiren Hunların doğu sınırları hemen hemen Büyük Okyanus'a dayanmıştır.

Bir Hun kurganından çıkarılan altın küpe
İç Moğolistan Eyalet Müzesi

Batıdaki Yüeh-chih başarısı ile de Çin'in batısı ve Tibet'e kadar olan bölgeler ele geçirildi. Kuzey seferiyle ise bugünkü Doğu Türkistan'ın kuzeyinden Sibirya'nın kuzey topraklarına kadar ilerlemişti. Bu suretle büyük Hun hükümdarı o çağda Asya kıtasında yaşayan Türk soyundan olan bütün toplulukları kendi idaresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. İmparatorluk sınırlarının Mançurya'dan Aral Gölü'ne, Batı Sibirya'dan Gobi Çölü - Tibet hattına kadar genişlediği bu tarihlerde Hunlara tabi olanlar arasında Moğollar, Tunguzlar ve Çinliler de vardı. Motun tarafından Çin hükûmetine gönderilen MÖ 177 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre Türk devletine

64 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2893.
65 Peter GOLDEN, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002. s. 49.

bağlı kavimlerin sayısı 26 idi ve bunların hepsi, ch'an-yünün ifadesi ile "*yay geren halk*" yani "Hun" olmuşlardı.

Motun kuzeyde üstünlüğü ele geçirip bozkırın en büyük gücü hâline gelince güneyde Yin-shan'de T'ou-man Şehri'ndeki 頭曼城 ordasını kuzeye, Baykal Gölü'nün güneyine taşıdı. Artık Hun başkenti Arhun Nehri doğusunda, Koşo Saydam yakınlarındaydı. Buraya Lung Ch'eng yani "Ejder Şehri" 龍城 adı verildi[66]. Batısında ise Tamir Nehri'nin bulunduğu bu şehir Uygurlara kadar 1000 yıl Türk başkenti olacaktı.

a) P'ing-ch'eng Savaşı 平城之戰 *ve Pai-teng Kuşatması* 白登之圍 *(MÖ 201)*

Hunların askerî yapılarını ve taktiklerini de iyice görebilmek açısından bu büyük ve önemli kuşatmayı detaylıca anlatmayı lüzumlu görüyoruz.

Kuzeyde gücünü garantiye alan Motun, babası zamanında kaybedilen Hun topraklarını geri almak için fırsat aramaya başladı. Önce kuzeybatıda Ch'ao-na 朝那ve Fu-shih 膚施'yı yani Ordos Bölgesi'ni ele geçirdi, doğuda ise Yen 燕 ve Tai 代'yı yağmaladı. O sıralarda henüz birkaç yıl önce MÖ 206 yılında kurulan bir devlet "Han" adını alarak civardaki Çin devletleriyle mücadeleye girişmiş, sonunda MÖ 202'de hepsini yenmişti. Han Devleti Kralı Liu Pang 劉邦 (MÖ 206 - MÖ 195) aynı yıl kendini imparator ilan ederek Kao-tzu unvanını aldı. Böylece henüz yeni kurulmuş olan Han Devleti ile Hun Devleti sınır komşusu oldular.

Kao-tzu savunma tedbirleri alması için MÖ 201 yılında en önemli general ve devlet adamlarından biri olan Han Wang-hsin 韩王信'e Chin-yang'a gidip orduyu hazırlamasını istedi. Bunun için T'ai-yüan'den kuzey sınırlarına kadar olan 31 yerleşim yerinin idaresini ona verdi. Hsin'in bir süre sonra Chin-yang'ın sık sık Hunların saldırılarına maruz kaldığını belirterek merkezini Chin-yang'dan Ma-i 馬邑 Şehri'ne taşımak için Çin

66 Ch'ang-shou MA 长寿马, **Pei-ti Yü Hsiung-nu** 北狄于匈奴, San-lien Shu-tien Chun-pan-shih 三联书店出版社, 1962, s. 24-25.

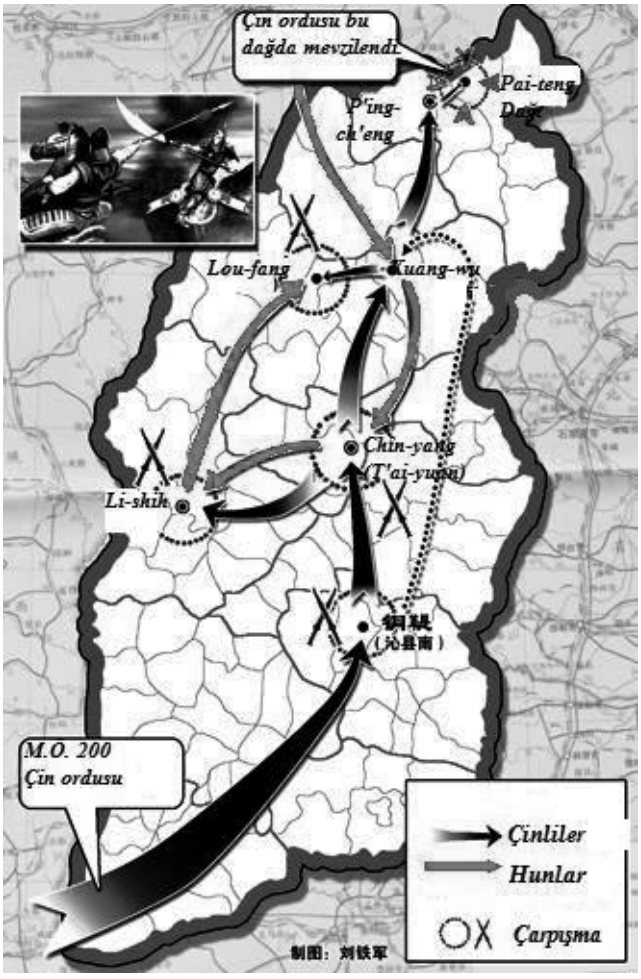

imparatorundan izin istemesi Hunların güney sınırını belirlememiz bakımından önemli bir kayıttır[67].

Bir süre sonra, sonbaharda Motun büyük bir ordu ile Ma-i Şehri'ni kuşattı. Aslında Hunlarla arası eskiden beri iyi olan Hsin, derhâl Kao-tzu'dan yardım istedi fakat diğer yandan da Hun saldırılarının kesilmesi ve barış yapılması için Hunlara gizlice elçi gönderdi. Haberi alan Çin imparatoru hemen yardım yolladı fakat bir taraftan da Hsin'in ikili oynadığından kuşkulanmaya başladı. Bu yüzden Ma-i'nin ne pahasına olursa olsun kurtarılması için sert bir buyruk gönderdi. Hsin, haberi duyduğunda öldürüleceğinden korkarak 9. ayda Ma-i Şehri'ni Hun kuvvetlerine teslim etti.

Sonbaharda Motun liderliğindeki Hun ordusu güneyde Chü-chu[68] Dağı'dan güneye indi. Han Wang-hsin ve onun generalleri Wang-hsi 王喜, Man Ch'iu-ch'en 曼丘臣, Wang Huang 王黄ile birleşerek T'ai-yüan'den Chin-yang'a kadar saldırarak güneye indi[69].

67 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 393.

68 Bugün Çin Halk Cumhuriyeti Shan-hsi Eyaleti'nin kuzeyinde bulunan bir dağdır.

69 SC 93, Han Hsin Biyografisi, s. 2633; HS 94A, Hunlar, s. 3753; TCTC 11, s. 373-374; ORKUN'da bu olay "Aslında sınırda komutan olan Hsin (Han Wang-hsin) Çin imparatoru tarafından Hunların üzerine gönderilmiş fakat yenilmişti. Yardımlarına karşılık verilmemesine sinirlenen Hsin Hunlara teslim olmuştu." şeklinde geçerken bu bilgi ÖGEL'de daha farklıdır. ÖGEL'e göre Hsin, Hun saldırılarından kurtulmak için Motun'a birkaç kez elçi gönderdi. Bundan haberdar olan imparator çok kızdı ve onu sorguya çekmek için bir görevli gönderdi. Bunun üzerine Hsin isyan etti ve Hunlara sığındı. H. Namık ORKUN, **Hunlar**, İstanbul 1938, s. 19; Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 392.

Han Handanlığı Askerleri

Çin İmparatoru Kao-tzu 高祖[70] ve Çin sarayı bu ihanetle sarsıldı. MÖ 200 yılı 10. ayda 320.000 kişilik bir ordu hazırlayarak karşı saldırıya başladılar. Kao-tzu Motun'un Chü-chu Dağı'nın güneyinde konuşlandığından habersiz önce Han Wang-hsin'in kuvvetlerini yok ederek Hun ordusuyla birleşmesini engelleyecek daha sonra da kuzeye çıkarak Hunlarla savaşacaktı. Orduyu iki kola ayırdı. Biri T'ai-yüan'in kuzeyinde Hsin'in yolunu kesecek ve Hunlarla irtibatını engelleyecekti. Diğeri ise güney-kuzey hattında ilerleyerek doğrudan Chin-yang'a girecekti. Bu plan doğrultusunda başkenti Luo-yang'dan büyük ordu ile yola çıktı. Beş önemli generaline de yaya ve atlı birlikleriyle kaçan düşmanı kovalaması için emir verdi. Bu beş general Tai'a geldiler ve Ma-i Şehri'ne girdiler. Lou-fan ve altı kazası teslim oldu. Böylece Wu-ch'üan'in kuzeyine kadar girildi.

O sırada yenilgiye uğrayan Hun orduları kuzeye yönelerek Yün-chung'a saldırdı. Hunlar Han Wang-hsin'in kuvvetleriyle birleşme hazırlıkları içindeyken Kao-tzu'nun yönetimindeki büyük ordu doğruca Chin-yang'a geliyordu. Ma-i'nin güneyine inen Han Wang-hsin, biraz daha ilerleyerek Chin-yang 晉陽'ı almış ve Shang-tang 上當'ın T'ung-ti 銅鞮 Şehri'ni de ele geçirmişti. Fakat Hsin'in ordusu ile Çin ordusu burada karşılaştı. Motun hafif süvari birlikleri yardıma gönderdiyse de Hsin büyük bir yenilgi aldı. Hsin Hunlara kaçmayı başardı ama General Wang Hsi yakalanarak başı kesildi. Kralın kaçmasıyla başsız kalan başkent Chin-yang Şehri'nde Hsin'in adamları eski Chao Hanedanlığı neslinden gelen bir kişiyi kral ilan ederek başa getirdiler.

Bu haber üzerine Motun Sağ ve Sol Bilge Beyleri'ne birer tümen süvari birliğiyle Wang Huang ile Kuang-wu'nun güneyinde birleşip Kuang-wu ve Chin-yang arasındaki stratejik yerleri ele geçirme emrini verdi. Amacı

70 Asıl adı Liu Pang'dır. MÖ 256 - MÖ 195 tarihleri arasında yaşamıştır. T'ai-tzu, Han Kao-ti veya Han Kao-tzu olarak da bilinir.

Kao-tzu'nun kuzeye çıkmasını önlemekti. Hun akıncı birlikleri ile Çinli kumandan Hsin ve onun gibi Çin'e isyan etmiş birkaç Çinli general Kuang-wu Şehri'nde kamp kurdular ve buradan güneye, Chin-yang Şehri'ne kadar ilerlediler[71].

Kao-tzu'nun bizzat yönettiği Çin ordusu T'ai-yüan'e kadar sorunsuzca ilerledi ve altı şehri ele geçirdi. Chin-yang'a varan kalabalık Çin ordusu yapılan savaş sonunda Hsin ve Hun kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğrattı. Hun kumandanı Hu-pai-t'i 胡白題 yakalanarak başı kesildi ve böylece Chin-yang ele geçirildi.

Yenilen Hun atlıları 40 km. kadar kuzeye geri kaçtılar. Kaçarken Lou-fang'ın üç yerleşim yerini ele geçirdiler. İmparator onları Li-shih 砦石 Şehri'ne kadar kovaladı ve burada da onları yendi. Oysa Hun öncüleri yenilip kaçar gibi yapıyorlar, buna inanan Çin imparatoru onları kovalıyordu. Böylece Çin ordusunu Luo-fang Bölgesi'ne kadar çekmişlerdi. Çin yaya birlikleri imparatorun gerisinde kalmış, bu yüzden Çinliler bu kez savaş arabaları ve atlı birlikleriyle atağa geçmişti. Bir kez daha yenilmiş gibi yapan Hun birlikleri aniden kuzeye yönelerek Çin ordularını Motun'un ordularına doğru çekti. Bu sırada karakış bastırmıştı ve buna alışkın olmayan Çin askerlerinden on kişiden iki-üçünün parmakları donmuştu[72].

Çin imparatoru Motun'un kuzeydoğuda, Chü-chu 句注 Dağı'nın kuzeyindeki Tai-ku 代谷'da konuşlandığını öğrenince onun durumunu tespit etmek üzere karargâhına on kişilik heyet gönderdi. Sözde elçi ve ekibi

71 TCTC 11, s. 376-377.

72 Wu-t'ung CH'EN 陳梧桐, Hsi-han Chün-shih 西漢軍事, Chung-kuo Chün-shih T'ung-shih 中國軍事通史, Vol. 5, 1996, s. 169-171.

Motun'un gizlediği güçlü birliklerini değil de yaşlı askerler ve zayıf hayvanları görünce imparatora "*saldırı için uygun*" raporu sundular. Çin imparatoru emin olmak için bir kez daha elçi gönderdi. Elçi bir süre dönmedi, gözlem yaptı. Onun dönmediğini gören imparator daha fazla beklemek istemedi ve orduyu savaşa hazır duruma getirdi. Tam bu sırada dönen elçi Motun'un oynadığı oyunun farkına varmıştı ve imparatoru savaşa girmemesi için uyarmaya çalıştı. Ancak savaş durumu alınmıştı ve artık geri dönüş yoktu. Ayrıca Kao-tzu, elçinin gözlemlerine de inanmamıştı. Öfkeyle elçiyi cezalandırdı ve büyük ordusuyla yola çıktı. P'ing-ch'eng Şehri'ne vardığında yaya ordusu geride kalmıştı.

Çin ordusunun durumu böyle iken karşılarında birdenbire 400.000 kişilik devasa Hun süvari ordusunu buldular. Yapılan savaş sonucunda Han ordusu büyük bir yenilgi aldı, imparatorun, P'ing-ch'eng Şehri'nin birkaç kilometre güneydoğusundaki Pai-teng Yaylası'ndaki küçük bir istihkâma sığınmaktan başka çaresi kalmadı. Çok geçmeden imparatorun sığındığı kale de derhâl Hunlar tarafından kuşatıldı.

Kuşatmanın sürdüğü yedi gün boyunca kale içindekilerle dışındaki Çin orduları birbirlerine yardım edemediler. Bu sırada Hun süvarilerinden batıdakiler beyaz, doğudakiler demir kırı[73], kuzeydekiler kara, güneydekiler ise kahverengi atlara binmişlerdi ve kuşatmaya devam ediyorlardı[74]. Kuşatma boyunca Çin askerlerinin çektiği açlık ve susuzluk tüm Çin tarihinin en unutulmaz acı hatıralarından biri olarak Çin tarihine kazınmıştır.

73 SC 110'da bu at için çeşitli açıklamalar yapılmaktadır; "yüzü beyaz olan siyah at", "saf renk olmayan" ve "mavimsi at" vs. gibi.

74 Taşağıl, makalesinde atların rengine göre yönlere ayrıldığını, her yönde 100.000 at olduğunu belirtmektedir. Bu bir yorumdur. Çünkü kaynakta her bir yöndeki atların sayısı belirtilmemiştir. Ahmet TAŞAĞIL, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a ORDULAR, Oluşum, Teşkilat ve İşlev**, ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 153-191

Kuşatma altındaki Çin imparatoru bir fırsatını bularak Motun'un hanımına elçi gönderdi. Çin kaynakları imparatorun Hun hatununa çeşitli hediyeler gönderdiğini, böylece hatunun da Motun'u Çin topraklarını alsalar bile o topraklara yerleşmelerinin mümkün olmadığı konusunda onu ikna ettiğini söylemektedir[75]. Oysa Çin'i elde etmeye çok az kalmıştır ve artık isterse Çin'in en değerli sayısız mücevherinin sahibi olacağını Hun hatununun bilmemesi imkânsızdır. Bu yüzden kaynaktaki bu ifadenin doğruluğu şüpheli gözükmektedir. Hatunun Motun ile yaptığı konuşma, konargöçer olarak yaşayan halkının hayvancılığa uygun olmayan bir coğrafyada yaşayamayacağını eşine hatırlatmasından başka bir şey değildi. Ayrıca bu onun devlet yönetimindeki ağırlığını da gözler önüne sermektedir. Ayrıca Shih-chih'nin Vezir Biyografilerindeki Vezir Ch'eng P'ing 陳平'in biyografisinde vezirin bir ressama güzel bir kadın resmi yaptırdığını ve sonra bu resmi bir şekilde altınlarla birlikte Hun hatununa gönderdiğini yazar. Ch'eng, Han Devleti'nde yaşayan bu güzel kadını Motun kuşatmada başarılı olursa ve

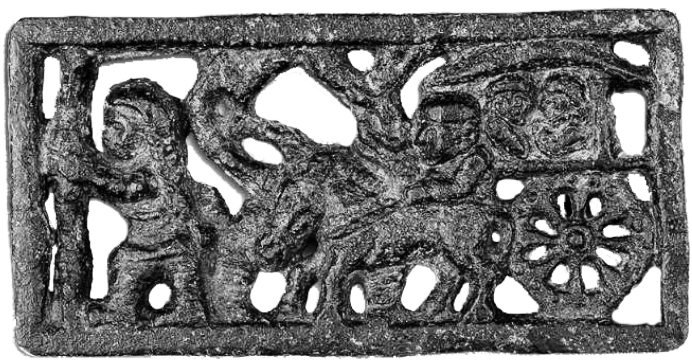

Han Devleti yenilirse Motun'a hediye olarak verilmesinin planlandığını, mücevher ve altınların ona, güzel kadının ise Motun'a hediye edileceğini söyler. Eğer kuşatma açılırsa sadece altın ve mücevherlerin orada kalacağını belirtir. Kaynağa göre hatun çok kıskanmış ve sinirlenmiş böylece kuşatmanın kaldırılması için eşi Motun'u ikna etmiştir. Elbette ki bu rüşvet ve kadınla kıskandırma hikâyeleri Hunları kötü, rüşvete düşkün ve kıskanç olarak göstermek ve alçaltmaya çalışmak suretiyle bu kadar büyük bir orduya rağmen kuşatmaya düşmüş Han Devleti'nin bu utanç verici durumunu perdeleme çabalarından başka bir şey değildir. Çünkü Hun hatunu olmanın çeşitli kuralları vardır. Sıradan bir kadın Hun hatunu olamaz. Hiyerarşik düzende hatun daima sözü geçen bir kadındır ve diğer gözdelerin onunla yarışabilmesi mümkün değildir. Bu yüzden kanımca güzel bir kadın varlığının

75 TCTC 11, s. 378.

onu bu kadar korkuttuğu iddiası ancak utanç içindeki Çinlinin, imparatorunun aldığı büyük yenilgi ve yenilgi üzerine bırakılmasının üstünü örtmek için uydurulmuş çocukça bir hikâyesinden öteye gitmez.

Aslında kuşatmanın açılmasının en büyük sebebi Motun'un beklediği iki destek birliğinin gecikmesinin Motun'da ihanet ettikleri şüphesini doğurması olmalıdır. Bundan dolayı beklemekten vazgeçen Motun muhasarayı bir köşesinden gevşetti ve Çin imparatorunun muhasaradan çıkmasına izin verdi. Bunun üzerine Çin generalleri askerlere her yöne ok atmalarını emretti ve böylece açık bırakılan boşluktan dışarı çıkmayı başardılar (MÖ 201)[76].

1) Ho-ch'in 和 親 (Evlilik Barış Antlaşması - MÖ 197)

Bu kuşatmanın üzerinden birkaç yıl geçmiş, Hunların Çin sınır şehirlerine yağma akınları ise hiç bitmemişti. Özellikle Hunlara sığınan eski Çin generalleri sık sık saldırıda bulunuyor, Çin sarayını çare aramaya itiyordu.

Pai-teng kuşatmasından hemen sonra Kao-tzu elçi olarak Liu Ching 劉敬'i Hunlarla anlaşma yapmaya gönderdi. Han Hanedanlığı'nın kuruluş dönemindeki çok önemli vezirlerden biri olan Liu Ching, Hun-Çin tarihi açısından tarihe damgasını vurmuş olan bir fikrin de babası sayılır. Hun yenilgisinden sonra iki ülkeyi evlilik yoluyla uzlaştırma fikri ondan çıkmıştır. Bu politika öylesine tutacaktır ki yüzyıllarca sınır boyları ve devletlerine karşı kullanılacaktır[77].

Kao-tzu'nun danışmanlarından biri olan Liu Ching'in Hunları yatıştırmak ve saldırılarını kesmek için bir planı vardı. Uygun bir fırsat yakaladığında imparatora bu planı anlattı.

"*Eğer büyük kızınız prensesi Motun'a eş olarak verirseniz, ayrıca yüklüce bir çeyiz gönderirseniz Motun mutlaka kızınız büyük prensesi "Yen-chih" yapacaktır. Ayrıca ilerde prensesin oğlu veliaht olup Motun'un yerine ch'an-yülüğü devam ettirecektir. Neden? Çünkü Hsiung-nular paraya çok değer verirler.*" diye ikna etmeye çalışır. İmparator ise bir süre düşününce aklı yatar ve istemeyerek de olsa kızı Prenses Lu Yuan 魯元公主'ı (? - MÖ 187) göndermeye karar verir. Fakat İmparatoriçe Lü bütün gece gözyaşı döküp tek kızını Hunlara gelin göndermeye razı olmaz. Bunun üzerine Liu Ching "*Eğer*

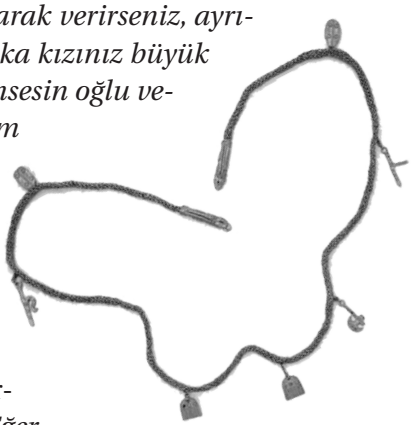

76 H. Namık ORKUN, **Hunlar**, İstanbul, 1938, s. 20; Ayşe ONAT, **a.g.e.**, s. 9-10; Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 391-414.

77 Ta-lung Lİ 李大龙, "Yung Hsia Pien-yi Yü Liu Ching te Hch'ing Chien-yi 用夏变夷"与刘敬的和亲建议", **Inner Mongolia Social Sience**, Vol. 121, No: 3, 2000, s. 50.

majesteleri kızına kıyamıyorsa saraydan güzel bir hanımı prenses yaparak Motun'a yollayabilirler! Motun fark etse bile sahte bir prenses olmamış olur" diye ikna etmeyi başarır.[78] Böylece Kao-tzu aile içinden bir başka genç kıza "Prenses Ch'ang" unvanı vererek gönderilmesine karar verir.

Nihayet Çin hükûmeti ile Hunlar arasında "Ho-ch'in Anlaşması" yapıldı[79]. Fakat anlaşmadan bir süre sonra Hun ordusuna katılmış olan Çinli Han Wang-hsin'in kuvvetleri ile Hun kuvvetleri birkaç kez sınırlara saldırıp Yün-chung, Yin-men ve Tai bölgelerini yağmalayarak anlaşmayı ihlal ettiler. Topraklar Çinliler tarafından geri alındıysa da saldırıların getirdiği sıkıntı, her geçen gün daha fazla Çin generalinin Hunlara katılması imparatorlukta bir an önce çözülmesi gereken bir sorun hâlini almıştı. Bunun üzerine imparator yine Liu Ching'i elçi olarak Hunlara gönderdi. Bu kez yanında Motun'a "Yen-chih[80]" olmak üzere hanedandan bir prenses de getirmişti[81]. Böylece Ho-ch'in Anlaşması yenilendi.

Bu anlaşma yüzyıllar boyu Çin ve çeşitli Türk devletleri tarafından gelenek hâline gelecek olan bir anlaşma şekliydi ve neredeyse MÖ 135 yılına kadar on defadan fazla tekrarlandı[82]. Buna göre denilebilir ki; bir Çin prensesi Hun ch'an-yüsüne verilecek, bu evlilikle akrabalık kurulmuş olacak, Çinliler, önceden belirlenen miktarlarda Hunlara altın, para, ipek, pirinç, çeşitli tahıllar, ipekli kumaş, içki ve diğer başka tahıllardan oluşan yıllık haraç vereceklerdir. Bu senede birkaç kez tekrarlanacaktır. Artık Hun Devleti ile Çinlilerin Han Hanedanlığı eşit iki devlet statüsündeydi ve her iki devlet arasında Çin Seddi sınır teşkil ediyordu.

78 SC 99, Liu Ching ve Shu Sun-t'ung Biyografisi, s. 2719.

79 İmparator Kao-tzu döneminde bu anlaşma iki kere yapılmış, yani iki prenses yollanmıştır. Ancak kaynaklarda belirtilen tarihlerin farklılığı yüzünden tarihçiler arasında bunların hangi tarihte yapıldığıyla ilgili çeşitli anlaşmazlıklar olmuştur. Genel olarak ilkinin MÖ 199 yılı 12. ayda, diğerinin ise MÖ 197 yılı 10. ayda olduğuna inanılır. Oysa gerçekte ilki MÖ 197 yılında, ikincisi ise Han Wang-hsin'in kuzey bölgelerini yağmalamasını durdurmak için MÖ 195 yılında yapılmıştır. Yung-hsin YEH 叶永新, "Han yü Xiong-nu ti-i-tse, ti-erh-tse Ho-ch'in Kao-lüeh 汉与匈奴第一次、第二次和亲考略", **Chung-kuo Pien-chiang Shih-ti Yen-chiu** 中国边疆研究, No: 4 1988, s. 1-4.

80 "Yen-chih" kelimesi "yem-çi" yani "hükümdarın eşi, hatun" anlamına gelir. Türkologlar bu kelimenin Uygurcadaki "avçi", Tatarcadaki "ipçi", Kırgızcadaki "epçi" kelimesi ile bir saymışlardır. Talat TEKİN, **Hunların Dili**, Doruk Yayınları, Ankara 1993, s. 15.

81 Elbette "Yen-chih" olma töresi ve kararı Çin sarayının isteği üzerine belirlenmezdi. Hun tarihinde Wang Chao-chun hariç hiçbir Çinli prenses bu unvanı taşımamıştır.

82 Mehmet TEZCAN, "I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve 'Beş Tuzak' (Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler)" **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, s. 729-730.

Bu anlaşma uyarınca Çin imparatoru sahte prensesi Hun hükümdarına göndermiş böylece akrabalık ilişkisi kurulmuştur[83]. Nihayetinde bu anlaşmayla Çinliler Hun saldırılarını biraz olsun engellemişlerdir[84]

b) Çin Sarayı ile Mektuplaşmalar

Han Hanedanlığı'nın imparatoru Kao-tzu, isyan eden bir derebeyliğe karşı savaşırken aldığı bir ok yarasından dolayı MÖ 195 yılında, 61 yaşında öldü[85]. Veliahdı Hsiao Huei 孝惠 (MÖ 210 - MÖ 188) çok küçük olduğu için

83 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2894-2895.

84 Ünlü tarihçi Lin Kan'a göre Çin Devleti Hun saldırılarından korunmak için farklı siyasetler denemiştir. Bunların ilki "Evlilik Barış Antlaşması" olup MÖ 199'dan MÖ 133 yılına kadar sürmüştür. Bu anlaşmalarla Hunlara bir prenses gönderilmiş ancak prensesin varlığından çok onunla gönderilen ve Çinlilerin "hediye" olarak nitelendirdikleri zengin "haraç" veya "çeyiz" daha önemli görülmüştür. Bu çeyizlerle yüzlerce kilo altın, yüz binlerce top ipek, tonlarca tahıl, içki, vs. ile Hun saldırılarından korunmaya çalışan Çin hükûmeti MÖ 133 yılında anlaşma Hunlar tarafından bozulduğunda bu kez sınır pazarları açarak her iki ülke insanının ticaret ihtiyacına sunmuş ve Hun yağmalarını engellemeye çalışmıştır. Evlilik Barış Anlaşması ile "kardeş" olduklarını kabul eden Çin ve Hun devletleri aralarında Çin Seddi'ni sınır kabul etmişler ancak Çinliler Hunların bu sınırı aşmalarını hiçbir şekilde durduramamışlardır. Kan LİN 林幹, **A History of Huns**, Nei Meng-ku Jen-min Chu-pan Shih 内蒙古人民出版社, Hohhot 2007, s. 45-46.

85 TCTC, s. 409.

tahtı bir süre karısı İmparatoriçe Lü 呂雉[86] yönetmiştir. Lü, önceleri oğlunun naipliğini yaptı, ama oğlu ölünce Kao-tzu'nun diğer eşinden olan bir oğlunu tahta çıkardı ancak kısa bir süre sonra bu imparator öldürüldü. Böylece Lü, MÖ 195 yılından MÖ 179 yılları arasında devleti idare etmiş, idare elinde olduğu müddetçe hanedanlık içinde kendi ailesini ön plana çıkarmaya çalışmıştır[87]. Bu 12 yıl boyunca, genellikle Hunlarla barış içerisinde yaşamışsa da Çin toprakları zaman zaman gönderilen vergilerde yaşanan aksaklıklardan dolayı çeşitli Hun saldırılarıyla karşılaşmıştır. Kaynaklara göre Motun ve İmparatoriçe Lü arasında çeşitli yazışmalar geçmiştir. Mektupların yazılış tarihleri bazıları hariç belli değildir.

1) İmparatoriçe Lü'ye Yazılan Mektup (MÖ 192)

Mektupların MÖ 192 tarihli olanında Motun'un Çin imparatoriçesini savaşla tehdit edip onunla evlenmek istediği ve böylece Çin topraklarına sahip olmayı düşündüğü üstü kapalı olarak belirtilmektedir. Mektup şöyledir:

"Tek başına kalmış yalnız bir hükümdarım. Irmaklar (bataklık) ve göller arasında doğdum; vahşi sığır ve atların dolaştığı düzlüklerde (bozkırlarda) büyüdüm; birkaç kez (Çin) sınıra kadar geldim; Merkezî Ülke'yi (Çin) de gezmek istiyorum. Siz majesteleri tek başınıza ve yalnız oturmaktasınız. Biz iki hükümdar da mutlu değiliz; zevk alacak hiçbir şey kalmadı. Dolayısıyla bende olup sizde olmayanı vermek istiyorum."

İmparatoriçe Lü
(MÖ. 241 - MÖ. 180)

Bu mektup Çin sarayında buz gibi bir hava yarattı. Hun hükümdarı ifadelerinde Çin imparatoriçesiyle eşit olduğunu, Çin'in sahibiymiş gibi gezinmek istediğini ima etmekteydi. Üstelik bir de üstü kapalı bir evlenme teklifi söz konusuydu. İmparatoriçe öfkeden çılgına dönmüş, bir taraftan gelen elçinin başının vurulmasını diğer taraftan ordunun savaşa hazırlanması emrini veriyordu. Danışmanlarından biri eski imparatorları Kao-ti'nin Motun'un ordusu tarafından kuşatma

86 Asıl adı Lü Chih'dır. MÖ 241 - MÖ 180 yılları arasında yaşamıştır. Küçük yaşlarda babasının isteği üzerine Liu Pang ile evlenmiş ve ona biri oğlan biri kız iki çocuk vermiştir. Liu Pang imparator olunca o da "T'ai-hou" yani imparatoriçe unvanına sahip olmuştur. Oğlu, imparator babası öldükten sonra Huei-ti unvanıyla tahta çıkmıştır. Çin tarihinde daha çok "Han Kao-hou" unvanıyla anılır. HHS 9, İmparatoriçe Lü Biyografisi, s. 395-413.

87 Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi**, Ankara 1987, s. 90.

altına alındığında, yedi gün boyunca aç ve susuz kalan askerlerin yaktıkları ağıtların hâlâ söylendiğini, yaraların hâlâ iyileşmediğini eğer yeni bir savaşa girişilirse bunun ülkeyi sarsacağını söyleyerek imparatoriçeyi sakinleştirdi[88]. Bunun üzerine İmparatoriçe Lü cevaben şöyle yazar:

"*Ch'an-yü! Ülkemizi unutmayarak bir mektup gönderme lütfunda bulunmuşsunuz. Ülkem korku ve endişe içindedir. Günler geçtikçe kendi kendime düşünüyorum. Yaşlandım, nefesim daralıyor, saçlarım ve dişlerim dökülüyor. Yürürken adımlarım düzensizleşti. Ch'an-yü! Yanlış duymuş olmalısınız, ancak kendinizi aşağılanmış hissetmeyiniz. Ülkemin bir suçu yoktur. Bunu böyle kabul ederek bizi affetmenizi rica ederim. Bendenizin sahip olduğu iki takım atla çekilen iki imparatorluk arabasını her gün kullanabilmeniz için sunuyorum.*"[89]

İmparatoriçe, kibar bir üslupla bu üstü kapalı evlilik teklifini geri çevirmiş ve eğer gezmek istiyorsa bir misafir gibi ağırlanacağını ima ederek Çin sarayından araba göndermeyi teklif etmişti. Mektubu alan Motun teşekkür etmek için bir elçi yollamış, Çin'deki görgü ve protokol kurallarını şimdiye kadar duymadığını bu yüzden onu bağışlamasını dileyerek bir at hediye etmiştir. Müteakiben eski "evlilik yoluyla anlaşma" yani "Ho ch'in" anlaşması yeniden yürürlüğe konmuştu[90]. Motun muhtemelen Yüeh-chihler üzerine bir sefer düşünmekteydi ve bu yüzden Çin'i yoklama amacıyla bu mektubu göndermişti. Karşılığında savaşmak istemeyen bir devlet görünce anlaşmanın devam etmesi yolunda bir kararla cevabi mektubunu yazmış olmalıdır. Bu mektuptan sonraki 16 yıl boyunca Çin kaynaklarında Motun'dan söz edilmez. Çünkü Hunlar Çin'i kontrol altına aldıklarına iyice kanaat getirmiş ve yönlerini batıya çevirmişlerdi.

2) İmparator Hsüen-ti'ye Yazılan Mektup (MÖ 177)

Motun'un tarihi bilinen son mektubu ölmeden önce yani MÖ 177 tarihini taşımaktadır ve Çin İmparatoru Hsüen-ti'ye hitaben yazılmıştır. Çin İmparatoru Hsüen-ti tahta çıktıktan üç yıl sonra Hunların Sağ Bilge Beyi'nin Çin sınırlarına girerek yağma yaptığını haber alır. Derhâl Motun'a bir mektup yazar ve eskiden bu iki devletin kardeş olduklarını ve bu yüzden sınırların korunacağı konusunda anlaştıklarını, hatta bunun için Hunlara

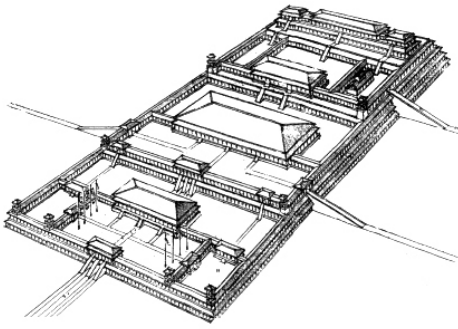

图二二七 陕西西安汉长安城未央宫遗址前殿复原设想鸟瞰图

88 SC 100, Chih Pu ve Luan Pu Biyografisi, 2730-2731; HS 37, Chih Pu, Luan Pu ve T'ien Shu Biyografileri, s. 1976-1977.

89 HS'daki bu metin SC'de bulunmaz.

90 TCTC'de mektuplar detaylı olarak kaydedilmemiştir. TCTC, s. 413-414; Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu Monografisi**, TTK, 2004, s. 11-12.

birçok hediye verildiğini fakat Hunların sözlerinde durmayarak Sağ Bilge Beyi'nin askerleriyle birlikte nehrin güneyine yerleştiğini, Çinli görevlileri öldürdüklerini, yerli halkı da tedirgin ettiklerini, bu yüzden 80.000 kişilik atlı ve arabalı birliklerden oluşan bir orduyu Sağ Bilge Beyi'ni bertaraf etmek için gönderdiğini belirtir.

Bu haber üzerine Sağ Bilge Beyi bölgeyi hemen terk etmiştir.

Ertesi yıl Motun Çin sarayına şu mektubu yollar.

"Gök tarafından tahta çıkarılmış, Büyük Hun Ch'an-yüsü, Çin İmparatorlarının iyi olup olmadığını saygıyla sorar.

İmparator daha önceleri benimle barış ve dostluk üzerine görüşürlerdi. Yazdığınız mektupta, duyduklarınızı da bana bildirirdiniz. Böylece sizinle anlaşır ve mutlu olurdum. Fakat sınırınızdaki memurlarınız benim Sağ Bilge Beyime saldırmışlar ve kötü davranmışlar. Sağ Bilge Beyim de benim iznimi almadan Hou İ-lu-hu Nan-chi (adındaki komutanla) ile diğer Hun komutanlarına Çin subaylarına karşı dostça olmayan hareketler yapmak için izin vermiş. Böylece iki hükümdar arasındaki anlaşmayı bozmuş ve aramızdaki kardeşçe ilişkimizi kesintiye uğratmıştır.

Siz Majestelerinin, içinde şikâyet bulunan mektupları bana iki kez ulaştı. Ben (ise) iki elçi ile yazılı bir cevap gönderdim. Fakat elçim dönmediği gibi herhangi bir Çin elçisi de bana gelmedi.

Bundan dolayı İmparator bize dostça davranmadı. Böylece komşu devletimiz (Çin) bize bağlı kalmamış oluyordu.

Anlaşmamız sadece küçük memur ve subaylar yüzünden bozuldu. Bu yüzden Sağ Bilge Beyimi cezalandırdım ve Yüeh-chihleri bulup saldırması için batıya yolladım.

Tanrı'nın (Göğün) lütuf ve yardımlarıyla, subay ve askerlerimin üstün yetenek ve erdemleriyle, dayanıklı atlarımın üstün gücüyle (Sağ Bilge Beyim) Yüeh-chihleri derhâl ezerek yendi. Hepsinin başını kesip öldürdü. Bize bağlı kıldı ve irademiz altına alıp oturttu. Bundan sonra Lou-lan, Wusun, Hu-chieh ile civardaki bunlar gibi yirmi altı devletin hepsi birer Hsiung-nu oldular. Yay çeken halkların hepsi tek bir aile oldu ve (böylece) kuzeydeki ülkelerde huzur sağlandı.

Artık subay ve askerlerimi dinlendirip atlarımı besiye almak istiyorum. Eski hesapları bir yana bırakmak, böylece eski antlaşmalarımızı yenilemek, sınırda yaşayan halkı huzur ve rahata kavuşturmak, başlangıçta nasıl idiyse yeniden öyle olmak istiyorum.

Küçüklerin büyümeleri için, yaşlıların ise kendi yurtlarında sessiz ve rahat yaşamalarını ve bunun kuşaktan kuşağa devam etmesini sağlamak istiyorum.

Henüz İmparatorun ne düşündüklerini ve istekleri hakkında (bilgi) elde edemedim. Bunun için benim İç Saray Vezirim Hsi Hu Ch'ien'i yazılı bir mektubu size sunması için gönderiyorum.

Ayrıca size bir deve, iki binek atı ve iki araba atı[91] *sunmak istiyorum.*

Eğer majesteleri Hunların Çin savunma duvarlarına yaklaşmalarını istemiyorlarsa subayları ile orada yaşayan halkın oradan biraz daha uzakta oturmaları için emir buyursunlar.

Elçim size gelince onu (alıkoymayıp) geri gönderiniz."

Bu mektubun en büyük özelliği, Motun'un artık büyük bir imparator edasıyla konuşuyor olmasıdır. İki devlet arasında çıkan problemleri basitçe halledebileceğini, problem çıkartan komutanının aslında çok önemli bir savaşçı olduğunu ve bu problem için onu harcamayacağını, ancak Çinlilerin gönlünün rahat olması için bu komutanın batıya gönderildiğini anlatmaktadır.

Ayrıca bu mektupta Motun bize Hun Devleti'nin ulaştığı sınırları tek tek anlatmaktadır. Yanı sıra ordusu ile halkının artık barış ve mutluluk içinde yaşama şartlarına kavuştuğunu söyleyerek sanki Türk geleneklerindeki bir kağanın asli görevleri olan tüm görevleri yerine getirdiğini işaret etmektedir.

Mektubun sonunda ise Çinlilerin Hunlara uymaları, davranışlarını ona göre ayarlamaları gerektiğini ima etmektedir.

Hun elçisi mektupla altıncı ay[92] ortalarında (sınırdaki) Hsin-wang 新望 adlı yere vardı[93]. Bu süre zarfında Çin imparatoru ve danışmanları uzun uzun tartışacak zaman bulmuşlar ve yine Hunlara savaş açmaktansa Hoch'in anlaşmasıyla barışa devam etmeye karar vermişlerdi.

İmparator, Motun'a cevabi mektubunda, mektupta yazdığı sözleri tutmakta daha dikkatli olmasını, emrindekileri açık bir şekilde uyarmasını, anlaşmayı bozan tarafın hep Hunlar olduğunu ama bu olayın artık unutulacağını yazdı. Kendi giydiği gibi elbiselerden birer adet, parlak ipekten brokar elbise, uzun giysi, brokar kısa kaftan, altın bir saç tokası, altın işlemeli kemer, sarkıtlı altın bir Hun kemeri, on top işlemeli kumaş, yirmi top desenli brokar kumaş, kırmızı ve yeşil kalın ipekli kumaşlardan da kırkar top gönderdi[94].

---

91 Bu tip arabaların her birini dört adet at çekerdi. Yani sekiz at daha hediye olarak gönderilmiştir.

92 Bahaeddin ÖGEL, "altıncı ay" sözlerini "haziran" olarak çevirmiştir. Ancak Çin takvimine göre "altıncı ay" haziran ayı değil muhtemelen temmuz ayının sonları olmalıdır.

93 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 439-442.

94 HS 94A, Hunlar, s. 3756-3758.

"Ch'an-yü Ho-ch'ing" yazılı bir seramik

Motun, hâkimiyeti boyunca doğusundaki Tung-huları ele geçirip, güneybatısındaki Yüeh-chihleri batıya sürdükten sonra, Batı Türkistan[95]'da yaşayan ve 630.000 nüfusu, 188.000 kişilik kalabalık ve iyi yetişmiş bir ordusu bulunan Wusunları da tamamen Hunlara bağlayarak bu büyük devlete dâhil etmişti.[96].

Motun MÖ 174 yılında öldüğü zaman[97], mülkî ve askerî teşkilatı, iç ve dış siyaseti, dini, ordusu, harp tekniği, sanatı ile yüksek vasıflı bir cemiyet hâlinde, daha sonra asırlar boyunca Türk devletlerine örnek vazifesi görecek olan, tarihen malum ilk Türk siyasî teşekkülü, "Büyük Hun İmparatorluğu" kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Motun'un oğlu Ch'an-yü Chi-yü (MÖ 174-160) bu haşmeti muhafaza etmeye çalıştı.

2- Lao-Shang Ch'an-yü (Chi-yü) 老上單于 (MÖ 174 - MÖ 160)

Asıl adı Ki-ok ya da Chi-yü 稽粥olduğu bildirilen bu ch'an-yü, tahta çıktığında ilerlemiş bir yaşta bulunduğu için "Yaşlı ve Yüce" anlamına gelen "Lao Shang" lakabıyla tanınır. Hun tahtına yeni hükümdarın çıktığı haberini alan Han Hanedanlığı İmparatoru Han Wen-ti[98] (MÖ 202 - MÖ 157) hemen bir prenses yollayarak Hunlarla yapılagelen evlilik ittifakını sürdürmek istedi. Böylece barış devam edecekti. Gelin heyetinin başına ise Chung Hang-yüeh 中行説 adlı bir hadımı getirmek istiyordu. Çünkü Chung Hang-yüeh, Shou-fang doğumluydu ve burası Hunlara çok yakın bir bölge olduğu için Hun âdet ve geleneklerini çok iyi bilmekteydi. İmparator, onun bu bilgilerinden faydalanmak ve dönüşte getireceği yeni bilgilerle yeni planlar yapmak arzusundaydı. Ancak Chung Hang-yüeh görevi kabul etmedi. İmparator onu bu göreve zorlayınca karşı koymanın imkânsız olduğunu görmüş, mecburen kabul etmişti. Fakat Çin hükûmetine kinlenmiş ve düşman olmuştu. Bu yüzden Çinlilerin Hunlara vereceği zararlar konusunda

95 O dönemler buralara "Batı Ülkeleri" veya "Batı Bölgeleri" anlamına gelen "Hsi-yü" adı verilirdi.
96 Ahmet TAŞAĞIL, "Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünün Yayla Kaynaşma Yeri, Isık Göl", **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, Sayı 28, Haziran 1996, s. 61.
97 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2898.
98 Han Hanedanlığı kurucu imparatoru Kao-tzu'nun dördüncü oğludur. MÖ 188 yılında tahta geçmiştir.

uyararak Lao Shang Ch'an-yü'nün Çin mallarına ve hayatına duyduğu özenin yanlışlığını ona kibar bir dille anlatmaya çalıştı[99]. Ona göre bu Çinli giysileri ve hayatı bozkır hayat şartlarına hiç uygun değildi ve bunlardan bir an önce kurtulmaları gerekmekteydi;

"Hsiung-nuların nüfusu Han Devleti'nin bir ili kadar bile olamaz. Ancak sizin güçlü olmanızın sebebi yiyecek ve giyeceklerinizin farklılığıdır. Bu yüzden Han Devleti'ne bağımlı değilsiniz. Bugün için ch'an-yü, alışkanlıklarını değiştirip Han mallarına hayranlık duymaktadır.

Bu durumda Han Devleti mallarının onda ikisini bile harcamadan Hsiung-nu halkının tamamını kendisine bağımlı kılabilir. Eğer Han ipeklilerini giyerek at sırtında otların, dikenlerin arasında dolaşırsanız elbise ve pantolonlarınızın hepsi yırtılacaktır ve böylelikle bunların keçe ve kürk kadar dayanıklı ve iyi olmadıklarını göstermiş olacaksınız. Aynı şekilde Han'dan aldığınız yiyeceklerin hepsini atarak bunların süt ve kımız kadar uygun ve lezzetli olmadığını gösteriniz[100]."

Bir süre sonra Hun ch'an-yüsünün başdanışmanı hâline geldi. Ch'an-yü ve etrafındakilere hesap yapmasını öğretti[101]. Böylece insan ve hayvan nüfusu sayıldı.

Chung Hang-yüeh, zaman zaman Çin'den gelen elçilere karşı da ch'an-yüsünü savunuyor, onları küçümsüyordu. Bir keresinde Çin'den gelen elçiler Çin imparatorundan mektup getirdiler. Mektubun başında "*İmparator saygıyla Hsiung-nuların büyük ch'an-yüsünün hatırını sorar*" diye yazmaktaydı. Chung Hang-yüeh imparatora cevaben yazılan mektuba ise "*Gök ve yer tarafından yaratılmış, güneş ve ay tarafından hâkim kılınmış*

---

99 HS 66'da şimdiye kadar hiç rastlamadığımız bir bilgi kayıtlıdır. Buna göre bir zamanlar Motun Ch'an-yü en iyi Çin yemeklerini tatmış ama "pis kokulu ve iğrenç!" diye beğenmediğini sertçe ifade etmiştir. HS 66, s. 2891. Bazı Çinli tarihçiler bu yorumun Motun'un gerçek hisleri olmadığı, aslında Çin yemeklerini beğendiğini fakat halkında Çin mallarına karşı bir hayranlığın başlamasını istemediği için böyle söylediğini ileri sürerler. Nitekim onun ölümünden sonra Chung Hang-yüeh'nin Lao Shang Ch'an-yü'ye verdiği tavsiyeler de bu doğrultudadır. Bu da bize Çin kültürünün daha Motun zamanından itibaren yavaş yavaş Hun yüksek tabakasını etkilemeye başladığı ihtimalini düşündürür. Ch'ing-hsien WANG 王庆宪, "Hsiung-nu shih-hui Fa-chan Yü Han-ch'ao Hsi, Pei-pien Chiang 匈奴社会发展与汉朝西、北疆", **Hei-lung Chiang Min-tzu Tsung-k'an** 黑龙江民族丛刊, Vol. 6, 2009, s. 89.

100 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2899; TCTC, s. 468; Ayşe ONAT, s. 16-19

101 Kaynakta geçen bu cümleden, Chung Hang-yüeh'nin Hunlara muhtemelen "Çin hesap sistemi"ni öğrettiği kanısındayım. Yoksa hayvancılıkla uğraşan bir milletin sayı saymasını ve hesap yapmasını bilmediğini ileri sürmek mantığa aykırı olur.

Hsiung-nuların büyük ch'an-yüsü saygıyla Han imparatorunun hatırını sorar" hitabı ile başlamalarını istemiştir.

Çin elçisi sohbet sırasında Hsiung-nuların gençlere çok değer verip yaşlıları önemsemedikleri hakkında bir gelenekleri olduğunu söyleyince Chung Hang-yüeh;

"*Han geleneklerine göre kışlaya gönderilmek üzere orduya katılan askerler olduğunda, yakınları, kendi arzularıyla sıcak ve kalın elbiseleri ile en iyi yiyecek ve içeceklerini giden askerlere vermezler mi?*" diye sormuş ve şöyle devam etmiştir:

"Hsiung-nuların başlıca uğraşlarının savaş olduğu açıktır. Yaşlı ve zayıflar savaşamadıklarından ötürü yiyecek ve içeceklerin en iyisini güçlü ve sağlıklı olanlara vererek kendilerini güvence altına almış olurlar. Bu yolla baba oğul her biri karşılıklı olarak birbirlerini kollarlar. Bu durumda Hsiung-nuların yaşlıları küçük gördüğü nasıl söylenir?"

Tartışma giderek alevlenmeye başlamış Çin elçisi bu kez Hunların tüm aile fertlerinin aynı çadırda yattığını, baba ölünce oğulların üvey anneleriyle ya da ölen erkek kardeşlerinin hanımlarıyla evlendiklerini belirterek onların aile kavramlarının olmadığını ima eder ve Çin âdetlerine göre giyinmediklerini, görgüden anlamadıklarını söyler. Chung Hang-yüeh:

"*Hsiung-nular âdetlerine göre besledikleri hayvanın etini yer, onun sütünü içer, derisini giyer. Hayvanlarını otlatmak ve onları suvarmak için zaman zaman yer değiştirirler. Bundan dolayı onlar olağanüstü durumlarda binicilik ve okçuluk talimi yapar, normal zamanlarda ise halk mutludur ve keyfine bakar. Devlet idaresi ile ilgili yasalar basittir ve kolay uygulanabilir. Hükümdar ve halk arasında basit ve uzun sürebilen bir ilişki vardır. Ülkenin yönetimi tek bir vücut gibidir. Baba ve ağabey ölünce onların eşleriyle evlenirler çünkü soylarının kaybolmasından endişe duyarlar. Dolayısıyla Hsiung-nular karışıklık içinde olsalar bile soyları kesinlikle sağlam kalır. Bugün Merkezî Ülke'de baba ve ağabeyin eşleriyle evlenilmiyorsa da, akrabalık ilişkileri giderek zayıflıyor ve birbirlerini öldürüyorlar. Soyadlarını değiştirecek kadar ileri gitmeleri hep bu durumdan kaynaklanıyor.*

Bunun yanı sıra protokol ve görgü kurallarındaki eksiklikler, yöneten ve yönetilenler arasında karşılıklı kızgınlık yaratmaktadır. Ayrıca bina ve ev yapımındaki artış, halkın gücünü tüketmektedir. Yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamak için insanlar bütün güçleriyle tarım yapıp ipek böcekçiliğiyle uğraşırlar ve kendilerini korumak için şehirlerle surlar inşa ederler. Bundan dolayı halk olağanüstü durumda kaldığında savaş yapmaya alışık değildir. Normal zamanlarda ise çalışmaktan yorgun düşerler. Ey toprak evde oturanlar! Lak lak edip duruyorsunuz, süslü püslü elbiseler giyiyorsunuz. Başlığınız ne işe yarar ki!" diye Hunlara arka çıktı[102].

Sonunda sinirlenerek:

"Han elçisi! Çok konuşmayın! Sadece Han'ın Hsiung-nulara gönderdiği ipekli kumaşlar, pirinç ve maya miktar ve kalite olarak iyi olsun! Başka söze gerek yok! Ayrıca verilenler yeterli ve iyi ise mesele yok. Fakat eksik ve kötüyse sonbahar mahsulünü bekleyin. Aksi takdirde atlarımızı sürüp mahsulünüzü çiğneriz!" diye de tehdit savurdu.

Diğer taraftan Hun orduları batıya Yüeh-chihlerin üzerine giderek onları bir kez daha yenilgiye uğrattılar. Yüeh-chih Kralı Ch'i-to-lu'nun kafatasından içki kabı[103] yapıldığı söylenen bu büyük savaş sonucunda Yüeh-chihlerin büyük bir kısmı bir daha dönmemek üzere batıya göçmek zorunda kalmışlardır[104].

Tahta çıkmasından sekiz yıl sonra MÖ 166 yılında Lao Shang Ch'an-yü 140.000 kişilik bir kuvvetle batıdaki An-ting Şehri'ne saldırdı ve Ho-hsi Bölgesi'ni ele geçirdi[105]. Bu saldırılardan büyük ganimet elde eden Hun orduları Çin topraklarının içlerine kadar ilerlemiş hatta bir Çin sarayını yakmışlardı. Çin İmparatoru Hsiao Wen-ti'nin bu saldırılara karşı koymak için gönderdiği ordular ise bölgeye vardıklarında Hun ordusunun çoktan geri dönmüş olduğunu gördüler.

Hunların, barış ittifakına rağmen Çin topraklarına saldırıda bulunmaları Çin hükûmetinin anlaşmalar karşılığında ödemesi gereken vergileri zamanında ödemediğinin bir göstergesidir. Nitekim MÖ 162 yılında Çin imparatoru elçilerle birlikte bir mektup göndererek Lao Shang Ch'an-yü'ye evlilik ittifakını tazeleyerek barışı yeniden kurmayı teklif etmiştir. Böylece Han Hanedanlığı Hunlara yeniden vergi göndermeye başlayınca Hun saldırıları da durmuştur.

---

102 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2899- 2890.

103 Yüeh-chih kralının içki kabı yapılan kafatası, yaklaşık yüzyıl sonra Hu-han-yeh Ch'an-yü tarafından da bir törende içki kadehi olarak kullanılacaktı.

104 Lao Shang dönemindeki Yüeh-chih zaferinin tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ögel, bize Japon tarihçi Kuwabara'ya göre yenilgi ve göç tarihinin MÖ 172-161 arasında, bir başka Japon âlimi Fujita'nın ise MÖ 176-164 arasında olduğunu tahmin ettiklerini aktarır. Bahaeddin ÖGEL, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüe-çi'ler", **DTCF Dergisi**, 15/1-3, Ankara 1957, s. 250.

105 Ying-shih YU, "Hsiung-nu", **Erken İç Asya Tarihi**, der. **Denis Sinor**, İstanbul 2002 (3. Baskı), s. 175.

Hun merkezinde Çinli prensesin himayesinden faydalanan Çin diplomat ve vazifelileri Hun İmparatorluğu topraklarında serbestçe gezip dolaşıyorlar, Türkler ve tâbi kavimler arasında propaganda yapıyorlar, devleti sinsice kuvvetten düşürmeye çalışıyorlardı. Bundan başka, ticaret malı olarak memlekete sokulup Hun ileri gelenleri arasında revaç bulan Çin ipeği, lüks zevki yolu ile rehaveti artırmakta idi.

3- Chün-ch'en Ch'an-yü 軍 臣 單于 (MÖ 160 - MÖ 126)

Çin İmparatoru Hsiao Wen-ti 孝文帝, Hun tahtına Lao Shang Ch'an-yü'nün oğlu Ch'ün-ch'en'in geçtiğini öğrenince yeni ch'an-yüye bir prenses göndererek hem onu tebrik etmek hem de barış ittifakını tazelemek istedi. Böylelikle dört yıl barış ve sükûnet içerisinde geçti. Fakat bir süre sonra Hun orduları Çin vergilerinin ödenmesinin aksaması üzerine yeniden yağma akınlarına giriştiler. MÖ 156 yılında İmparator Hsiao Wen-ti ölünce Çin'de baş gösteren kısa süreli bir kargaşadan yararlanmak isteyen Hunlar bir Çinli vali ile anlaşarak isyan etmeyi planladılarsa da valinin isyanı Çin ordusu tarafından duyuldu ve bastırıldı. Bunun üzerine Hunlar geri çekildiler[106]. MÖ 156'da başa geçen İmparator Hsiao Ch'ing-ti 孝景帝'nin (MÖ 156 - MÖ 141) ilk icraatı yeniden evlilik barış ittifakıydı, Çinliler bir prenses ve çeşitli kıymetli hediyeler gönderdi. Onun MÖ 141 yılında ölümüne kadar büyük çapta bir savaş yaşanmadı.

Wu-Ti

Aynı yıl Çin tahtına çıkan Wu-ti 武帝Çin tarihinin belli başlı önemli şahsiyetlerindendir. Han Hanedanı'nın yedinci imparatoru olup İmparator Hsiao Wen-ti'nin torunudur. Yedi yaşında veliaht ilan edilmiş, 16 yaşında tahta geçmiştir. MÖ 86 yılına kadar yaşamış ve Çin tahtında tam 54 yıl hüküm sürmüştür. Han Hanedanlığı'nı dünya çapında bir imparatorluk hâline getiren ve Çin sınırlarını en çok genişleten Çin imparatoru olarak tanınır.

a) Ma-i Pususu 馬邑之戰 *(MÖ 133)*

Wu-ti'nin Hunlarla ilk işi evlilik ittifakını devam ettirmek yönünde oldu. Sınır ticaretine önem verdi. Bu sınır ticaretinin en yoğun yaşandığı yer ise Ma-i 馬邑Şehri'ydi[107]. Hunlar artık rahatlıkla buraya gelerek Çin malları alıp canlı hayvan, deri vs. satıyorlardı.

106 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2904.
107 Bugün Çin Halk Cumhuriyeti Shan-hsi Eyaleti Shou-chou Şehri'dir.

MÖ 140 yılında yeni Han imparatoru tahta çıktığında Hunlarla evlilik anlaşmasının yenilenmesi gerekmekteydi. Wang Huei 王恢 ve Han An-kuo 韓安國 (? - MÖ 127) adlı generaller Motun zamanında İmparator Kao Tzu'nun P'ing Ch'eng Şehri'ndeki Pai-teng kuşatmasını, Çin ordusunun uğradığı utanç verici durumu ve bunun neticesinde "Ho-ch'ing" evlilik barış anlaşmasının yapılmasını hatırlayarak öfkelenmiş, bunun bundan sonra gerçekleşmemesi için yani Hunların gücünü kırmak için fırsat kollamaya başlamışlardı.

MÖ 134 yılında İmparator Wu-ti'yi de ikna ederek Hunları tuzağa düşürmek için plan kurdular. Bu plana göre Ma-i Şehri'nin ileri gelen tüccarlarından olup Hunların önceden güvenini kazanmış olan Nieh-i 聶壹'yi kullanmayı düşündüler. Yaklaşık bir yıl sonra plan uygulamaya kondu. Nieh-i, sözde, imparatorun haberi yokmuş gibi, Hun ch'an-yüsüne gidip onu Ma-i Şehri'ni almasında yardımcı olacağı konusunda ikna etmişti. Buna göre o, Ma-i Şehri'nin yerel yöneticisi ve askerî subayını öldürerek şehri Hun hükümdarına teslim edecek, böylece Chün Ch'en Ch'an-yü de şehrin tüm zenginliklerini elde edebilecekti. Hun ch'an-yüsü bu planı pek beğendi.

Tüccar, Ma-i Şehri'nin yöneticisinin öldürüldüğünü sanmaları için zaten idama mahkûm edilmiş birinin kafasını kestirdi ve işaret olarak başı, şehrin surlarının dışına astı. Yapılan plana göre Hunlar kesik başı görünce şehre gireceklerdi. Haberi alan Chün Ch'en Ch'an-yü, derhâl 100.000 kişilik bir ordusuyla beklediği yerden şehre doğru yola çıktı. Tam o sırada savaş arabaları, piyade ve süvari birliklerinden oluşan 300.000 kişilik Çin ordusu Ma-i Şehri civarındaki vadilerde sessizce onları beklemekteydi. Kalabalık Çin ordusunda Destek Kuvvetleri Generali Han An-kuo 韓安國, General Wang Hui 王恢, Hafif Arabalar Generali Kung Sun-huo 公孫賀, General Li Hsi 李息, Süvariler Generali Li Kuang bulunmaktaydı. Han An-kuo, Kung Sun-huo ve Li Kuang 李廣 asıl güçleri yöneterek Ma-i Şehri'nin kuzeyindeki vadide pusuya yattılar. Wang Hui ve Li Hsi ise Tai Bölgesi'ndeki sınırın hemen ardında gizlendiler. Görevleri Hun teçhizat birliklerine saldırmaktı.

Hun ordusu Wu-chou 武州 sınırına yani Ma-i Şehri'ne 50 km. yaklaştığında otlaklardaki başıboş bir sürüden şüphelendi ve durumu öğrenmek için oradaki bir Çin karakoluna saldırdı. Bu sırada devriye gezen bir görevli saldırıyı görünce savunmaya geçmiş ama yakalanıp sorguya alınmıştı. Görevli asker, Hunlara pusuyu anlatmak zorunda kaldı. Bunun karşılığında serbest bırakıldı. Hun ordusu pusudan kurtulup topraklarına geri döndüklerinde Çin ordusu hâlâ savaşa hazır bir şekilde onları beklemekteydi. Durumu fark ettiklerinde ise de koca bozkırda savaşacak tek bir Hun bile bulamadan geri dönmek zorunda kaldılar. Peşlerinden gitmedikleri için birçok general sonradan idam edildi ki bunlardan biri de General Wang Huei

oldu. Ölüm cezasına çarptırılan General Wang haberi alır almaz intihar etti. Bu olay sonunda Chün Chen Ch'an-yü Çinlilerle Hunlar arasındaki 64 yıldır süregelen "Ho-ch'ing" anlaşmasını bozdu[108].

b) Chang Ch'ien'in Batı Bölgelerine Seyahati

Çin kaynaklarında "Hsi-yü 西域" adıyla anılan Doğu Türkistan ve civarı, Çinliler tarafından o dönemde çok iyi bilinmemekteydi. Birçok şehir devletçiğini barındıran ama güçlü bir siyasi birliği olmayan bu bölge Çin İmparatoru Wu-ti'nin tahta çıktığı sıralarda Hunların hâkimiyeti altındaydı. Bu bölgenin yerleşik halkı tarım ve ticaretle uğraştığı için ekonomik açıdan oldukça rahat bir hayat sürmekteydiler. Hunlar burayı yönetmek ve vergi toplamak için "Tung-pu Tu-wei 僮仆都尉" yani "Esirlerden Sorumlu Kumandanlık" adlı bir teşkilat kurmuşlardı[109]. Jeh-chu Beyi 日逐王 tarafından yönetilen bu makam çeşitli devletçikleri vergilendirme ve işçi toplama yetkisine sahipti. Bu teşkilat MÖ 60 yılında Hunların Jeh-chu Beyi'nin Çin Devleti'ne teslim olmasına kadar devam etmişse de daha sonraki dönemlerde de Hunların bu makam olmaksızın aynı işleri devam ettirdikleri görülür[110].

Wu-ti bu kez kalabalık ordular teşkil ederek, Hun hâkimiyetinin yıkılmasını hedef tutan planlarını tatbike girişti. Propagandayı artırdı. Gayelerinden biri de ekonomik kaynak bulmaktı. Dolayısı ile Hunların batı kanadını zayıflatmak için önce Orta ve Batı Asya'da yabancıların kudretini kırması lazımdı.

108 SC 108, s. 2861-2863; SC'de Çin ordusunu yöneten generallerin isimleri teker teker verilmesine rağmen HS'de Çin generallerinin ismi tam olarak yazılmamıştır. HS 52, s. 2403-2405; TCTC, s. 580-583; Ayşe ONAT, **a.g.e.**, s. 23; L. N. GUMILEV, **a.g.e.**, s. 117-118; Yu Ying-shih, **a.g.e.**, s. 181-182; Homer H. DUBS, **The History of The Former Han Dynasty I**, Waverly Pres, Baltimore 1938-1955, s. 9; K. ENOKI, G.A. KOSHELENKO, Z. HAIDARY, "The Yüeh-chih and their migrations", **History of Civilizations Central Asia, Volume II, The Developman Sedentary of Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250**, Editor: Janos Harmatta, Co-editors: B. N. Puri and G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, Paris 1994. s. 177; Yihong PAN, "Marriage Alliances and Chinese Princesses in International Politics from Han Through T'ang", **Asia Major** 10, no. 1-2, 1997, s. 98.

109 Ayşe ONAT, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı hakkında Bazı Bilgiler", **Belleten**, C. LIV, 58, s. 915.

110 Ying-shih YU, "Hsiung-nu", **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, İstanbul 2002 (3. Baskı), s. 180-181.

1) Birinci Yolculuk, Yüeh-chihlere Seyahat (MÖ 139 - MÖ 126)

İmparator Wu-ti'nin en büyük stratejisi Hunların sağ kolunu kesmek için Kansu Bölgesi'ni sömürgeleştirmeye çalışmaktı. İmparator Wu-ti, generallerinden biri olan ve Chang-Ch'ien 張騫 adını taşıyan kişiyi Çin tarihinde çığır açacak bir göreve tayin etti. Chang- Ch'ien'in görevi batıya doğru yola çıkarak Hunların yerlerinden ettiği Yüeh-chihlerin yeni yerlerine giderek onlardan Hunlara karşı işbirliği anlaşması yapmayı teklif etmekti. Elçi, Hunların onlara çektirdiği büyük eziyetleri hatırlatarak Yüeh-chihleri yeniden eski toprakları olan Kansu'ya yerleşmeleri konusunda ikna edecekti. Yüeh-chihler bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde bulunuyorlardı. Yani Chang Ch'ien'in katetmesi gereken yol yaklaşık 6500 km. idi.

"Chang Ch'ien'in Batı ülkelerine seyahati"
Tun-Huang Bin Budha Mağaraları No: 323, Erken Tang Dönemi

Chang Ch'ien sağlam ve düzgün fiziği olan, dürüst ve güvenilir kişiliğiyle yabancıların bile sevgisini kazanan bir insandı. Yanında T'ang-i Fu 堂邑父 adlı kölesi ve yüz kişilik bir ekiple Lung-hsi'den yola çıktı. MÖ 139 yılında görevine resmen başlayan elçi, bu uzak yolu kestirmeden gitmeye çalışarak Hun topraklarından geçmek gibi bir düşüncesizlikte bulundu ve elbette ki Hun devriyeleri tarafından yakalanarak Chün Ch'en Ch'an-yü'nün huzuruna çıkarıldı. Hun ch'an-yüsü " *Yüeh-chihler benim güneyimde yaşamaktadır.*

Han onlara bir elçi göndermekle ne demek istiyor? Eğer Han'ın güneydoğusundaki Yüeh Krallığı'na bir elçi göndermek istesem onlar adamlarımın geçmesine izin verirler mi?" diyerek elçinin barış ve saldırmazlık anlaşmasını ihlal ettiğini ifade etti[111].

Chang Ch'ien işlediği suçun karşılığında on yıl Hun ülkesinde tutuldu. Hatta bu süre zarfında bir Hun hanımla evlenip çocuk sahibi bile oldu. Fakat on yıl sonra bir yolunu bulup kaçtı ve görevine kaldığı yerden devam ederek Yüeh-chih ülkesine doğru yola koyuldu.

Önce batıya doğru yaptığı on günlük bir yolculuktan sonra Fergana'ya ulaştı. Han Hanedanı'nın zenginliğini duymuş olan Fergana kralı onu çok iyi karşıladı. Chang Ch'ien eğer onu Yüeh-chihlere ulaştırırsa geri döndüğünde imparatorun onu zengin hediyelerle mükâfatlandıracağını söyleyerek gönlünü hoş tuttu. Kral bunun üzerine elçinin isteğine göre yanına rehberler verdi ve posta istasyonlarını takip ederek K'ang-chü'ye rahat bir şekilde varmasını sağladı. Buradan da Yüeh-chih ülkesine ulaştırıldı.

Yüeh-chih kralı Hunlar tarafından öldürüldüğü için karısı ülkenin başına geçmişti. Artık Baktria Devleti'ne bağlıydılar. Kraliçe Çin elçisine artık Çin'den çok uzak olduklarını, üstelik Hunlardan intikam almayı düşünmediklerini ayrıca söyleyerek işbirliğine yanaşmadı.

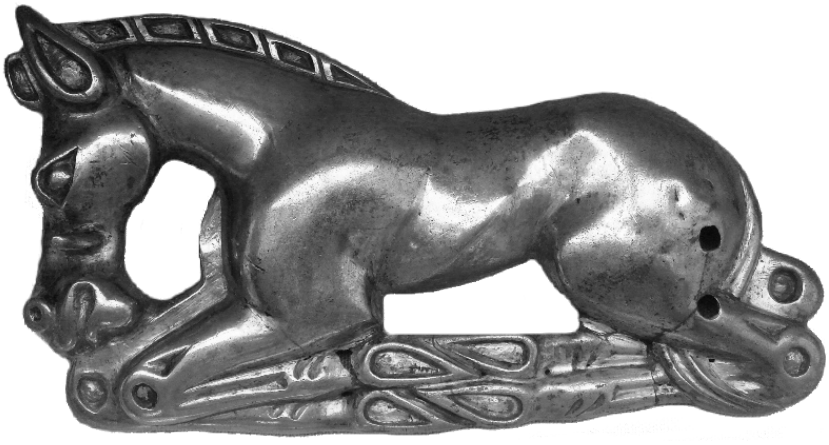

Tüm bu uğraşlarına karşın Yüeh-chihlerden istediği karşılığı bulamayan Chang Ch'ien, çaresiz dönüş yolculuğuna çıktı. Bir yıl süren yolculuğuna

111 Nicola DI COSMO, "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", **Türkler**, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 716.

Güney Dağlarından Ch'iangların topraklarına geçmeyi planlamasına rağmen yeniden Hunlar tarafından yakalandı. Bu kez yalnızca bir yıllık tutuklulukla atlattı. Bu esnada Hun ch'an-yüsü ölmüş Hun tahtında karışıklıklar çıkmıştı. Bunu fırsat bilen Chang Ch'ien, Hun eşi, Hun kölesi T'ang-i Fu ve yüz kişilik ekipten kalan birkaç kişiyle kaçarak Çin başkenti Ch'ang-an'a dönebildi. T'ang-i Fu, çok usta bir okçu olduğundan elçinin bu uzun yıllar süren zorlu yolculuklarında yiyeceksiz kaldığında vahşi hayvan avlayarak onu açlıktan kurtarmıştı. Ülkesine döndüğünde sevinçle karşılandı, ona ve kölesine unvanlar verildi[112].

Chang Ch'ien'in başarısız olmasına aldırmadan bu uzak ülkelerde neler yaşandığını dinlemek isteyen İmparator Wu-ti, onun anlattığı tavus kuşları, gergedanlar, aslan ve leoparlar, yeşim taşları, inciler, mercan, kehribar, devasa yumurtalar gibi olağanüstü batı ürünlerini hayranlık ve şaşkınlıkla dinledi. Bütün bunların içinde onu en çok heyecanlandıran bir başka şey ise Fergana'nın "Kan Terleyen Cennet Atları" idi[113]. Usta süvari Hunlara karşı Çin ordusunun böyle hızlı atlara ihtiyacı vardı ve onları ne yapıp edip elde etmeliydi. Üstelik Chang Ch'ien on yıl Hunlar arasında yaşayarak onların yaşayışları, inançları ve ordu düzeni ve "Batı Ülkeleri" hakkında birçok bilgi edinmişti. Edindiği tüm bilgileri bir rapor hâlinde saraya sundu. Bu rapor Çin tarihinde bir çığır başlatmış, bundan böyle Çinliler batıya sık sık bu tür "elçiler" göndererek bölge halkı, coğrafya ve ekonomi hakkında bilgiler toplayarak bunlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir[114].

Siyasi açıdan başarısız olmasına rağmen keşif olarak büyük bir başarı olan bu seyahat ve bundan elde edilen Hun topraklarına ait bilgiler bu seyahatin askerî açıdan da büyük başarılar getireceğini daha sonradan ispat edecektir.

Han İmparatoru Wu-ti Hunların yarattığı tehlikelerden korunmak için birçok yol aramıştır. Ona tavsiyelerde bulunan bir başka önemli kişi

---

112 HS 61, Chang Ch'ien ve Li Kuang Biyografisi, s. 2687-2689; Ligeti, Chang Ch'ien'in seyahatlerini detaylı, akıcı ve duygularıyla yorumlayarak aktarmıştır. Lajos LIGETI, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, TDK, Ankara 1986, s. 50-55.

113 Julia LOVELL, **Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 Yıl**, NTV Yayınları, İstanbul 2008, s 75-76; İmparator Wu-ti bu "kan terleyen at"lara öylesine hayran olmuştu ki, MÖ 109 yılında Oş Generali Li Kuang-li Fergana kralının başını kesip bir at gönderdiğinde sevincinden "Cennet Atları" şiirini yazmıştı. Bu şiir için bkz. HS, Görgü Kuralları ve Müzik 22, s. 1060-1061.

114 Chang Ch'ien'in seyahati ile ilgili yazılı bir metin günümüze ulaşmamıştır. Çin kaynakları böyle bir belgeden de söz etmezler. Bu durum bize raporun yazılı değil sözlü olarak imparatora aktarıldığını düşündürmektedir. Fakat Han Hanedanlığı yıllıklarında Batı Bölgeleri'yle ilgili bilgilerin çok ayrıntılı olması sözlü açıklamaların yanı sıra yazılı bir raporun da sunulmuş olma ihtimalini düşündürmektedir. Nuraniye EKREM, "Chang-ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 764.; Lajos LIGETI, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Saadettin KARATAY, TTK Yay., Ankara 1986, s. 51-54.

ise zamanın ünlü düşünürü Tung Chung-shu 董仲舒 (MÖ 179 - MÖ 104) olmuştur. Ona göre Hunlara iyilik ve mantıktan söz etmek mümkün değildir. Bu yüzden onları kontrol etmek ve yola getirmek için öncelikle zenginlikle onların gözünü doyurmalı, bağımsızlık fikirlerini yok etmek için bol kazanç sağlamalı, kalplerini kontrol etmek için ise çocuklarını rehin almalıdır. Savaş için yapılan masraflar gönderilen hediyelerden daha fazladır. Onlar tanrılarını aldatamaz, çocuklarından ve büyük kazançlardan asla vazgeçmezler[115]. Bu tavsiye bundan böyle bütün Çin tarihinde Çinlilerin bozkır devletlerine uygulayacakları bir politika olacaktır.

c) Ho-nan Savaşı (MÖ 129)

Batı Han Hanedanlığı'nın (MÖ 206 - MS 23) en güçlü imparatoru olan Wu-ti Hunları yenmek için çeşitli taktikler geliştirmiş ve birçok kez Büyük Hun Devleti'yle büyük savaşlara girişmiştir. Bunların içinde en önemli savaşlardan birkaçı dört önemli general tarafından yapılanlardır. Wei Ch'ing 衛青, Li Kuang[116], Kung Sun-ao 公孫敖[117] ve Kung

115 Tülay ÇAKMAK, "Çin'in Han Hanedanlığı'nın Hsiung-nulara (Hun) Yönelik Sınır Stratejisi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Erzurum 2003, s. 216; Tung Chung-shu, Ch'in İmparatoru Shih Huang-ti'den itibaren büyük bir baskı altında tutulan Konfüçyanizmi Çin'de Wu-ti döneminde yeniden canlandıran bir devlet adamıdır, önemli bir bilgindir. Yetenekleri ve bilgisi sayesinde Wu-ti'yi çok etkilemişti. Fakat onun Hunlara karşı yaptığı askeri girişimleri onaylamayıp sık sık tenkit etmiştir. Ona göre anlaşmalara sadık kalmak "chün-tzu" yani bir "beyefendi" için söz konusu olabilirdi. Oysa Hunlar açgözlü insanlardı ve ancak maddi şeylerle tatmin edilebilirlerdi. Mehmet TEZCAN, "I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve 'Beş Tuzak' (Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler)", **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 737-738; bkz. HS 56, Tung Chung-shu Biyografisi, s. 2495-2528.

116 Çin tarihinde Hunların ona verdiği isim olan "Uçan General" lakabıyla büyük bir üne sahip olan Li Kuang, okçu bir aileden gelmiştir. Çok küçük yaşlarından itibaren usta okçuluğu ve keskin nişancılığından dolayı Hunlarla çeşitli cephelerde savaşmış ve birçok büyük başarı elde etmiştir. Hanedanlık tarafından çeşitli görevlere getirilmiş ve her seferinde Hunlar üzerine savaşa gönderilmiştir. Kaynakların bize aktardığına göre başarısı, emrindeki askerleri ve halk tarafından çok sevilmesinin en önemli sebepleri, Hunlar gibi yaşaması ve onlar gibi davranarak yine onlar gibi savaşmasıydı. Askerleri yemeden o yemek yemez, askerleri içmeden suya yaklaşmazdı. Bu yüzden askerleri onun için seve seve ölüme giderlerdi. Hunlarla ilk savaşı MÖ 166 Hun baskınında olmuştur. Çinlilerin MÖ 133 yılında Hunlara Ma-i Şehri'nde kurdukları ama başarısız oldukları pusuda, o da bulunmuştur. MÖ 129 da Hunlara yaptığı saldırıda başarısız olur ve ordusu büyük kayıplar verir. Üstelik yaralı olarak yakalanır ama kaçmayı başarır. Güç bela ülkesine döndüğünde ise büyük kayıp verdiği için cezalandırılarak rütbeleri ve görevleri alınır. Bundan sonra yaşlanana kadar kâh işsiz kâh alt seviyede askerî işlerde görevlendirilse de bir daha büyük generalliklere getirilmemiştir. MÖ 119 yılında orduyu yanlış yöneten başkomutanının emirlerini dinlemediği için sorgulanması gerektiğinde bunu reddederek intihar etmiştir. Pulat OTKAN, "Çin Kaynaklarından Çeviriler: 1 -Szu-ma Ch'ien: 'General Li'nin Biyografisi', Shih Chi, Bölüm 109, Biyografi 49", **DTCF Doğu Dilleri Dergisi**, 3. cilt, 4. sayı, s. 135-145.

117 General Wei Ch'ing'in yakın arkadaşı olan bu general önemli, önemli olduğu kadar şanssız bir generaldir. Uzunca bir askerî hayattan sonra karısının büyü yapmasından dolayı beli kırılarak

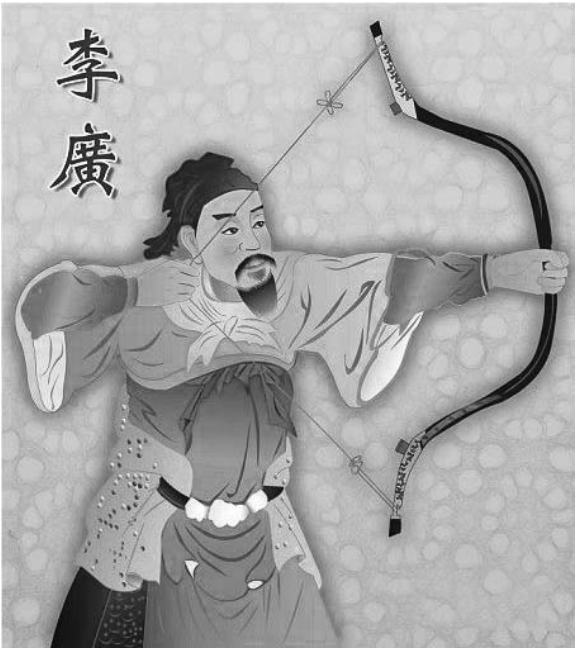

Li Kuang

Sun-huo[118] adlı bu generaller, Hunların sınıra fazla yaklaşmaları endişesiyle Çin hükûmetinin sınır ticaretini kapatması üzerine saldırıya başlayan Hunlara MÖ 129 yılında karşı atağa geçtiler. Her birinin 10.000 süvarisi vardı. Wei Ch'ing Shag-ku'dan yola çıktı ve sonuç olarak 700 Hun öldürdü. Kung Sun-ho Yün-chung'dan çıkış yaptı fakat başarılı olamadı. General Kung Sun-ao ise Tai-chün Şehri'nden yola çıkmak üzereyken Hunların saldırısına uğradı ve yenildi, 7000 asker kaybetti.

Uçan General Li Kuang ise Yen-men'den çıktı. Hunlarla savaşı sırasında yakalandı ama kaçmayı başararak geri döndü. Kung Sun-ao ve Li Kuang Hunlara yenildikleri için meslekten alındılar. Sonuç olarak Han Wu-ti Hunlara karşı artık askerî yöntemler kullanmak istiyor, kaybetmeyi göze alamadığı için ise yenilen generallere ağır cezalar vereceğini ilan ederek onları kazanmaya mecbur kılıyordu.

1) Yen-men Muharebesi 雁門之戰

Ertesi yıl yani MÖ 128 yılında Hunlar 20.000 süvari ile Liao-yang, Yü-yang ve Yen-men'e hücuma geçtiler. Liang-hsi askerî valisini öldürüp 2000'den fazla insanı ele geçirdiler. Müteakiben yapılan bir savaşın ardından da Yü-yang askerî valisini yendiler. An-kou'yu kuşattılar, fakat yardım tam zamanında gelince Yü-yang Şehri düşmekten kurtuldu. Hunlar bu kez Yen-men'e saldırdılar. Valiyi yakalayıp birkaç bin kişiyi öldürdüler. İmparator Wu-ti bu kötü haberi alır almaz General Wei Ch'ing liderliğinde 30.000 kişilik bir ordu gönderdi. Tai-chün Şehri'nden de Li Hsi komutasında bir birlik yola çıktı. Hunlara yapılan bu saldırılarda binlerce kişi öldürüldü ve esir alındı.

ölüme mahkûm edildi. Ölümünün ardından tüm ailesi yok edildi. HS 55 Wei Ch'ing -Huo Ch'ü-ping Biyografisi, s. 2489-2490.

118 Hun asıllı bir Çin generalidir.

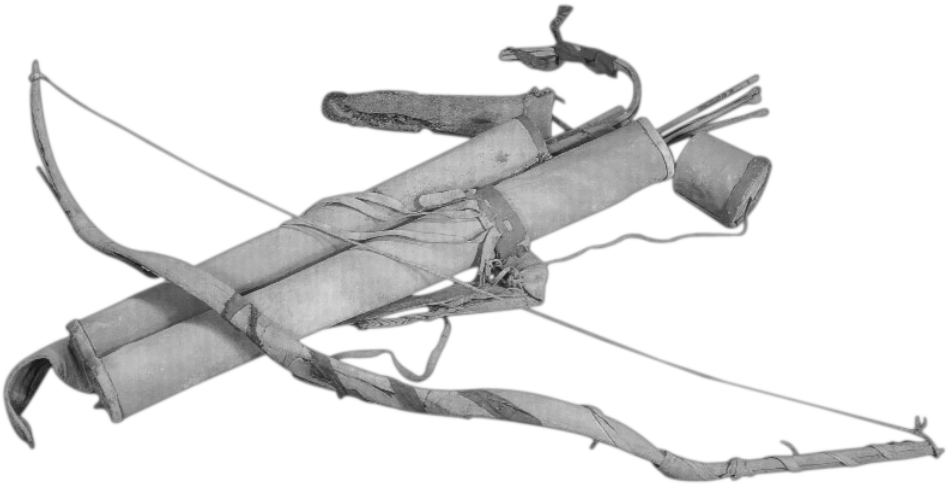

Hun tarzı yay, yay torbası, sadak ve oklar
Doğu Türkistan; Niya Eski Şehri Harabeleri M3

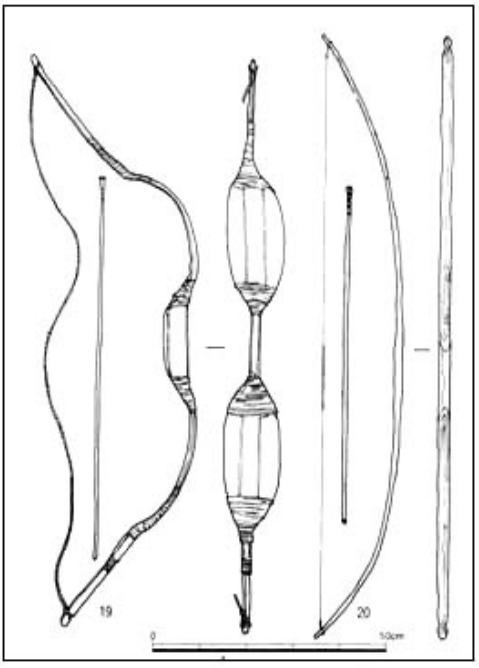

Ertesi yıl Çinli General Wei Ch'ing 30.000 süvari ile Yün-chung'dan batıdaki Lung-hsi'ye geldi ve burada yaşayan Hunların Pai-yang (Ak Koyun) ve Lou-fan[119] beylerinin Hun ch'an-yüsü ile irtibatını kesti. Yeniden güneye döndü ve saldırarak Pai-yang ve Lou-fang boylarını tamamen ortadan kaldırdı.

Bazı boy beyleri kaçarak kurtuldular fakat Çinliler 1 milyon baş hayvan ele geçirdi. Böylece Çinliler bu bölgenin kontrolünü tamamen ellerine almış oldular. Elde edilen bu zafer Hun ch'an-yüsünün topraklarına saldırmanın yollarını açmıştı. Ele geçirilen bu topraklara da 3800 çiftçi aile yerleştirildi[120].

Böylece Ordos Hunların elinden çıktı. Bu tarihten itibaren artık Ordos geri gelmemek üzere Çinlilerin oldu ve burada Shuo-fang Şehri'ni kurdular.

Bu olaydan iki yıl sonra Chün-ch'en Ch'an-yü öldü ve yerine oğlu geçmesi gerekirken kardeşi Sol Lu-li Beyi Hun törelerini çiğneyip Chün-ch'en'in oğlu Yü-tan 於單'a saldırarak onu bertaraf etti. Böylece kendini ch'an-yü ilan etti[121].

119 Lou-fang hem bir yer adı hem de bir Hun boyudur. Hunların Lou-fang Boyu halkı usta okçuydu. Hatta bir dönem Çin'de iyi ok atan kişilere "Lou-fang" adı verilirdi. SC 95, s. 2669.

120 HS 55, s. 2473.

121 SC 110, Hunlar Bölümü, s. 2906-2907.

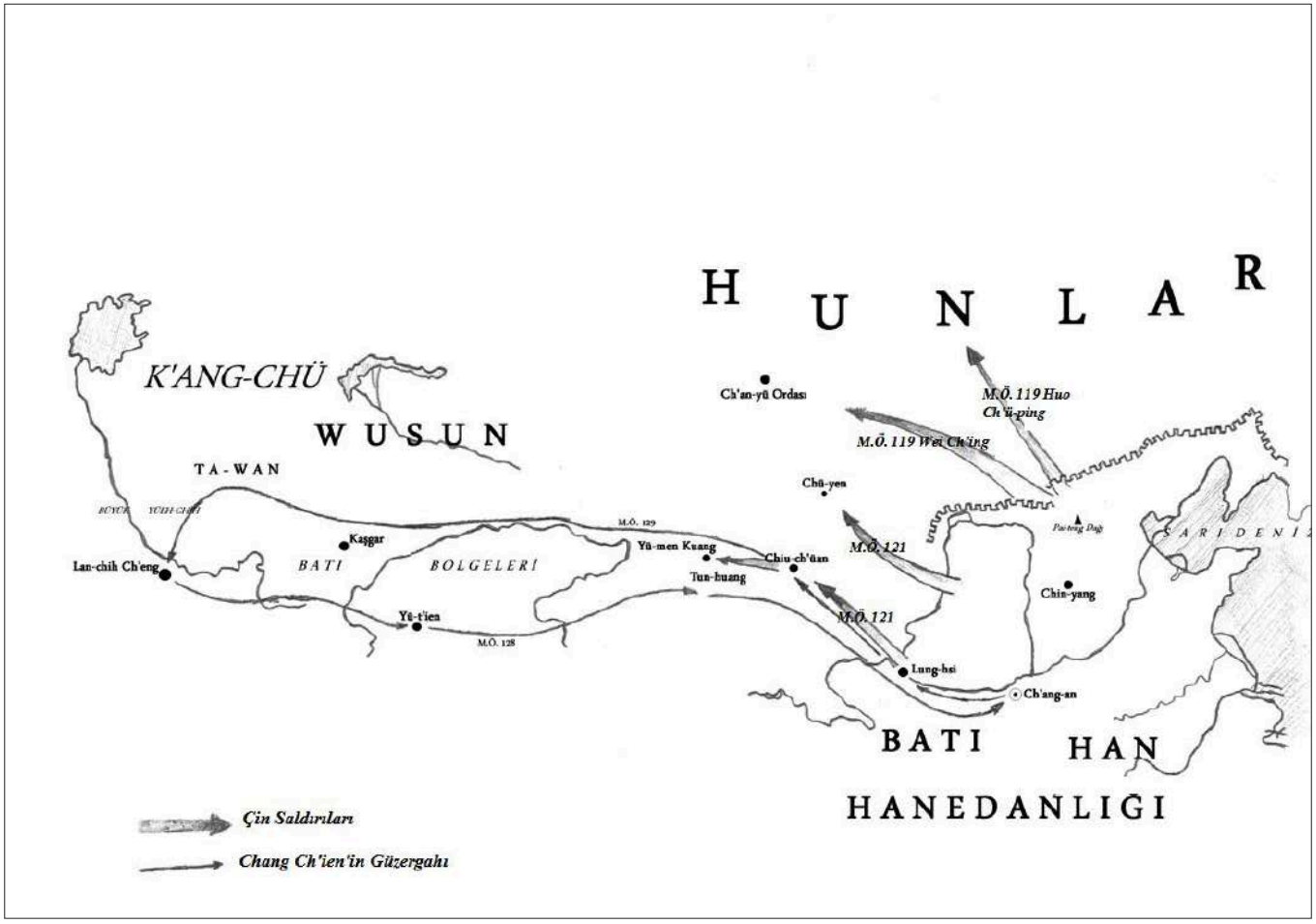
HUNLAR
K'ANG-CHÜ
WUSUN
TA-WAN
Lan-chih Ch'eng
Kaşgar
BATI
BOLGELERİ
Yü-men Kuang
Tun-huang
Yü-t'ien
M.Ö. 129
M.Ö. 128
Ch'an-yü Ordası
Chü-yen
Chiu-ch'üan
M.Ö. 119 Huo Ch'ü-ping
M.Ö. 119 Wei Ch'ing
M.Ö. 121
M.Ö. 121
Chin-yang
Lung-hsi
Ch'ang-an
BATI HAN
HANEDANLIĞI
Çin Saldırıları
Chang Ch'ien'in Güzergahı

4- İ-chih-hsieh Ch'an-yü 伊稚斜單于 (MÖ 126 - MÖ 114)

a) Shuo-fang Savaşı (MÖ 126 - MÖ 123)

İ-chih-hsieh Ch'an-yü, tahta geçtiği yılın yazında birkaç tümen atlıyla Tai Şehri'ne hücum etti. Tai askerî valisini ve emrindeki birkaç bin kişiyi öldürdü. Aynı yılın sonbaharında Yen-men'e taarruz ederek geri döndü. Ertesi yıl yaz aylarında 30.000 süvariyle yeniden Tai 代, Ting-hsiang 定襄 ve Shang-chün 上郡 şehirlerine saldırdı. Shuo-fang Şehri'nin kurulmasından dolayı öfkeli olan Sağ Bilge Beyi ise Ho-nan'dan dönerek Shou-fang'a girip şehri yağmaladı, binlerce kişiyi öldürdü ve esir aldı.

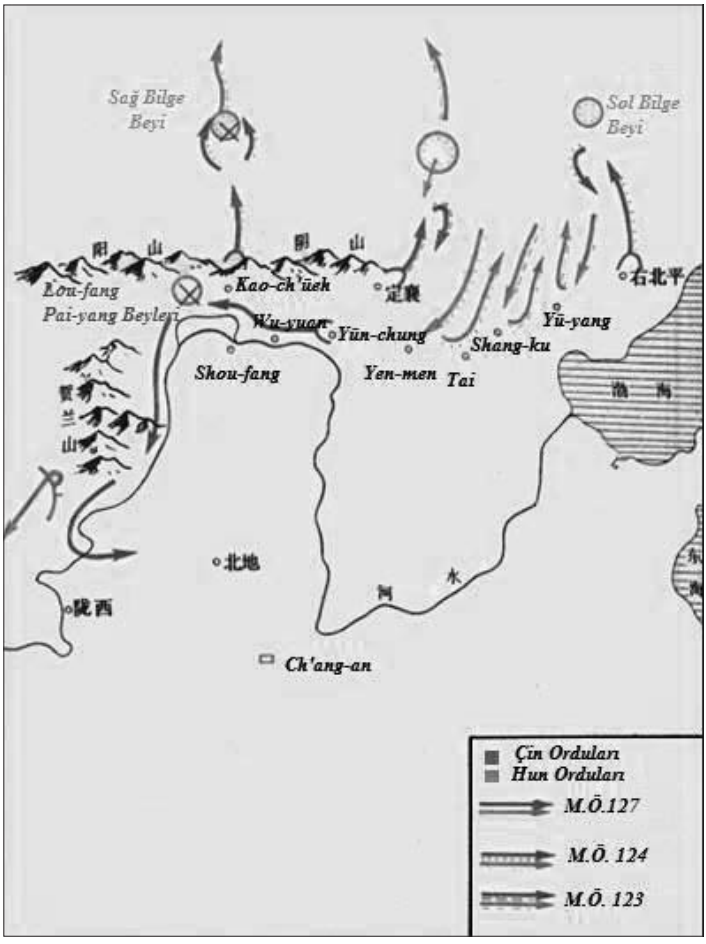

Wu-ti artık bu Hun saldırılarından tamamen kurtulmaya karar vererek tüm gücüyle saldırıya geçti. Ho-nan Bölgesi hem verimli otlakları, tarıma elverişli toprakları hem de Çin başkentine çok yakın olmasından dolayı çok önemliydi. Bu yüzden birkaç ay sonra MÖ 124 yılı ilkbaharda Wei Ch'ing komutasında altı general 100.000'den fazla askerden oluşan dev bir orduyla Shou-fang ve Kao-ch'üeh 高闕'ye çıktı.

Uzun süredir Çin askerlerini bekleyen ama artık gelmeyeceklerini düşünen Hunların Sağ Bilge Beyi o gece tedbirsiz davranmış ve fazla içki içip sızmıştı. O gece yarısı Wei Ch'ing aniden Sağ Bilge Beyi'nin etrafını sardı. Uykuda yakalanan Sağ Bilge Beyi ve eşi paniklemesine rağmen birkaç yüz Hun atlısının düşman çemberini kırmasıyla kaçmayı başardılar. Wei Ch'ing

ise onlarca üst düzey Hun'u, kadın-erkek 15.000 kişiyi esir aldı ve 1.000.000 hayvan ele geçirdi[122].

Wu-ti savaş raporlarını alınca çok mutlu oldu ve her generali büyük unvanlar ve hediyelerle taltif etti. Wei Ch'ing ise "Başkomutan" ilan edilerek hepsinin başına getirildi[123].

Çok değil birkaç ay sonra Hunlar yeniden saldırılarına başladılar ve Tai-chün Şehri'ne saldırıp, garnizon komutanını öldürüp binlerce esirle geri döndüler[124].

b) Batıdaki Hun Topraklarının Kaybedilmesi (MÖ 121 - MÖ 120) Ho-hsi Savaşı 河西之戰

MÖ 121 yılında İmparator Wu-ti, Çevik Birlikler Generali Huo Ch'ü-ping (MÖ 140 - MÖ 117) yönetiminde bir tümen süvariyi bahar aylarında Hunlar üzerine gönderdi[125]. Han Hanedanlığı'nın ünlü generali Wei Ch'ing'in yeğeni olan 18 yaşındaki genç General Huo Ch'ü-ping 霍去病[126], Lung-hsi Bölgesi'nden Hunlara doğru yola çıktı.

Hsiu-t'u Veliahdı Chin Mi-ti 金日磾
(MÖ. 134 - MÖ. 80)

Onunla birlikte hareket eden Chang Ch'ien ve Li Kuang adlı komutanlar bir süre sonra farklı kollara ayrıldılar. Li Kuang 4000 atlıya kumanda ediyor, Chang Ch'ien ise 10.000 atlıyla onu izliyordu. Li Kuang önce gelmişti fakat Hunların Sol Bilge Beyi birkaç tümen atlısıyla onun etrafını çevirdi. Bunu beklemeyen Li Kuang Hunlarla iki gün güğüs göğüse çarpıştı fakat askerlerinin yarısını kaybetti. Arkadan

122 HS 55, s. 2474-2475.
123 HS 94, s. 3767; HS Hun Monografisinde ch'an-yünün eşinden ve Çinlilerin ele geçirdiği hayvan sayısından bahsetmemektedir. Bu detaylar SC'de bulunmaktadır.
124 SC 110, s. 2907.
125 Rene GROUSSET, **Bozkır İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 63.
126 Han Hanedanlığı imparatoru olan Wu-ti'nin eşi İmparatoriçe Wei Tzu-fu, genç General Huo Ch'ü-ping'in teyzesidir. Dayısı ise ünlü General Wei Ch'ing'dir. Anlaşıldığı üzere soylu ve büyük bir aileden gelen Huo, kısa bir ömre rağmen Hunlara karşı büyük başarılar elde etmişti. Bu yüzden Çin tarihinin en sevilen kahramanlarından biridir.

gelen Chang Ch'ien savaş yerine vardığında Hun orduları çoktan toparlanıp gitmişlerdi[127].

Çinli generallerden bir diğeri de General Kung Sun-ao 公孫敖 idi. Huo Ch'ü-ping ile birlikte yola çıkmasına rağmen bir süre sonra çölde yolunu kaybetti. General Huo yalnız kaldı ama yoluna devam etti.

Sarı Irmak'ın hemen batısındaki topraklarda MÖ III. yy.da Ch'in Hanedanlığı Generali Meng T'ien zamanında yenilip batıya göç etmiş olan Hsiu-t'u 休屠 ve Hun-yeh 昆邪 (Hun-hsieh)[128] adındaki Hun boyları yaşamaktaydılar.

General bir tümen süvari askeriyle saldırıya geçti. Savaşın altıncı gününde Yen-chih Dağı 焉耆山'nı (Tanrı Dağları) 1000 li aşan Huo, Hunları ani bir atakla yendi. 30.200 kişi öldürüldü, üst rütbeli 2500 kişi teslim oldu. Ayrıca Hunların iki beyi, onların annesi, Hun ch'an-yüsünün hatunu ve veliaht da dâhil olmak üzere hanedan üyesi 52 kişi ile generaller ve valilerden de 63 kişiyi ele geçirdi.

Bu zaferle geri dönen Çinli generallerin hepsi ödüllendirildi. Zaferden "Kartal Atağı Generalliği"ne atanarak payını alan Chao P'o-nu adlı Çinli kumandan yakalanan hanedan üyelerini, Hunların Ssu-hsi 速吸王 beyi, Fu-chi-ch'ieh beyi 俘稽且王, hatta Hun hatunu da dâhil olmak üzere yöneticiler ve ailelerinden 41 kişi ile beraber 3330 kişiyi öldürttü.

Tüm bu olaylara ve ülkenin batı kanadının kaybedilmesine çok öfkelenen İ-chih-hsieh Ch'an-yü, yenilgiye sebep olarak gördüğü Hun- hsieh (Hun-yeh) ve Hsiu-t'u beylerini yanına çağırttı. Ch'an-yü tarafından cezalandırılacaklarını düşünen bu iki bey acilen buluşarak bir durum değerlendirmesi yaptılar. Hun-hsieh beyi ch'an-yünün cezasının ağır olacağından endişelenerek Çinlilere teslim olmak konusunda diğer beyi ikna etti. Böylece Hun-hsieh beyi bir elçisini Çin birliklerinin bir başka generaline göndererek teslim olmak istediklerini belirtti. General Li, onun bir tuzak kurmuş olmasından kuşkulandığı için teslim olmak isteyenleri memnuniyetle kabul edeceğini hatta karşılamaya General Huo Ch'u-ping'i göndereceğini belirtti.

---

127 Bu başarısız durumun saraydaki yankıları kötü oldu. İmparator onun Hunların arkasından gitmemesini suç saydı ve ölüme mahkûm ettiyse de sonradan cezasını indirdi ve rütbesini elinden alarak onu sıradan bir insan hâline getirdi. HS 55, General Huo Ch'ü-ping Biyografisi, s. 2480.

128 Çinli tarihçi Wu Mu, bu iki Hun boyunun aslen Motun zamanında batıya göç etmeyip Hunların idaresi altına giren Yüeh-chih boyları olduğunu ileri sürmektedir. Mu WU, 武沐, "Hun-yeh Hsiu-t'u Tzu Yüan T'an-tzu 浑邪休屠族源探赜", **Journal Of Lan-chou University (Social Sience)**, Vol. 32, 2004, s. 10-15; Hsiu-t'u boyu, Hunların ibadet ettikleri ve çok saygı gösterdikleri "Altın Adam" heykelinin koruyucu boyudur. Göğe ibadet törenlerinde kullanılan bu altın heykel önceleri Yun-yang'daki Yu-ch'uan Dağı eteklerindeki Göğe kurban yerinde bulunuyordu. T'ou-man Ch'an-yü zamanında Çinli General Meng T'ien Hunları yenince bu boy batıya göç etmiş ve burada heykeli korumaya devam etmişlerdir; L. N. GUMILEV, **Hunlar**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2000, s. 123.

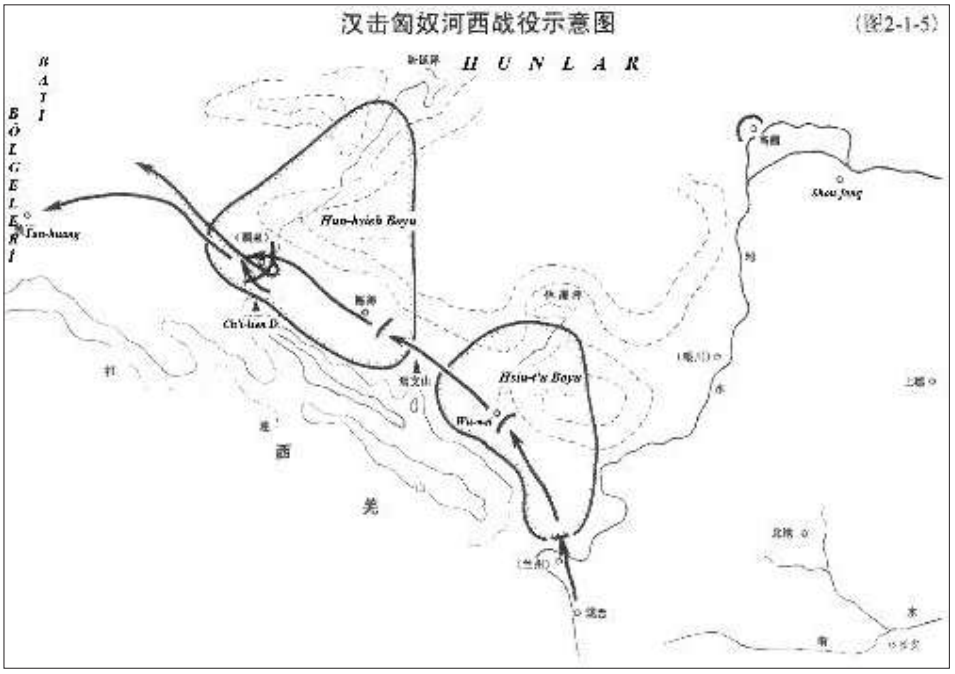

General Huo'yu göndermekle kurulmuş tuzak varsa hazırlıklı olup kurtulabileceğini düşünüyordu. General Huo, nehri geçerek Hun-yeh halkıyla görüştü. Hsiu-t'u beyi ise karşısında Çin ordusunu görünce işin ciddiyetini kavradı ve teslim olma fikrinden vazgeçti. Bunun üzerine Hun-hsieh beyi Hsiu-t'u beyini öldürdü ve her iki boyun halkıyla Çin'e teslim oldu. Teslim olanların nüfusu 100.000 kadardı[129]. Çin başkentine gelen bu grup öylesine kalabalıktı ki pek çok tüccar bu fırsatı kaçırmamış, akın akın başkente gelmişlerdi[130].

Huo Ch'ü-ping ise başta Hun-hsieh beyinin oğlu ile ileri gelenleri, askerî vali olmak üzere muhalefet edenlerden 8960 kişiyi öldürdü. Hsiu-t'u Boyu'nun "Altın Adam"ını ele geçirdi[131].

129 TCTC, s. 632-633; Hsiu-t'u beyinin oğlu yıllar sonra Çin sarayında Han İmparatoru Wu-ti'nin en yakın adamlarından biri olmuştur. Altın heykelin koruyucu boyu olduklarından dolayı ona imparator tarafından "altın" anlamına gelen "Chin" soyadı verilmiştir. Bu şahıs Çin kaynaklarında Chin Mi-ti 金日磾 (MÖ 134 - MÖ 80) olarak geçmektedir. İmparator Wu-ti'nin sarayında at yetiştirmekle görevli olan bu Hun şehzadesi kaynaklara göre çok uzun boylu olup boyu 2 m. 10 cm. idi. Turgun ALMAS, **Uygurlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 52.

130 Bu satıcılardan 500 kadarı yasak mal satışı yaptıkları için ölümle cezalandırılmışlardır. Bu yasaklı mallar Onat'a göre genellikle askerî malzeme idi. Ayşe ONAT, "Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ 206 - MS 220), **Belleten**, C. LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s. 623.

131 Han Shu 55, Wei Ch'ing- Huo Chü-ping Biyografisi, s. 2479.

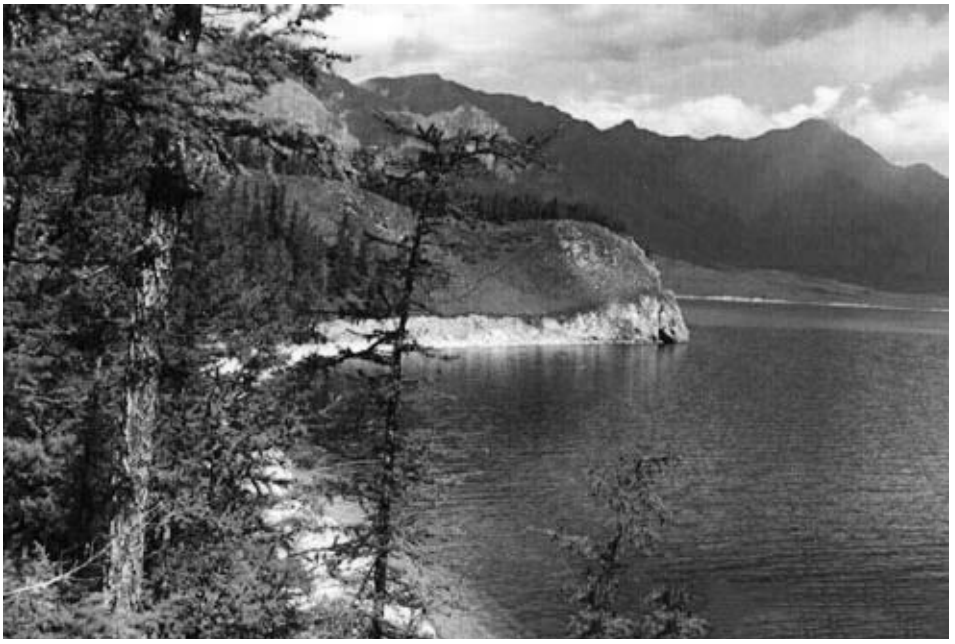

Baykal Gölü

Böylece Ordos Bölgesi'yle Lopnor arasındaki Hun toprakları kaybedildi[132]. Han Hanedanlığı bu toprakları kazanmış olmasına kazanmıştı ama buralarla ilgilenecek hâlde değildi. Bu yüzden Hun boylarının boşalttığı bu bölgede zamanla oluşan Tangut hâkimiyetine göz yummak zorunda kalmıştır.

Aynı yıl general, bu kez Ch'i-lien Dağlarındaki Hunlara saldırı düzenlemiş, bunun sonucunda 30.000 Hun'u öldürmüş veya esir almıştır. Üstelik Hun lideri ve onun kurmaylarından oluşan ondan fazla kişiyi de öldürmüştür[133]. Bu büyük Çin zaferi, yüzlerce yıldır baş edemedikleri Hun saldırılarına karşı kazandıkları ilk ve en hatırı sayılır zafer olduğu için Çin tarihinde çok önemli bir yer oluşturur. Galibiyet General Huo Ch'ü-ping'e büyük ün kazandırmıştır. Bu ikinci ve en büyük zaferden sonra Hunlardan alınan Sarı Irmak'ın güneyi 100.000 yoksul Çinli halk ile doldurulmuş, buraları Hun saldırılarına karşı güçlendirilmiştir. Ancak tüm bu olanlara rağmen Hun atlılarının saldırıları yine de kesilmemiştir[134].

---

132 Kaybedilen yerler Lung-hsi, Pei-ti, Ho-hsi bölgeleriydi. SC 110, s. 2909.

133 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara 2004, s. 26-27.

134 Çin hükûmeti, 40.000 kişilik kalabalık nüfusla gelip teslim olan Hunları yerleştirmek için "Bağlı Eyaletler" adını verdiği bir sistem kurdu. Sarı Irmak'ın iç havzasında yedi eyalet tesis edildi. Bunlar Pei-ti, Shou-fang, Wu-yuan, Yün-chung, Ting-hsiang, Yen-men ve Tai-chün idi. Buralara yerleştirilen Hun boylarının, geleneksel yaşam tarzlarını ve yönetimlerini devam ettirmeleri sağlanacaktı. Çünkü amaç, onları gerektiği zaman askerî güç olarak kullanmaktı. Zaman içerisinde bu eyaletlerde merkeze bağlı bürolar açılmış ve bir üst düzeyde Çinli yetkili, asker ve vergi toplama işi için atanmıştır.
Çin hükûmeti Hun boylarını Kuzey Çin'e yerleştirirken baş düşmanları olan Wu-huan boylarını ise seddin kuzeyindeki beş eyalete yerleştirerek Hunları kontrol altında tutmayı da unutmamıştır. Hatta daha da ileri giderek bir Wu-huan komutanını Hunları denetleme işiyle görevlendirmiştir. Tülay ÇAKMAK, a.g.m., s. 216-217.

c) Mo-pei Savaşı 漠北之戰 *(MÖ 119)*

Bu başarılar üzerine MÖ 119 yılında devasa bir ordu hazırlanmış ve başına yine artık Hunlarla savaşta tecrübe ve ustalık kazanmış olan Çevik Birlikler Generali Huo Ch'ü-ping ile Wei Ch'ing getirilmiştir. Çin ordusu toplam 100.000 atlı ve 140.000 yedek attan oluşmaktaydı[135]. Bunu her iki general eşit olarak paylaşmıştı. Wei Ch'ing 50.000 süvari ve 70.000 yedek at ile batıdan, Ting-hsiang civarından kuzeye doğru ilerledi[136]. Çölü geçer geçmez hemen karşısında savaş düzeni almış olarak onları beklemekte olan Hun ordusunu buldu. Derhâl savaş arabalarını halka şeklinde dizdirdi ve 5000 süvariye

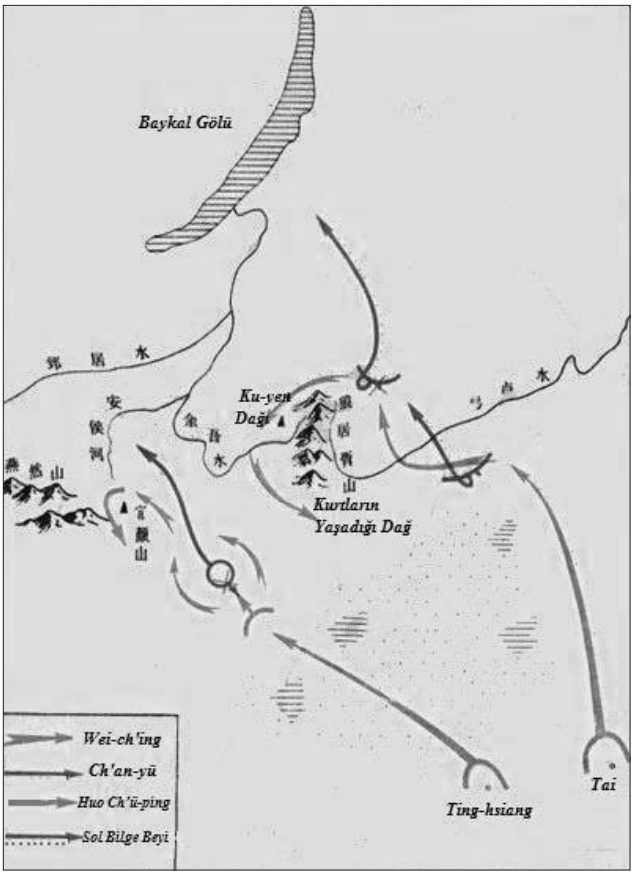

135 Bu rakam TCTC'de 40.000 olarak kaydedilmiştir. TCTC, s. 640.

136 Batıdan, Wusunlardan yabgu unvanlı bir kişi Hunlara sığınmış, Hun ch'an-yüsü ona bir bölgeyi vererek idareci olarak atamıştı. Bu yabgu Çinlilere karşı önemli bir savunma tezi ortaya atmış, eğer Hunlar Gobi Çölü'nden kuzeye çekilirse Çin ordusunun oraya kadar ulaşamayacağını, eğer ulaşırsa da çok yorgun olacaklarından kolaylıkla alt edilebileceğini söylemiştir. Hunlar bu taktiği beğenerek kabul etmiş fakat aynı taktik Çinlileri sinirlendirmiştir. SC 110, s. 2910.

saldırı emri verdi. Bu atağa Hunlar 10.000 süvariyle karşılık verdiler. Çarpışma saatlerce sürdü, artık hava kararmaya başlamıştı ki o anda şiddetli bir kum fırtınası çıktı. Wei Ch'ing, gece çarpışmaya alışık olmayan ve rüzgârda ok atamayan Hunların kum fırtınasından da rahatsız olmasından istifade ederek ch'an-yünün sağ ve sol kanatlarını abluka altına aldı.

Hun Ch'an-yüsü İ-chih-hsieh, saatlerce süren çarpışmada çaresi kalmayınca altı katırlı arabasını hazırlattı, yanına yüz seçkin süvari alarak kuşatmayı bir köşesinden kırdı ve kuzeybatıya doğru kaçtı. Çin ordusu onları takip etti fakat Hun ch'an-yüsünün yüz atlısı zaman zaman Çin birliklerini bekliyor ve ch'an-yüye zaman kazandırmak için Çinlilerle göğüs göğüse çarpışıyorlardı. Hatta bir ara bu kargaşada ch'an-yü ve birlik birbirini kaybedince gerideki Hunlar ch'an-yünün ölmüş olabileceğini düşündüler ve ondan umutlarını kestiler. Devletin başsız kalmaması için derhâl Sağ Lu Li Beyi kendini "ch'an-yü" ilan etti ama durum anlaşılınca tekrar makamı İ-chih-hsieh'ye iade etti. Çin ordusunun Hunları takibi hiçbir işe yaramadı. Hun yabgusunun şehrine varan Çinliler orada erzak depolarını yağmalayarak geri döndüler. Yakalanan 19.000 Hun'un bir kısmı öldürülmüş bir kısmı da esir alınmıştır.

Dünya tarihinin de en büyük savaşlarından biri olan bu savaş, Çinlilerin ilk kez kuzeye yönelerek Hun topraklarına girmeyi deneyip başardıkları bir savaş olarak tarihe geçmiştir. Ancak ne Hun ch'an-yüsünü ele geçirebilmiş ne de Hun ordusunu yok edebilmişlerdi. Tam aksine büyük kayıplar vermişlerdi. Çin kaynaklarının Çinli generalin başkente döndüğünde imparatorun ona herhangi bir hediye vermiş olduğundan söz etmemesini imparatorun nezdinde bunun büyük bir zafer olmadığı şeklinde yorumlayabiliriz. Fakat yine de kendi topraklarında Çin saldırısına uğramak Hun Devleti'nde gerileme dönemini başlatmıştır. Üstelik savaştan sonra kuzey topraklarına yerleştirilen fakir Çinli halk buraları tarıma açmış ve bu Hun topraklarının Çinlileşmesi sürecini başlatmışlardır.

Diğer tarafta Çin ordusunun ikinci kolu General Huo Ch'ü-ping komutasında Tai Bölgesi'nden yola çıktı. Çölü geçerek bir Hun yetkilisini esir aldı. İlerlemeye devam ederek Hunların Sol Büyük Generali'ni yakaladı ve başını keserek öldürdü. Onun davul ve tuğunu ele geçirdi, adamlarını esir etti. Hun başkentini hedefleyen general, ilerlemeye devam etti ve yolu üzerindeki üç Hun beyi ile 83 üst düzey görevliyi yakaladı. "Kurtların Yaşadığı Dağ" Lang-chü Hsü Shan 狼居胥山[137]'e kadar Hun ülkesine giren general burada

137 Bugün Moğolistan'daki Kentii adındaki dağdır ve Ulan Batur Şehri'nin kuzeydoğusunda yer almaktadır.

göğe, Ku-yen Dağı 姑衍山'na ulaştığında ise yere kurban vererek Baykal Gölü civarına kadar geldi ve daha sonra ülkesine döndü.

Bu iki generalin yakaladığı veya öldürdüğü Hun sayısı toplamda 80.000 ile 90.000 kadar olmuştu. Ancak Çin ordusunun da kayıpları olağanüstü sayılardaydı. 140.000 attan 100.000'ini kaybetmişlerdi.

Tüm bunların üzerine artık Hunları kendilerine bağlayacaklarını düşünen İmparator Wu-ti, Hun ch'anyüsünden gelen elçinin sadece "barış antlaşması" istemesine kızmış ve elçiyi öldürtmüştür. Çin imparatoru vezirlerine danıştıktan sonra Hun ch'an-yüsünün Çin'in "Dış Vezir"i tayin edilmesi, müteakiben sınıra gelip görüşmek için müracaat etmesi gerektiğini iletti. Bunu duyan ch'an-yü öfkeden köpürmüş ve elçiyi tutuklamıştır. Bu haber üzerine Wu-ti yeniden bir savaşa girmek istediyse de, General Huo Ch'ü-ping o sırada ölmüştür. Yerine onun kadar Hunları iyi tanıyan tecrübeli ve yetenekli başka bir komutan bulunamadığı için savaşa cesaret edememiş, böylece uzun zaman kuzeye sefer düzenlenememiştir[138].

Daha Motun zamanında Çin'de kumandan Meng T'ien tarafından başlatılmış olan askerî ıslahat hareketleri, İmparator Wu-ti'nin kumandanlarından olup, Hun tarzında 140 bin kişilik bir süvari kuvveti çıkaran Huo Ch'ü-ping tarafından büyük başarıya ulaştırılmıştı.

Wu-ti, bir taraftan askerî olarak hazırlanırken bir taraftan da uzun zamandır düşündüğü bir meseleyi çözümlemeye karar verdi. Bu, Batı Bölgeleri'nin alınmasıydı. Eğer planında başarılı olursa hem Hunların müttefikleri olan bu bölge krallıklarını ele geçirip Hunları yalnız bırakacak hem de bölgenin olağanüstü zenginliği savaşlardan zayıflayan ekonomisine rahat bir nefes aldıracaktı. İşte bundan dolayı sonraki yaklaşık yarım yüzyıl her iki devlet bu bölgeye sahip olmak için mücadele edecektir.

Bu planı uygulamaya geçiren Wu-ti, savaşın başladığı yıl elçi Chang-ch'ien'i batıya ikinci seyahati için görevlendirmişti.

d) Chang Ch'ien'in Wusunlara Seyahati (MÖ 119 - MÖ 115)

Chang Ch'ien ikinci yolculuğuna Çin İmparatoru Wu-ti'nin tahtta oluşunun 26. yılı olan MÖ 119 yılında çıktı. Bu kez yanında 300 kişilik bir ekip

138 HS 55, Huo Ch'ü-ping Biyografisi, s. 2489; Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara 2004, s. 28-29; Ying-shih YU, "Hsiung-nu", **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, İstanbul 2003, s. 182-184; Huo Ch'ü-ping öldüğünde (öl. MÖ 115) 24 yaşındaydı. Ayşe ONAT, **a.g.e.**, s. 27-29; H. Namık ORKUN, s. 32-33; Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 34-53. Bu mezarının önünde birçok insan ve hayvan heykeli bulunmaktadır. Bu heykellerin içinde en önemlisi "Hun Savaşçısını Ezen At" heykelidir. At, General Huo Ch'u-ping'i sembolize etmektedir.

ile on binlerce koyun, hediye için değerli eşyalar ve ipek kumaşlar, yeşim taşları, bronz eşyalar ve vernik vardı. Hiçbir sıkıntı yaşamadan İli Vadisi'ne yerleşmiş olan Wusunların ülkesine vardığında Kral Kun-mo tarafından çok iyi karşılandı.

Çin'in batısında yaşayan önemli millet hakkında ilk bilgiler elçi Chang Ch'ien'in seyahatnamesiyle ulaşan bilgilerdir. Fergana'ya (Ta-wan) tahminen 2000 li (1000 km.) kuzeydoğuda bulunan Wusunların nüfusu hakkında net bilgi yoktur. Ancak Han Shu'ya göre Wusunlar Çin başkentinden yaklaşık 4500 km. uzaklıkta, 120.000 hanesi, 630.000 nüfusu ve 188.000 kişilik ordusu olan bir milletti[139].

Wusunlar o sıralarda kendi içlerinde sorunlar yaşıyorlardı. Kral Kun-mo'nun veliaht olan büyük oğlu ölünce yerine yeni veliaht olarak oğlu seçilmiş, bu durumu ise veliaht olmayı bekleyen diğer oğlu kızgınlıkla karşılamıştı. Torununun öldürülmesinden endişe duyan yaşlı kral tek çare olarak ülkeyi üçe böldü ve herkes farklı bir parçasına hükmetmeye başladı[140]. Bu sıkıntılı durumdan dolayı Hunlara karşı ittifaka pek sıcak bakmadılar. Fakat Wusun kralı yine de Chang-ch'ien'e gitmek istediği yerlere ulaşmasında yardım etti. Böylece Çinli elçi civardaki Ta-wan 大宛 (Fergana), K'ang-chü 康居 (Semerkant), Pers ülkesi İran, Hindistan ve Hotan gibi devletleri sorunsuzca gezdi ve bilgi topladı[141].

---

139 Ayşe ONAT, "Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri hakkında Bir İnceleme", **Belleten**, C. LV, Sayı 212, Nisan 1991, s. 74; Ch'in-hsien WANG 庆宪王, "Hsiung-nu Sheng Shih ch'i Ching-nei Fei Hsiung-nu Jen-k'ou te kou-ch'eng 匈奴盛时其境内非匈奴人口的构成", **Inner Mongolia Social Siences**, Vol. 24, No: 1, 2003, s. 34.

140 Ch'in-hsien WANG 庆宪王, "Hsi-Han Ch'ien-wang Hsiung-nu, Wusun Te Ho-ch'in shih-che 西汉遣往匈奴、乌孙的和亲使者", **Journal of Yunan Normal University**, Vol. 34, No: 6, 2002, s. 33.

141 Denis SINOR, s. 185; Yin-shih YU, s. 184-187; LIGETI, **a.g.e.**, s. 56-57; Hung-muo, WANG 王宏谋, "Yüeh-chih Hsi ch'ien Yü Chang Ch'ien Hsi Shih Lun 月氏西迁与张骞西使新论", **Journal Of Shih Ho-tzu University (Philosophy and Social Sience)**, Vol. 3, No: 4, 2003, s. 10.

General Huo Chü-Ping'in mezarındaki "Hun'u Ezen At"
Heykeli, Xian, Baykuzu-Balcı Arşivi, Temmuz 2007

115 yılında ülkesine dönen elçiye unvan verildi ve yaşlı elçi çok geçmeden; bir yıl sonra MÖ 114 yılında öldü. Onun sayesinde Çinliler Batı Ülkeleri hakkında ilk doğru bilgileri edinmişler ve bu cesaretle ekonomilerini düzeltmek amacıyla Batı Ülkeleri'ni ele geçirme planları yapmaya başlamışlardır[142].

İ-chih-hsieh Ch'an-yü tahta geçişinin 13. yılında MÖ 114 yılında öldü ve yerine oğlu Wu-wei geçti.

5- Wu-wei Ch'an-yü 烏維 單于 (MÖ 115 - MÖ 104)

Ünlü General Huo Ch'ü-ping'in yaptığı savaşla Kansu Bölgesi'ni Hunlardan almayı başaran Çinliler çok geçmeden MÖ 113 ile MÖ 112 tarihlerinde ateş kulelerini birleştirerek kuzeydeki Hunlara karşı bir set daha inşa ettiler. Böylece Çin Seddi batı topraklarına doğru uzamış, yeni bir savunma seddi oluşturulmuştu. Ayrıca bölgede çok sayıda T'un-tien adı verilen ziraat kolonileri de kuruldu. Bu çiftliklerdeki insanlar çiftçilik yapsalar da asli görevleri buraları savunmaktı[143]. Bu uygulama Çinlilerin eskiden beri kullanmakta oldukları ve daha sonra da kullanacakları "Çinlileştirme" programından başka bir şey değildi[144].

Çinliler uzun zamandır süregelen Hun-Tibet[145] dostluğunu da bozmak istemiş ama başaramamışlardı. Tibetliler MÖ 112'de buranın yeni hâkimlerine 100.000 kişilik bir orduyla başkaldırıp, Hun ch'an-yüsüne elçi göndererek dostluklarını tazelediler. Hunlar Kansu'yu kaybedince Çinliler Tibet ve

---

142 Chang-ch'ien'in dışında bir başka meşhur elçi ise Su-wu 蘇武'dur. Su-wu 100 yılında Wu-ti tarafından tahta yeni geçen Hun Ch'an-yü'sü Ch'ieh-t'e-hou'yu tebrik etmek için gönderilmiştir.

143 Uzak topraklarda savaşa giden askerlerin aç kalmaması için devlet tarafından o topraklarda orduya tahsis edilen tarım yapılan araziler. "Ordu Arazileri", "Halk Arazileri" ve "Ticari Araziler" gibi çeşitleri bulunurdu. Bu tür araziler genellikle ülkenin sınır topraklarında olmakla beraber ülke içinde de olduğu görülmüştür. Bu tarlalarda genellikle asker ve suçlu çiftçiler çalışırdı. Asker barış zamanı çiftçilikle uğraşır, savaş zamanı ise askerlik yapardı. Han Hanedanlığı döneminde başlatılan bu sistem Ming Hanedanlığı'na kadar sürmüştür. Jin-ting YANG 扬金鼎, **Chung-kuo Wen-hua-shih tse-tien** 中国文化史词典, Shang-hai 上海 1986, s. 222.

144 Hans Wilhelm HAUSSIG, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, çev. Müjdat Kayayerli, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001, s. 134.

145 Tibet kabilelerinin en önemlisi Ch'iang kabilesidir. En eski ikamet yerleri Ch'i Lien dağları civarı olan Ch'ianglar Han Hanedanlığı zamanında Kansu Eyaleti'nin doğusundaki Shan-hsi Bölgesi'nin kuzeyinde yaşıyorlardı. Doğu ve Batı olarak iki grup hâlinde ikamet eden Ch'ianglar yabancı kavimler içerisinde askerî açıdan en zayıf halkayı temsil etmekteydiler. Sayıları Hun ve Hsien-pilerden oldukça az olan bu kabile Çin karakterini en çok yansıtan kabile idi. Başkanları tıpkı bir Çinli gibi yaşardı. EBERHARD W., (1996), **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara, s. 117-118. Daha fazla bilgi için bkz. Sema ORSOY, **Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri**, (Basılmamış doktora tezi) Ankara 2003.

Hunlar arasında bir tampon ülke kurmayı denediler. Wusunları bu bölgeye yerleşmeye davet ettiler ama Wusunlar kabul etmedi. Hunlar Kansu üzerine saldırılarını kesmiyorlardı.

Wu-wei tahta çıktığı sıralar Çin imparatoru güneydeki Yüeh devletleri üzerinde hâkimiyet sağlayınca Hun topraklarına saldırmaya karar verdi. MÖ 111'de biri 50.000 diğeri 10.000 kişilik süvari ordusunu bölgeye saldırttı fakat her iki ordu da herhangi bir başarı elde edemeden geri döndü. Çin imparatoru kendini artık savaşa hazır hissediyordu. Kuzeyde, eski Hun toprakları olan Shuo-fang'a giderek 180.000 kişilik bir süvari ordusunu teftiş etti. Bu bir çeşit gövde gösterisiydi. Bu durumdan Hunları da haberdar etmek için General Kuo Chi 郭吉' yi elçi olarak gönderdi. General ch'an-yü ordasına geldiğinde görevli memura kibarca özel bir konuda görüşeceğini söyleyerek onu kandırdı. İçeriye girdiğinde ise küstahça:

"*Güney Yüeh kralının başı şu an Han sarayının kuzey kapısında sallanmaktadır. Bugün siz ch'an-yü, gelip Han Devleti ile savaşabilirsiniz, Göğün Oğlu bizzat ordusunun başında sınırda beklemektedir. Yok eğer savaşamayacak durumdaysanız bir an evvel yüzünüzü güneye dönerek Han Devleti'ne tâbi olunuz. Neden boş yere uzaklara giderek çölün kuzeyindeki, suyun ve otlağın bulunmadığı çok soğuk ve elverişsiz yerlere kaçıp saklanıyorsunuz*?" diye kışkırtıcı ve tehdit edici bir konuşma yaptı.

Sessizce onu dinleyen ch'an-yü, büyük bir öfkeyle ayağa fırladı ve kılıcını çekerek onun huzuruna çıkmasına müsaade eden baş teşrifatçının kafasını uçurdu. Elçiyi ise öldürmedi ama olabildiğince uzağa, Baykal Gölü civarına sürdü. Ne kadar öfkelenirse öfkelensin Hun ch'an-yüsü ağır savaşlardan henüz çıkmış olan askerini yeni bir savaşa sürmedi. Üstelik Hun Devleti toprak kaybetmiş ve ekonomisi de yara almıştı. Bu yüzden askerlerini dinlendirdi, atları besiye çekti ve kendisi de ava çıkarak okçuluk talimleri yaptı. Ertesi yıl Çinliler bir elçi daha gönderdiler ama bu kez elçi Hun âdetlerini iyi bilen biriydi. Bu yüzden huzura çıkmadan önce asasını bıraktı ve yüzüne dövme yaptırdı. Bu tavırlarıyla ch'an-yünün memnun olmasını sağladı. Elçiye evlilik ittifakına devam etmek istediğini bildirdi. Ayrıca veliahdını Çin sarayına göndermek istediği, kendisinin de Çin imparatorunu ziyarete geleceğini söyledi. Bunu duyan Çin imparatoru onun bu sözlerini kendisine tâbi olmak istediği şeklinde yorumladı hatta Çin başkenti Ch'ang-an'da onun için bir saray bile yaptırdı. Ancak ch'an-yü hiçbir zaman böyle bir ziyarette bulunmadı. O hiçbir zaman Çin'e gitmek ve veliahdını Çin'e rehin olarak göndermek niyetinde değildi. Anlaşılan odur ki ch'an-yünün sözleri sadece Çin elçisini kandırmak için söylenmiş sözlerden ibaretti.

Bir süre sonra Çin imparatoru bir elçi daha yolladı. Yang Hsin adlı elçi ch'an-yüye oğlunun Çin sarayına rehin yollanması isteğini iletti. Bunun üzerine Wu-wei Ch'an-yü "*Bu isteğiniz eski anlaşma hükümlerine aykırıdır. Yapmış olduğumuz anlaşmaya göre Çin, barışı sağlamak için her yıl muntazam olarak Çinli prenses, yiyecek ve içecek maddeleri gönderir, biz de buna karşılık Çin sınırlarına saldırmazdık. Şimdi siz bütün bunlara karşı çıkarak benden oğlumu rehin göndermemi istiyorsunuz. Teklifinizi kabul etmiyorum!*" diye itiraz etti[146].

Wu-wei döneminde Hunlar onun ölümüne yani MÖ 105 yılına kadar sadece küçük çapta sınır akınlarıyla yetinmişler, Çin ile büyük bir savaşa girmeyerek orduyu dinlendirmiş ve askerlerini hazırlamışlardır.

Chang Ch'ien'in Wusun ülkesine yaptığı seyahatin sadece Çin'i değil Wusun ülkesini de çok etkilediğini belirtmek gerekir. Çünkü Chang Ch'ien'e refakat ederek Çin başkentine kadar giden Wusun elçisi dönüşte kralına başkentin görkeminden ve Çin'in göz kamaştıran şaşaalı hayatından söz edince Wusun ülkesinde Çin'in itibarı arttı. Wusun kralı Çin'e elçi göndererek "Hoch'in" yani Evlilik Anlaşması teklif etti ve bir prenses istedi. 70 yaşındaki yaşlı kral prensesin karşılığında Çin sarayına 1000 at hediye gönderdi[147].

---

146 HS 94A, Hunlar, s. 3770-3773; Ayşe ONAT, "Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ 206-MS220), **Belleten**, C. LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s. 616.

147 Ch'in-hsien WANG 庆宪王, a.g.m., s. 34; İlhami DURMUŞ, "Wusunlar", **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 785.

MÖ 105 yılında Çin imparatoru Wusunları kendi tarafına çekmek için Wusun kralının teklifini kabul etmiş ve Liu Hsi-ch'ün 劉細君 adlı prensesi göndermişti. Hun ch'an-yüsü Çinlilerin bu hareketinin ardında yatan amacı anlamakta gecikmedi ve derhâl kızını[148] Wusun Kralı K'un-mo'ya eş olarak yolladı. Wusun kralı Çinli prensesi "Sağ Gelin" Hun prensesini ise "Sol Gelin" yaparak Hunların Wusunlar için önemini akıllıca vurguladı.

a) Luo-lan Savaşı 樓蘭之戰 *(MÖ 108)*

Bu olaydan üç yıl önce MÖ 108 yılında Çinli General Chao P'o-nu 趙破奴, Lou-lan Devleti'ne sefere çıktı ve bu küçük devleti pek zorlanmadan 700 hafif süvariyle yendi. Lou-lan kralı Çinlilere bağlandı. Bunu duyan Hunlar bu çok önemli bölgeyi Çinlilere kaptırmamak için mücadeleye giriştiler. Her iki taraftan sıkıştırılmış olan kral çaresizlikle bir oğlunu Çin sarayına diğer oğlunu ise Hun topraklarına rehin olarak göndermek zorunda kaldı. Birkaç yıl sonra ise kral ölünce Hunlar Çinlilerden önce kendilerinde bulunan oğlu derhâl tahta çıkararak Hunların aleyhine karar vermeyecek liderin Lou-lan'ı yönetmesini sağladılar.

General Chao P'o-nu[149] MÖ 108 yılında Lou-lan'ı aldıktan sonra kuzeye doğru yönelerek Ch'e-shih 車師 [150]'ya doğru ilerledi ve çok uzun zamandır

148 Adı Liu Hsi-chün (MÖ 140 - MÖ 87) olan bu genç hanım Chiang-tu kralının kızıydı. MÖ 105 yılında Çin İmparatoru Wu-ti'nin emriyle "prenses" unvanı aldı ve Wusun ülkesine gelin gitti. Yola çıktığında yanında yüzlerce görevli ve yüklüce çeyiz ve hediye de vardı. Prenses Wusun ülkesine vardığında yanında getirdiği mimar ve ustalar ona bir saray inşa ettiler. Wu-ti her sene onu yoklamak için bir elçi gönderdi. Wusun ülkesine geldikten iki yıl sonra kral yaşlandığını ve prensesin torunuyla evlenmesini söyleyince evlenmek istemeyen prenses Çin imparatorundan ülkesine geri dönmek için izin istediyse de imparator Hunlara karşı Wusun-Çin ittifakının bozulmaması için orada kalmasını ve gerekeni yapmasını emretti. Yeni kralla mecburen evlenen prenses bir süre sonra bir kız çocuk dünyaya getirdi ve müteakiben üzüntü ve hastalıktan dolayı öldü. Onun ölümünden sonra Wu-ti bu kez de Ch'u kralının torunu olan Chieh You 解憂 adlı genç kızı prensesi olarak gönderdi. HS, Hsi-yü Bölümü B, s. 3903-3904; Cevat TÜRKELİ, "Çin-Hun Evlilik İttifakları", **TDAV**, Sayı 65, İstanbul 1990, s. 327-328; L.N. GUMILEV, **a.g.e.**, s. 166-167; Ying-shih YU, **a.g.e.**, s. 189-190.

149 Chao P'o-nu, Çinlilerin Hunlara yaptığı sefere yani MÖ 121 yılındaki savaşa katılmış, gösterdiği başarıdan dolayı rütbesi yükseltilmişti. HS 55, Wei Ch'ing-Huo Ch'ü-ping Biyografisi, s. 2493.

150 Şehrin yeri bugünkü Turfan Şehri'nin kuzeybatısında, Tanrı Dağlarının kuzeydoğu eteklerindeydi. Burada Büyük Yüeh-chihlerin bir kolu olan "Koş" veya "Koşan" adı verilen bir grup yaşamaktaydı. Han hanedanlığında bunlara Çince "Ch'e-shih" adı verilmiştir. Eski Çincede bugün "Ch'e" olarak okunan karakter "Ku, ka", "Go" veya "Ko" olarak okunurdu. Bu yüzden doğru okunuşu "Ko-shih" olmalıdır. MÖ III. yüzyıl başlarında bu topraklarda "Koşu Hanlığı" veya Çince adıyla "Ch'e-shih Devleti" kuruldu. Bu hanlık iki ayrı kanat tarafından yönetiliyordu: Ön ve Arka Koşu Hanlığı. Ön Koşu Hanlığı'nın başkenti bugünkü Turfan Şehri'nin Yargül Köyü'nün yerinde, Arka Koşu Hanlığı'nın başkenti ise bugünkü Doğu Türkistan'ın Cimusar ilçesinin güneyindeydi. Varis Abdurrahman, "Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Sosyal Durumları", **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002**, s. 211.

Hunların dost ve müttefik ülkesi olan bu krallığı ele geçirdi. Bu zafer bir evlilikle de pekiştirildi ve böylece Hunlar çok önemli bir müttefiklerini kaybetmiş oldular[151]. Bu sırada aynı yıl Wu-wei tahta geçişinin onuncu yılında öldü[152].

6- Wu-shih-lu Ch'an-yü 烏師廬 兒單于 (MÖ 105 - MÖ 102)

Wu-wei'in oğlu olan *Wu-shih-lu Ch'an-yü* tahta çıktığında çok gençti. Bu yüzden "Çocuk Ch'an-yü" olarak da anılır[153]. Çocuk Ch'an-yü tahta çıkar çıkmaz sol kanat ordularını Yün-chung'a, sağ kanat ordularını ise Chiu-ch'uan 酒泉 ve Tun-huang 敦煌'a kadar ilerletti.

Babasının aksine oldukça savaşçı bir yapısı olan genç ch'an-yü Hun geleneklerine göre yaşı küçük olduğu için tahtı amcasına bırakmalıydı ancak bunu yapmayınca ülke içinde özellikle Sol Kanat Hunları arasında memnuniyetsizlik doğdu. Bunu fırsat bilen Çin imparatoru ch'an-yü ve amcasına gizlice birer elçi gönderdi. Maksadı Hunlar arasında ayrılık tohumları ekmekti. Fakat elçiler Hun topraklarına girer girmez yakalanıp ch'an-yü huzuruna getirildiler ve tutuklandılar. Böylece her iki ülke birbirlerinin çok sayıda elçisini tutuklamaya başladı.

---

151 Daha sonraki dönemlerde Hunlar burayı yeniden almak için sık sık mücadele edeceklerdir. Yaklaşık 200 yıl sonra bile Hunların askerî ve ekonomik üssü olmaya devam ettikleri görülmektedir.

152 TCTC, s. 697; Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara 2004, s. 30-31.

153 ÖGEL hem Wu-wei Ch'an-yü'yü hem de oğlu Wu-shih-lu Ch'an-yü'yü "Çocuk Hakan" olarak belirtmiştir. Bu sıfat Wu-wei'in değil oğlu Wu-shih-lu Ch'an-yü'nündür. ÖGEL'in bu hatasının bilgi hatası değil bir yazım hatası olduğu görülmektedir. Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 79-80.

Ch'e-shih Devleti'nin
başkenti Chiao-ho Şehri harabeleri

O kış çok ağır geçti. Yoğun kar yağışı ve soğuktan Hunların çok miktarda hayvanı telef oldu. Buna rağmen ch'an-yü savaş hazırlıkları yapmaktan vazgeçmiyordu. Ülkede huzursuzluk çıkmaya başlamıştı. Hunların Sol Büyük Merkez komutanı Çin imparatoruna haber göndererek Çocuk Ch'an-yü'ye isyan edeceğini ve Çin'e bağlanacağını ileterek yardım istedi. Wu-ti yardım için Shou-hsiang Kalesi'ni inşa ettirmiş ayrıca 20.000 atlı göndermişti. Çocuk Ch'an-yü çoktan bu haberi almış, isyancı komutanı öldürmüştü. Çin süvarileri karşılarında yardım bekleyen Hun komutanını değil tüm ordusuyla Hun ch'an-yüsünü buldu. Savaş Hunların lehine bitti. Ch'an-yü Çin ordusunu ağır yenilgiye uğrattı. Çinli komutanlar bu yenilgiden sonra Çin'e döndüklerinde idam cezasına çarptırılacaklarından korktukları için Hunlara katıldılar.

Çocuk Ch'an-yü bu önemli zaferden sonra Sarı Irmak'ın batısındaki eski Hun şehirlerine sefer başlattı. Birçoğunu kuşattı[154].

a) Chün-chih Dağı Savaşı 浚稽山之役 *(MÖ 104)*

MÖ 103 yılının baharında Fergana fatihi General Chao P'o-nu 趙破奴 imparatorun emriyle 20.000 kişilik süvari birliğini alarak Hun ch'an-yüsüne suikast yapmak için yardım isteyen Hunların Sol Kanat Büyük Merkez komutanı ile buluşmak üzere yola çıktı. Aslında savaş planlamamaktaydı ancak durumdan haberdar olan ch'an-yü, komplocu Hun komutanını alaşağı etmiş, ordularını bu Çinli general üzerine yollamıştı. Böylece iki ordu Tuul (Tula) Nehri'nin güneyindeki Chün Chih Dağı civarında büyük bir mücadeleye girişti. Çinli general Hunlardan binlerce esir aldı, ancak dönerken 80.000 Hun atlısı tarafından kuşatıldı. Gece vakti su bulmak için tek başına dışarı çıkan general, Hun askerleri tarafından canlı olarak yakalandı. Askerleri de geri dönünce ölümle cezalandırılmaktansa Hunlara teslim olmayı tercih ettiler[155].

Ertesi yıl Çocuk Ch'an-yü Shou-fang'daki Çin kalesini kuşatmaya çalıştı fakat kale düşmedi. Bunun üzerine yağma yaparak sınıra geri döndü. Ertesi yıl, yani MÖ 102'de yeniden Shou-hsiang Kalesi'ne saldırıya geçti ama kaleye varmadan aniden hastalanarak öldü[156]. Veliahdı çok küçük olduğu için yerine kardeşi Sağ Bilge Prensi Chü-li-hu geçti[157].

Bundan böyle Hunların Çin politikası daha da sertleşti.

---

154 SC 110, s. 2914-2915; HS 94'te bu ch'an-yünün ismi farklı olarak "Chan-shih-lu 詹師盧" olarak geçer, s. 3774-3775.

155 Çinli Genral Chao P'o-nu bir yıl sonra kaçarak ülkesine dönmüştür. Onat, **a.g.k.**, s. 36.

156 TCTC 21, s. 703.

157 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara 2004, s. 33-34; Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 80

7- Chü-li-hu Ch'an-yü 呴黎湖 單于 (MÖ 102 - MÖ 101)

Çocuk Ch'an-yünün enerjik kişiliği, dışa dönük ve aktif politikası ile kazanılan zaferler Hun ordusu ve halkını yeniden yüreklendiren, birlik ve beraberliği sağlayan önemli bir unsur olmuştu. Fakat Çin İmparatoru Wu-ti, Hunları yenmek için her zaman yeni teknikler ve taktikler uygulamaya kararlıydı. Bu kez de savaşta daha avantajlı duruma geçebilmek için generallerini batıya göndererek yeni garnizonlar kurdurdu ve sınırlarda işaret kuleleri yaptırmaya başladı. Çin hükûmeti genel olarak üç bölgede savunma hatlarını kuvvetlendirdi. Sarı Irmak'ın kuzeybatısından Gobi Çölü'ne kadar Çin Seddi sağlamlaştırıldı. Kansu Bölgesi'ndeki Su-chou'dan Etzin-göl[158]'e kadar yeni kaleler inşa edildi. Sınırlara daha çok asker ve çiftçi yerleştirildi.

Tüm bu yapılanlara rağmen Hun orduları MÖ 102 yılının sonbaharında Çin sınırlarını geçerek Shuo-fang ve Yün-chung'a saldırıp birkaç bin kişiyi öldürdüler. Çin ordusunu ve halkını da perişan ettiler. Dönerken de pek çok işaret kulesini ve şehirleri yıktılar. Geri dönerken Hun kuvvetlerinden yalnızca biri kendisini takip eden Çin birliğine yakalanmamak için ganimetlerini bırakmak zorunda kaldı.

Fergana'nın kan terleyen cennet atı

Hun ordusunun yaz kış demeden bu yeni yapılan istihkâmları ve buraya yerleştirilen halkı rahatsız etmesi, yağma amacından çok Çinlileri geri püskürtmek olmalıdır[159].

İmparator Wu-ti bir yandan Hunlarla uğraşırken bir yandan da Batı Ülkeleri'ne "kan terleyen atlar"ı elde etmeleri için birkaç bin askerden oluşan küçük bir ordu göndermeye hazırlanıyordu. Çünkü Çinlilerin bitmek tükenmek bilmez at alma isteklerinden bıkan Fergana Kralı Wu Kua 毋寡, at satın almak için gönderilen Çin elçisine hakaret etmiş ve onu öldürtmüştü. Bu beklenmedik hakaret üzerine MÖ 104 yılında Li Kuang-li[160] "Oş Generali" 貳師

158 Etzin-göl, Çin Halk Cumhuriyeti Kansu Eyaleti'nin kuzeyinde Ch'i-lien Dağlarının yakınında olan bir nehirdir. Uzunluğu 800 km.dir. Çince adı "Hei-ho"dur ve "Kara Nehir" anlamına gelir. Ejina-ho olarak da bilinir.

159 H. Namık ORKUN, **Hunlar**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1938, s. 37-38.

160 Li Kuang-li, Çin İmparatoru Wu-ti'nin en sevdiği gözdelerinden biri olan Li Fu-jen 李夫人'in erkek kardeşidir. General, Çin kaynakları ve onun tüm başka dillere tercümelerinde "Erh-shih Generali" olarak geçmektedir. Erh-shih Şehri bugünkü Kırgızistan'ın Oş Şehri'dir. Yani generalin unvanı "Oş Şehri Generali"dir. HS 61, Chang Ch'ien ve Li Kuang-li Biyografisi, s. 2699-2700.

將軍unvanıyla, “kan terleyen atlar”ı savaş yoluyla alması için Fergana üzerine yollandı. Ancak yol uzak ve coğrafya zorluydu. Kimi zaman dağlık kimi zaman da çölden geçmek zorunda kalıyorlardı. Yolları üzerindeki şehirler kapıları kapatıp onlara yiyecek vermiyorlardı. Bu iyi hazırlanmamış, yalnızca 6000 süvariden oluşan Çin ordusu neticede şehre saldırdı fakat büyük kayıplar vererek zorlukla Tun-huang’a geri kaçabildi. Bu savaşa gidip gelmek bile iki yıl sürmüştü.

İmparator Wu-ti bu haberi aldığında küplere bindi ve Yü-men Kuan’dan (Yeşim Kapısı Geçidi) yani Çin sınırlarından içeri girenlerin hepsinin öldürülmesi emrini verdi. Li Kuang-li bunun üzerine çaresiz Tun-huang Şehri sınırlarının dışına çıktı.

MÖ 102 yılında Wu-ti yeniden Fergana’ya saldırı emri verdi. Bu kez generalin emrinde 60.000 asker, yanlarında ise 100.000 sığır, 30.000 at ile 10.000’den fazla eşek ve devenin taşıdığı erzak vardı. Sefer sırasında güzergâh üzerindeki şehirler de iaşe yardımı yaptılar. İçlerinden sadece Lun-t’ai Şehri yardım etmeyi kabul etmedi. Fakat kaba kuvvet onları da yardıma ikna etmekte başarılı oldu.

Sonradan eklenen zırhlı birlikle sayısı 180.000 olan ordu Fergana’nın Kui-shan Şehri 貴山城 surlarına dayandı. Şehir derhâl kuşatıldı ve kuşatma kırk günden fazla sürdü. Fergana Şehri’nde kuyu yoktu, surların etrafında akan sudan su ihtiyaçlarını gideriyorlardı. General, bu durumdan faydalanma yoluna gitti ve su yolunu kestirdi. Çinli askerler surları yıkarak şehre girdi. Sayısız Fergana askeri öldürüldü. Çaresiz kalan devlet ileri gelenleri anlaşma yoluna gittiler. Fergana Devleti Çin ordusunun geri çekilmesi karşılığında Kral Wu Kua’nın başı, istedikleri atları ve iaşe ihtiyaçlarını karşılayacaklarını aksi takdirde ölümüne kadar savaşmaya hazır olduklarını belirtti. Kralın başı derhâl bir elçiyle Oş Generali’ne gönderildi. Eğer bunlar kabul edilmezse atları öldürüp er veya geç yardıma gelecek komşu K’ang-chü ordularını bekleyeceklerini söylediler. K’ang-chü ordusunun usta savaşçılığını bilen Li Kuang-li bir başka durumdan da çekinmekteydi. Savaşta elde ettikleri Çinli askerler kuyu kazmayı biliyorlardı[161]. Üstelik şehrin erzakı

161 Gumilev, kuyu kazmayı bilenlerin “Ta-ch’in”li yani Romalı olduğunu ileri sürmektedir. Oysa Çin kaynaklarında böyle bir ima dahi geçmez. L. N. GUMİLEV, **Hunlar**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 147.

oldukça uzun süre dayanmaya yetecek kadar çoktu. Bu riskleri göze almayı gereksiz gören Oş Generali ondan fazla cins at, 3000 kadar da kısrak alarak ülkesine dönmeye karar verdi. Dönerken şehri Çinliler adına yönetmesi için Mei Ch'ai 昧蔡 adlı birini Fergana kralı olarak başa getirdiler[162].

Zaferle dönmesine rağmen Çin ordusu da çok kayıp vermiş sadece birkaç on bin asker ve bin kadar at sağ kalmıştı. Çin komutanları ülkelerine döndüklerinde çeşitli unvanlar ve ödüllerle taltif edildiler[163].

Haberi alan ch'an-yü dönüş yolunda onu yakalamak istedi ama zamanlama hatası yüzünden yakalayamadı.

Aynı yıl Hun askerleri yeniden Çin sınırlarına hücum ettiler fakat bu sırada Chü-li-hu Ch'an-yü hastalandı ve öldü. Yerine kardeşi Ch'ieh-t'e-hou geçti[164]

8- Ch'ieh-t'e-hou Ch'an-yü 且鞮侯 單于 (MÖ 101 - MÖ 96)

Çin ordularının Fergana Krallığı'nı yenerek kralını öldürmesi Orta Asya'da büyük yankılar uyandırmıştı. Nitekim Çinliler bu zaferin getirisinden faydalanmak istemişlerdir. İmparator artık Hunları ortadan kaldırma zamanının geldiğini düşünerek MÖ 101 yılında şöyle bir ferman yayınladı:

"İmparator Kao-tzu, bana P'ing-ch'eng yenilgisinin üzüntüsünü bıraktı. İmparatoriçe Kao (Lü) zamanında Hun ch'an-yüsünün devletimize gönderdiği mektup son derecede isyankârdı. Çok eskiden Ch'i Beyliği'nin lideri Hsiang, kendinden dokuz nesil öncesinin intikamını almış ve Ch'ün-ch'iu kitabında yüceltilmiştir[165]."

Kısacası imparator Hunlardan intikam alarak tarihe geçmek ve böylece yüzyıllar sonra da hatırlanmak istiyordu.

Çin elçisi Su-wu

162 HS 61, Chang Ch'ien ve Li Kuang-li Biyografisi, s. 2701-2702.
163 Rene GROUSSET, **Bozkır İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 64.
164 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 86-87.
165 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara 2004, s. 35.

a) Çin Elçisi Su-wu'nun Hun Ülkesine Gelmesi

Çin ordusunun hazırlanıp yola çıkmasından önce yeni Hun ch'an-yüsünden bir elçi geldi. Elçi Hun ch'an-yüsünün barış dolu mesajını getirmişti. Buna sevinen imparator, ch'an-yünün artık tebaası olmayı kabul edeceğini düşünerek çok miktarda hediyeler ile karşı heyet yolladı. Bu heyette günümüz Çin halkı tarafından çok cesur bir vatansever olarak tanınan bir elçi; Su-wu[166] (MÖ 140 - MÖ 60) da vardı. Fakat ch'an-yü beklenenin tam aksine tebaalıktan söz etmek bir yana yine eski barış anlaşmasının devamını istemekteydi. Bu durum Çin heyetini hem hayal kırıklığına uğrattı hem de sinirlendirdi. İmparatorlarının isteklerini gerçekleştirmek için bu kez entrika yoluna gittiler. Elçi Su-wu'nun yardımcısı olan Chang Sheng 張胜 ile Wei Lü 衛律'nün emrindeki bir görevli, eski arkadaştılar. Bu iki kişi gizlice buluşup bir plan yaptılar. Buna göre Çin imparatorunun Hunların hizmetine geçtiği için öfke duyduğu Hun Başbakanı Wei Lü[167] öldürülecek, Hun hatunu ikna edilerek onun aracılığıyla ch'an-yüye Çin'in şartları kabul ettirilecekti. Planı teklif eden o sırada Hunlarda esir bulunan bir Çinli idi. Çin elçi yardımcısı bu planı kabul etti.

Bir ay sonra bir gece ch'an-yü ava çıktığında Hun hatunu ve çocukları yalnız kalmıştı, bunu fırsat bilen 70 kişilik bir Çinli esir grubu saldırıya geçtiler. Ancak hatunun çevresindeki biri kaçmayı başardı ve derhâl ch'an-yüyü durumdan haberdar etti. Hun askeri hızla gelip Çinlileri yakalayıp hepsini öldürdü. Ch'an-yü Çin heyetindekilerin ise derhâl Hun tebaalığına geçmesini emretti[168]. Su-wu dışında herkes kabul etti ise de o reddetti, bıçağını kendine saplayarak intihara yeltendi ama Hun lideri onun onurlu bir insan olduğunu düşünüp kurtarılmasını emretti. Hun hekimleri kor ateş doldurdukları bir çukuru kapatıp elçiyi yüzüstü yatırdılar ve vücudunun içine akan kanın dışarı akması için sırtını çiğnediler. Su-wu 20 gün sonra kurtuldu.

Çeşitli tehdit ve uyarılara rağmen bu planda payı olmadığını söyleyen Su-wu'ya Wei Lü şöyle der:

"Ey Su-wu! Ben daha önce Çin'e hizmet etmiştim. Ondan sonra da Hunlara döndüm. Bundan sonra burada çok iyi ağırlandım. Lütuf gördüm. Bana 'bey' unvanı verildi. Ayrıca birkaç on bin köle, bir dağ dolusu at ve diğer başka

166 Su-wu (MÖ 140 - MÖ 60)

167 Wei-lü Çin'de Chang Shui 長水adlı bir yerde doğup büyümüş, eğitim görüp Çin'de görev yapmış olan bir Hun idi. Doğduğu yer eski bir Hun yerleşim yeri olup Sarı Irmak'ın kuzey kıvrımı ile Wei Nehri arasındaki bölgede bulunmaktaydı. Bu idari birim Sui Hanedanlığı döneminde kaldırılmıştır. HS 54, Li Kuang, Ssu Chien Biyografisi, s. 2457; Orkun, **a.g.e.**, s. 38. Bir savaş sırasında Hunlara esir düşmüş ve Hun ch'an-yüsünün hizmetine girerek Hun ordusunda görev almıştır. Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 92.

168 Han Shu 54, Li Kuang, Ssu Chien Biyografisi, s. 2460-2461; Onat, **a.g.e.** s. 36, 43; L. N. GUMİLEV, **a.g.e.,** s. 149-150; Su-wu 19 yıl sürgünde kalmıştır.

Tanrı Dağları

hayvan verildi. Bunun için ben şu anda çok zengin ve rahatım. Su-wu bugün sen de teslim olursan yarın sen de böyle olursun. [yoksa] Cesedin çayırlara boşu boşuna gübre olur! Ayrıca kim senin ne olduğunu bilecek?"

Su-wu ona cevap vermeyince Wei Lü onu ikna etmek için güzel sözler söylemeye devam etti. Bunun üzerine Çin elçisi, Wei Lü'nün eskiden bir Çin generali olduğunu ama savaşta Hunlara teslim olunca zorla onların hizmetine geçtiğini, ayrıca Çin elçilerine zarar veren Fergana, Yüeh kavimleri ve Kore'nin Çin tarafından ağır bir şekilde cezalandırıldığını, eğer onun da başına bir şey gelecek olursa Hunların da cezalandırılacağını söyleyerek onları tehdit etti. Ch'an-yü bu kez onu bir zahire çukuruna hapsetti. Böylece onu tüm ağır kış şartlarına karşın günlerce aç ve susuz bıraktı. Su-wu susadığında kar yedi, acıktığında ise üzerindeki kürkün kıllarını çiğnedi, karların üzerinde uyudu. Su-wu'nun her şeye rağmen hâlâ ölmediğini gören Hun lideri durumun garipliğinden korkarak onu dışarı çıkarttı. Bu kez yanına bir koç sürüsü vererek Baykal Gölü civarına gönderdi ve "ancak sürüden yavru alınca" esaretinin kalkacağını söyledi. Kayıtlar Hun ch'an-yüsünün bu davranışını "nezaketsiz ve kibirli" olarak kaydetmiştir. Belli ki Çin imparatorunun Hun ch'an-yüsünün tâbi olacağını düşünerek yolladığı emîrler ch'an-yünün tepkisine ve hoşnutsuzluğuna yol açmıştı. Su-wu ise Baykal civarında tam 19 yıl zorlu bir hayat geçirdikten sonra ancak MÖ 81 yılında ülkesine geri verilmiştir[169].

169 Li Ling ve Su-wu aslında eski arkadaştılar. Su-wu Baykal'a sürüldükten sonra Li Ling onu iki kez ziyaret etmiştir. Birincisinde Çin'deki anne ve babasının öldüğü, karısının başkasıyla evlendiği gibi kötü haberleri vermek zorunda kalmış, artık direnmemesini, geride kimsesinin kalmadığını söylemiştir. Ancak Su-wu kabul etmeye yanaşmamıştır. Li Ling geri dönerken

b) Chiu-ch'üan 酒泉 *Savaşı*

Hunların bu davranışları üzerine Wu-ti MÖ 99 yılında ordularını harekete geçirdi. Oş Generali Li Kuang-li, 30.000 kişilik süvari birliğiyle Tanrı Dağları civarındaki Hunların Sağ Bilge Beyi'ne saldırdı. Li Ling[170]'i ise 5000 kişilik yaya okçuyla Chü-yen'in kuzeyinden 500 km. kadar dışarı çıkardı. Amacı Hunların ordusunu ikiye bölerek büyük ordunun yani Li Kuang-li'nin peşine düşmelerini sağlamaktı. Ling zamanı gelince geri döndü fakat Hun ch'an-yüsü 80.000 kişilik ordusuyla Ling'i kuşatıp saldırıya geçti. Savaş her iki tarafa da büyük kayıplar verdi[171]. Li Ling'in 5000 kişilik ordusu neredeyse tükenmek üzereyken Hunlardan da yaralı ve ölülerin sayısı on bine yaklaşmıştı.

Zaman zaman çekilip zaman zaman da saldırıya geçerek tam sekiz gün boyunca mücadele edildi. Tam Çin garnizonu Chü-yen'e yaklaşmak üzereyken Hunlar Li Ling'i sıkıştırıp yollarını kestiler. Li Ling'in erzakı bitmiş, yardımcı kuvvetler ise henüz yetişmemişti. Hunlar ani bir atağa geçti ve Li Ling'i teslim olmaya çağırdı. Başka çaresi kalmadığını anlayan Li, "*Efendimize söyleyecek söz için yüzüm kalmadı!*" diyerek Hunlara teslim oldu.

Li Ling'in ordusundan Çin'e geri dönebilenlerin sayısı yalnızca 400 kişiydi.

Li Ling Hunlara teslim olduktan bir yıl sonra Wu-ti onu kurtarmak için birini yolladı. Bu kişi başarılı olamadı fakat Li Ling'in Çinlilere karşı Hun askerlerine eğitim verdiğini öğrendi ve bu bilgiyi imparatora iletmekte gecikmedi. İmparator bu haberi alınca öfkeden deli oldu ve tüm ailesini öldürttü.

---

kendisine vermeye utandığı için hediye olarak getirdiği koyun ve sığırları Su-wu'nun Hun eşine vermiştir. İkinci gidişinde ise ona Çin İmparatoru Wu-ti'nin ölümünü haber vermiştir. Bu haberi duyunca Su-wu yıkılmış, hıçkırıklara boğulmuştur. Öylesine üzülmüştür ki üzüntüden kan kusmuştur.

Wu-ti'nin ölümünden sonra evlilik anlaşmasının yenilenmesi teklifinde bulunan Hunlara Çinliler bunun karşılığında Su-wu'yu geri istediklerini bildirdiler. O zor şartlarda bunca yıl üzerine Su-wu'nun sağ olmadığına emin olan Hunlar onun öldüğünü bildirdiler. Hun ülkesine gelen elçiler Hun Ch'an-yüsü Hu-yen-ti'ye Çin İmparatoru Chao'ın (MÖ 87-74) bir av sırasında okladığı göçmen bir kuşun ayağında Su-wu tarafından yazılmış olan bir not bulduğunu ve böylelikle Su-wu'nun hâlâ hayatta olduğunu anladığını aktardı. Su-wu'nun canlı olduğuna şaşıran Hu-yen-ti Ch'an-yü çok geçmeden Su-wu'yu ülkesine göndermiştir. HS 54, s. 2459-2467.

170 Oklu Yaya Birlikleri Komutanı Li Ling (MÖ ? - MÖ 74), ünlü General Li Kuang'ın küçük oğludur. Babası ve ağabeyleri gibi usta okçu, keskin nişancıdır. Askerlerini seven, adaletli bir asker olarak bilinen bu komutan Hunlara karşı durabilmek için umut vadeden bir gençti. Gençken Chien Chang sarayı nezaretine atanmış, süvarilere nezaret etme görevine getirilmiştir. Bir süre sonra Çin imparatoru onda umut görünce emrine 800 atlı verir. Li, bunun üzerine bu birliğiyle Hun topraklarına girer 1000 km. ilerler fakat kimseyi göremeyince geri döner. Bundan sonra 5000 kişiyi okçu olarak eğitmeye başlar. Chiu Ch'uan ve Chang-i'de garnizon kurarak birkaç yıl burada Hunlara karşı bekçilik yapar. Pulat OTKAN, "Çin Kaynaklarından Çeviriler: 1 -Szu-ma Chien: 'General Li'nin Biyografisi', Shih Chi, Bölüm 109, Biyografi 49", **DTCF Doğu Dilleri Dergisi**, 3. cilt, 4. sayı, s. 144.

171 SC 110, s. 2917-2918.

Bundan böyle Lung-hsi'de "Li" adını taşıyanlar utanç içinde yaşadı. Li Ling bu haberi alınca Hun askerlerini eğittiğini bilen bir tek kişiden şüphe etti. O kişi Çin'de isyan çıkartıp başarısız olduğu için Hunlara sığınmış bir generaldi. Birini göndererek onu öldürttü. Ancak ch'an-yünün annesinin himayesine girmiş olan bu esirin öldürülmesi Hun Büyük Yen-chih'sini çok kızdırdı ve Li Ling'in öldürülmesini istedi. Ch'an-yü onu annesinin hışmından koruyabilmek için kuzey bölgelerine yolladı. Li Ling ancak Ulu Hatun öldüğü zaman geri dönebildi[172].

Ch'an-yü, savaşçılığına ve dürüstlüğüne hayran kaldığı Çinli generale çok saygı gösterdi ve kızını ona verdi[173]. Onu "Sağ Bilge Beyi", diğer komutan Wei Lü'yü ise "Ting Ling Beyi" olarak görevlendirdi.

c) Tula Nehri 餘吾水 *Savaşı (MÖ 97)*

Hunlar artık yeniden güçlerini toplamışlardı. İki yıl sonra Çin hükûmeti bir kez daha ordu topladı, 60.000 atlı, Shou-fang'dan 70.000 piyade, 10.000 Sert Kundaklı Yay[174] Birliği ile yeniden Hunların üzerine yürüdü. 30.000 piyade ile Wu-yuan'den, 30.000 piyade ve 10.000 atlı ile Yen-men'den başka birlikler de yola koyuldu. Bunun haberini alan Hun ch'an-yüsü kadınları, çocukları ve mal-mülklerini Tula Nehri kuzeyine gönderip 100.000 kişilik bir orduyla Tula'nın güneyinde onları karşıladı. Burada Çin kaynaklarının Çin ordularının Hun ch'an-yüsü ile on gün süren göğüs göğüse savaşından sonra "bir şey elde edemediğini" söylemelerinden savaşın galibinin Hunlar olduğunu tahmin etmek zor olmaz[175].

Çinlilere karşı kazanılan bu savaşlardan bir süre sonra Ch'ieh-t'e-hou Ch'an-yü saltanatının beşinci yılında öldü. Yerine yine güçlü bir ch'an-yü olan Hu-lu-ku geçti.

9- Hu-lu-ku Ch'an-yü 狐鹿姑 單于 (MÖ 96 - MÖ 85)

Ch'ieh T'e-hou Ch'an-yü'nün veliahdı olan Hu-lu-ku, hastalığı yüzünden babasının yerine geçmek için pek istekli davranmayınca yerine Sol

172 H. Namık ORKUN, **Hunlar,** Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1938, s. 40; Li Ling'in kuzey topraklarında nereye gittiği kaynaklarda açık olarak yazılmaz. Ancak Hakasya'nın başkenti Abakan civarında bulunan Çin tipi bir saray kalıntısı içindeki verilerin tarihinin de tutmasıyla Li Ling'in başkenti olarak belirlenmiştir. Bu kadar kesin bir neticeye varmanın doğru olmadığı kanaatindeyim. L. N. GUMİLEV, **Hunlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 151.

173 Han Shu 54, Li Kuang, Ssu Chien Biyografisi, s. 2454-2457; Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara 2004, s. 36; Pulat OTKAN, **a,g.e**., s. 145.

174 Bir diğer adı "arbalet" veya "tatar yayı"dır.

175 HS 94A, Hunlar, s. 3777-3778.

Büyük Generali olan küçük kardeşi geçirilmek istenmiş ama o, ağabeyini ikna etmeyi başarmıştı. Böylelikle Hun tahtına geçen Hu-lu-ku Ch'an-yü dokuz yıl kadar hüküm sürmüştür. Tahta geçer geçmez Sol Bilge Beyi yaptığı küçük kardeşi ölünce kendi veliahdını Sol Bilge Beyi yapmış, kardeşinin oğlunu onun görevine getirmek yerine daha aşağı bir mevkiye getirince de gizli bir düşman kazanmıştı.

Hu-lu-ku'nun hâkimiyeti süresinde Çinlilerle Hun tarihinin en önemli meydan savaşlarından biri olan **Yen-jan Dağı**[176] **Savaşı** yapılmıştır.

a) Yen-jan Dağı 燕然山 *Savaşı (MÖ 90)*

MÖ 90 yılında Hun birlikleri önce Wu-yuan ve Shang-ku, aynı yıl yine Wu-yuan ve Chiu-ch'uan şehirlerine yağma akınları düzenlediler. Buradaki iki askerî valiyi öldürdüler. Bunun üzerine Çin ordusu artık Hunlara öldürücü son darbeyi indirmeye karar verdi. Yapılan plana göre bu harekât üç orduyla gerçekleştirilecekti.

1- Batıdan; Chiu-ch'üan Şehri'nden General Ma T'ung 馬通, 30.000 kişilik bir orduyla,

Chiu-ch'uan

176 Yen-jan Dağı bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde olan Hangay Dağı'dır.

2- Doğudan; Hsi-ho Bölgesi'nden General Shang 商ve Ch'iu-ch'eng 30.000 kişilik bir orduyla,

3- Merkezden kuzeye, Oş Generali Li Kuang-li 李廣利 70.000 kişilik orduyla saldırıya geçti.

Haberi alan Hu-lu-ku Ch'an-yü derhâl Selenge Nehri'ne doğru kuzeye çekildi. Asıl kuvvetleri ise ülkenin güney topraklarında toplanarak Çin ordusunu beklemeye geçti. Hun ordusunun hizmetine girerek Hakasların lideri yapılmış olan Çinli kökenli Komutan Li Ling ise 30.000 kişilik bir orduyla doğudan saldıran Çin birliklerini karşılamaya hazırlandı. Hiçbir Hun birliği göremeyen Çin generalleri geri döndü. Hun Generali Li Ling onları 30.000'den fazla süvariyle takip etti ve Altay Dağlarına vardığında onları yakaladı. Dokuz gün süren savaş sonunda birçok kişi öldü, yaralandı veya esir düştü.

Çin ordusunun artçı birlikleri Tanrı Dağlarına vardığında ise batıda emrinde 20.000 süvari olan Hun komutanı Yen-ch'ü 偃渠 Çin ordusunu beklemekteydi. Hunların Doğu ve Batı Kanadı Birlikleri Çin saldırısına karşı savaşmadan onların hamlelerini boşa çıkarttılar. Böylece Çin orduları başarı kazanamadı ve bertaraf edilmiş oldular.

Merkezden saldıran Li Kuang-li ise Selenge Nehri'ni geçip karşısındaki Hun ch'an-yüsü ve onun emrindeki 50.000 kişilik ordusuna saldırmak üzereyken Hun komutanı Wei Lü 5000 süvariyle Çin generaline saldırıya geçti. Hun birliği Ordos'un kuzeybatısındaki Fu-yang-chü Dağı Geçidi'nde 夫羊句山 yenilgiye uğrayıp birkaç yüz kayıp verdi. Çin ordusu onları takip etti ve tam *Fan Hanım* Şehri'ne 范夫人城 geldiğinde General Li Kuang-li merkezden gelen bir haber üzerine moral kaybetti. Çin sarayında onun kuvvetlenmesini istemeyen çevreler ailesine iftira atmışlardı ve onu bir bakıma tıpkı General Li Ling gibi Çin ordusuna ihanete zorlamaktaydılar. Bütün bunlara rağmen Hunlara teslim olmayan Li Kuang-li savaşa başladı. Hunlar her çarpışmada zayiat veriyorlardı. Bunun üzerine ch'an-yü ve kurultay birlikte bir plan kurdular. Bu plan doğrultusunda geceleyin Çin ordusunun ön tarafına derin ve uzun çukurlar kazıldı. Daha sonra ordunun arkasından aniden saldırıya geçildi. Çukuru fark etmeyen ordu büyük bir karışıklığa düşerek yenildi. Savaş sonucunda General Li Kuang-li Hunlara esir düştü. Hun ch'an-yüsü onu da saygıyla karşıladı, kendi kızını eş olarak ona verdi ve orduda en üst seviyede bir mevkiye atadı[177].

---

177 General Li Kuang-li'nin Hunlara karşı başarısız seferinin ardından tüm Çin ordusu yok olmuş, bunun üzerine ölümsüz varlıklardan yardım istenmiş ama yine olmamıştı.
Bu sıralarda imparator Wu-ti'nin vezirlerinden Hun asıllı Kung Sun-huo 公孫賀(?- MÖ92) da Hun seferinde başarısız olmuştu. Kung'un karısı imparatoriçe Wei'in kızkardeşiydi.

Bu savaşta görülen taktik oldukça ilginçtir. Üç büyük Çin birliğinini ayrı yerlerden harekete geçerek merkezde birleşmesi önlenmiş ve Hunlar büyük bir tehlikeden kurtulmuştur. Bu başarıya rağmen Çin orduları son yirmi yılda birçok defa Hun topraklarına girmişler, çok büyük zafer kazanamamış olsalar bile Hunları kendi topraklarında rahatsız edip sıkıntıya düşürmeyi başarmışlardı. Bu zaferden sonra Hun Ch'an-yüsü Çin İmparatoru'na bir mektup göndererek yeniden Çinlilerden vergi istemiş fakat cevaben gelen elçi General Li Kuang-li'nin cezalandırılması konusunda haber getirmişti. Elçi tutuklandı.

İmparator Wu-ti'nin eşlerinden biri Li Kuang-li'nin kız kardeşi idi. Bu hanımdan olan oğlu veliaht olmak için isyan etmiş, imparator karısını ona büyü yapmakla suçlamış ve cezalandırmıştı. Üstelik Çin başkentinde Li Kuang-li'nin Hunlara teslim olduğu duyulunca tüm ailesi ölümle cezalandırıldı.

Hun sarayında büyük bir mevkiye getirilen Li, Wei Lü'den daha fazla önem kazanınca onun tarafından kıskanıldı. Fakat Hun ch'an-yüsünün

---

Kung, başa geçen herkesin bir şekilde ölüm cezasına çarptırıldığı bir yere hakim olarak atandı. Fakat kendisinin de öleceğinden korkan Kung, görevden alınması için üç kez istekte bulundu fakat imparator kabul etmedi. Bir süre sonra oğlu Kung Sun-Ching-sheng 公孫敬聲 orduya ait çok yüklü bir parayı zimmetine geçirdiğinden dolayı hapse atılınca uğursuzluğun başladığına inanan Kung, çareyi Chu Shih-an 朱世安 adlı büyücüye başvurmakta buldu. Büyücü Kung'un oğluyla imparatorun kızı Yang Shih Prenses'in 陽石公主 birbirlerine aşık olması için büyü yaptı. Tahtadan bir kukla yapıp toprağa gömdü.

Kung hapse girdi fakat büyü yaptırdığı anlaşılınca oğluyla birlikte öldürüldü ve tüm ailesi yok edildi. İmparator bu büyüleri oğlu Liu Chü ile 劉據 (MÖ 128-MÖ 91) arasının açılmasını, veliahtının kendisine isyan etmesi fakat bir süre sonra da intihar etmesinin sebebi olarak gördü. Tüm bu olanlar imparatoru çok büyük bir depresyona soktu. Bu sırada MÖ 89 da adamlarının Doğu Türkistanın güney batısındaki Lun-t'ai adlı bir yerde Hun saldırılarına karşı savunma için hazırlık yapma teklifini reddetti, atların ve askerlerin artık dinlenmesini, tarıma ağırlık vermelerini isteyerek bütün pişmanlıklarını dile getirdiği bir "kendini cezalandırma emri" kaleme aldı. Bunun adı Çin tarihinde "Lun-t'ai Kendini Cezalandırma Buyruğu" olarak anılmıştır.

Bu buyrukta anlattıklarının arasında bir olay oldukça dikkat çekicidir. MS 90 yılındaki savaşta Hunlar, Çin ordusunun geldiğini duyunca büyü yaptıkları bir koyun ve sığırı Çin ordusunun yoluna ve su kaynaklarına gömmüş, böylece onları büyük zayiata uğratmışlardı. Ayrıca Hun ch'an-yüsü bir elçi ile imparatora at ve kürk sunarak bu hediyelerle ona sık sık büyü yapmışlardı. Atı getiren kişi kehanette bulunarak "Han ordusunun başına uğursuz işler geleceğini" söyledi. Hunlar sık sık şu sözü söylerlerdi.: "Çinliler çok kalabalık ve büyük ama yemeden içmeden duramazlar. Bir kurt kaybedilir, bin koyun kaçar."

Kastedilen şey ordunun başındaki lideri yok ederek askerin dağılmasını sağlamak olmalıydı. Çin tarihinde Hunların yaptığı ve "büyü" olarak adlandırılan şey ise muhtemelen ölü bir hayvanın suya ve etrafa hastalık mikroplarının bulaştırılmasından başka bir şey değildi. Bu sudan içen Çinli askerlerde bulaşıcı hastalık başlıyor ve böylece Hunlar savaşmadan düşman ordusunu zayıflatıyor veya yok ediyordu. Çinli araştırmacılar bu savaş taktiğini "Dünyanın İlk kimyasal Savaşı" olarak nitelemektedirler. HS 66, s. 2877-2878.; HS 96 B, Batı Bölgeleri, s. 3913.; TCTC 22, s. 739-742.

annesi ağır bir hastalığa yakalanınca ona bakan büyücü doktora hastalığının sebebinin ölen ch'an-yünün ruhunun duyduğu huzursuzluk olduğunu söyletti. Kam, huzursuzluğunun sebebi olarak ise ölen ch'an-yünün Li Kuang-li ile savaşında onu yakalayıp tanrıya kurban edeceğine dair söz vermesi ama bunu gerçekleştirememesi olduğunu söyledi. Şimdi Li Kuang-li Hunların elindeydi ve ona göre bu sözün gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Buna inanan ch'an-yü onu kurban ederek bu hastalıktan kurtulmak istedi. Kurban edileceğini duyan general öfkelenerek "*Benim ölümüm Hunların mahvı olacaktır!*" dedi. Böylece meşhur "Oş Generali" Li Kuang-li atalar için kurban edildi.

Han Chao-ti

Ölümünden sonra Hun topraklarında çok ağır bir kış, aylarca süren kar yağışı oldu. Hayvanların yarısı telef oldu. Halk içinde bulaşıcı bir hastalık çıktı ve ölümlere yol açtı. Ch'an-yü, bu garip olaylardan ürktü ve Li Kuang-li'nin ruhunun bunlara yol açtığını düşünerek onun adına bir türbe yaptırdı[178].

Bu sırada Han tahtında da değişiklik olmuş, tam 54 yıl tahtta kalan Han Wu-ti MÖ 87'de ölmüştü. Yerine oğlu Han Chao-ti 漢昭帝 geçti (MÖ 87 - MÖ 74).

MÖ 85 yılında Hu-lu-ku Ch'an-yü Çin sarayına haber gönderip evlilik anlaşması yapmak istedi ancak müteakiben hastalanarak öldü[179].

178 HS 94A, Hunlar, s. 3780-3781; HS 61, Chang Ch'ien ve Li Kuang-li Biyografisi, s. 2704-2705.
179 HS 94A, Hunlar, s. 3781-3782; Onat, **a.g.e.**, s. 40-41.

III. BÖLÜM

I- ÇÖKÜŞ DÖNEMİ (MÖ 85 - MÖ 56)

1- Hu-yen-ti Ch'an-yü 壺衍鞮 單于 (MÖ 85 - MÖ 68)

Hu-lu-ku Ch'an-yü ölmeden önce oğlu çok küçük olduğundan kardeşi Sağ Lu-li Beyi'nin başa geçmesini vasiyet etmişti. Fakat ch'an-yünün annesi Chüan-ch'u Yen-chih ve Başbakan Wei Lü bunu halktan saklayarak ch'an-yünün oğlu Sol Lu-li Beyi'ni "*Hu-yen-ti Ch'an-yü*" olarak tahta geçirdiler. Sol Bilge Beyi ve Sağ Lu-li Beyi ise memnuniyetsizliklerini Çin'e bağlanmak için güneye göçerek gösterdiler. Yardım için ise Lu-tu Beyi'ni kendileriyle olmaya zorlayarak batıdaki Wusunlara sığınıp daha sonra Hunlara saldırmayı planlıyorlardı. Fakat Lu-tu Beyi ch'an-yüyü bu durumdan haberdar etti. Soruşturmada suç Lu-tu Beyi'nin üzerine yıkıldı. Bunun üzerine diğer iki bey bu beyin topraklarına yerleştiler ve Lu-tu Beyi bir daha asla Lung Ch'eng'da yapılan büyük kurultaylara katılamadı.

Hu-yen-ti Ch'an-yü zamanı Hunların çöküş dönemidir. Hem ch'an-yünün küçük olması hem de annesinin devleti düzgün yönetememesi ülkeyi daha da zayıf bir duruma getirmişti. Hun halkı giderek memnuniyetsizliklerini daha açık şekilde göstermeye başladı. Bu karışıklık döneminde en son istenen bir Çin saldırısıydı. Başbakan Wei Lü yeni bir planla ortaya çıktı: Hendekler kazarak surlar ve binalar inşa edilmesini, tahıl ürünlerinin yer altında depo edilerek saklanmasını ve bunların korunmasının Çinlilere verilmesini teklif etti. Bu muhtemelen Wei Lü'nün Çin'de yaşarken görmeye çok alışkın olduğu bir savunma metoduydu. Ancak bozkır kültürünün savunma taktiklerine hiç uygun değildi. Nitekim bazı Hun beyleri, Hunların şehri koruyamayacağını, erzakı ise Hanlara kaptırabileceklerini söyleyerek itiraz edince, Wei Lü teklifini geri çekti[180].

MÖ 82 yılında Han Hanedanlığı'nın saldırılarından çekindikleri için, iyi niyet göstergesi olarak uzun zamandır ellerinde bulunan Çin elçilerini serbest bıraktılar. Bunlardan biri 19 yıldır Sibirya'da koç sürüsünü otlatan Çinli görevli Su-wu idi. Diğeri ise Batı Ülkeleri'ne giden bir Çin elçisinin

180 HS 94A, Hunlar, s. 3782.

yolu Hunlar tarafından kesilmiş, elçi öldürülmüş, elçi heyetinde olan ve yakalanmasına rağmen Hunlara teslim olmayı reddetmiş olan Ma Hung 馬宏 adlı görevliyi Çin'e teslim ettiler.

Hunlar her şeye rağmen yağma akınlarına devam ediyorlardı. MÖ 81'de, 20.000 atlıdan oluşan dört orduyla Çin sınırını aştılar. Fakat Çinliler yapılan savaşta 90.000 Hun askerini öldürmekle kalmayıp Ou-t'ou[181] Beyi'nin sağ ele geçirdiler. Ou-t'ou Beyi'nin Çin ordusuna kılavuzluk yapması ihtimali Hunları çok endişelendirdi ve kuzeye geri çekildiler.

Ertesi yıl, 9000 süvariyi Shou-hsiang Kalesi'ne yerleştiren Hunlar her an geriye, kuzeye kaçabilmek için Tula Nehri'nin üzerine bir köprü inşa ettiler. Aynı yıl Başbakan Wei Lü öldü. Ch'an-yünün kardeşi Sol Lu-li Beyi, Wei Lü'nün sağken sık sık yararından bahsettiği "Ho-ch'ing" evlilik barış anlaşmasını kafasına koymuştu. Bu kararını sözle uluorta dile getirmese de çevresi vasıtasıyla Çin elçilerine bu gizli isteğini ima ettiriyordu. Hunlar Sol Lu-li Beyi ölene kadar Çinlilere kibar davrandılar fakat onun ölümüyle MÖ 78'de ekonomik durumları gittikçe kötüleşince zengin şehirlere saldırılar planladılar. Bu plan doğrultusunda savunmasının zayıfladığını gördükleri Kansu Bölgesi'ndeki Chiu-ch'üan ve Chang-yeh şehirlerine bir saldırı düzenlendi. Fakat Çin imparatoru bu durumu öğrenmekte gecikmedi.

Sağ Bilge Beyi ve Li-wu 犁汙 Beyi 4000 atlıyı dört kısma ayırarak Jehlo 日勒, Wu-lan 屋蘭 ve P'an-ho 番和'ya girdiler. Ancak baskına hazırlıklı olan askerî vali ve Vassal Ülkeler Tu-tu'su Hunları bozguna uğrattı. Sadece birkaç yüz Hun askeri kaçabildi. Hatta Vassal Ülkeler binbaşısı İ-ch'ü Beyi'nin emrindeki bir atlı Li-wu Beyi'ni okla öldürdü. Bundan böyle Hunlar bir daha Chang-yeh Şehri'ne girmeye cesaret edemediler[182].

Hunlar elbette ki yalnızca Çinlilerle diplomatik ilişkilerde bulunmuyordu. Sıkıntılı durumlar sıkça Çinlilerden gelse de bölgedeki diğer bozkır kavimleri de zayıfladıklarını gördükleri Hunlara kafa tutmaya başlayıp çeşitli sorunlar yaratıyordu.

MÖ 77'de 3000 Hun atlısı Wu-yüan'e girerek binlerce insanı ele geçirdi ve öldürdü. Hatta bir sürek avı sırasında on binlerce Hun askeri Çin sınırlarına girip yağma akınları yaptılar. Ancak Çinliler gelişmiş ateş kuleleriyle hızlı haberleştikleri için Hunların bu yağma akınları çok verimli olmadı. Çinliler ele geçirmiş oldukları bazı Hun esirlerinden Hunlar ve komşuları

181 Sınır bölgelerine verilen isim.
182 HS 94A, Hunlar, s. 3783.

Wu-huanların 烏桓[183] Hun ch'an-yülerinin mezarlarını yağmaladıkları için sorun yaşadıklarını öğrendiler.

Bu iki bozkır devletinin aralarında başlayan husumet ve savaşlar Çinlilerin işine yaradı ve bir Hun ve Wu-huan savaşı sonunda yenilip yorgun düşmüş Wu-huanlara saldıran Çinliler 6000 Wu-huan'ı öldürdü ve hem bir potansiyel tehlikeden kurtulmuş hem de Hunlara gözdağı vermiş oldu.

Bundan dolayı bir süre Çin sınırlarına saldırmayan Hunlar bu kez Wusunları rahatsız etmeye başladılar. Bu tehditler üzerine Wusun kralı Çinlilerden yardım talep etti. MÖ 72 yılında beş Çinli general ve Wusun kralı toplam 200.000'den fazla askerle farklı yönlerden saldırıya geçti. Saray Başkâtibi T'ien Kuang-ming 田廣明 Ch'i-lien generalliğine atanarak 40.000 süvari ile Hsi-ho'dan, Tu-liao Generali Fan Ming-you 范明友 30.000 süvariyle Chang-yeh'den, Öncü Kuvvetler Generali Han Tzen 韓增30.000 kişilik bir atlı birliğiyle Yün-chung'dan, Barköl generalliğine atanan Artçı Birlikler Generali Chao Chung-kuo 趙充國 30.000 atlıyla Chiu-ch'üan'den ve Yün-chung Valisi T'ien Shün 田順 "Hu-ya General" unvanıyla 30.000'den fazla atlıyla Wu-yüan'den yola çıktılar. Fakat saldırıyı duyan Hunlar çoktan kaçmışlardı. Çinliler elleri boş dönmek zorunda kaldılar.

Aynı yılda yapılan birçok saldırıdan sonra Ch'ang Hui'in 常惠 yönetimindeki Wusunlar ve Çinliler tüm güçleriyle yaptıkları bir atak sonunda Sağ Lu-li Beyi'nin merkezine ulaşarak Hun ch'an-yüsünün amcaları, yengeler ile prensesleri ve üst düzey görevlilerle birlikte 39.000 Hun ele geçirdiler. Yakaladıkları küçük ve büyükbaş hayvanın sayısı ise 700.000 idi. Hun halkı ve sürüler dağılmış, devlet çok büyük yara almıştı. Üstüne üstlük o yıl Wusunlara yaptıkları saldırıda olağanüstü kış şartlarına ve aşırı kar yağışına maruz kaldılar ve çok az kişi sağ kalabildi.

Hunların bu zayıf durumu çevredeki kabileleri isyana sürükledi. Kuzeyden Ting-lingler, doğudan Wu-huanlar, batıdan ise Wusunlar saldırıya geçtiler. Güneyden ise Çinliler de saldırınca Hunlar nüfuslarının yüzde 30'u ile sürülerinin yarısını kaybettiler. Hunlar sadece savaşı değil, bundan böyle artık hâkimiyetleri altındaki boyların kontrolünü de kaybettiler. Hu-yen-ti Ch'an-yü 17 yıl tahtta kaldıktan sonra MÖ 68 yılında öldü[184].

---

183 Tung-huların bir koludur. Hunların doğusunda yaşamaktaydılar. İyi binici ve nişancıdırlar. Av ile geçinirler. Konargöçer bir hayat sürdürürler, çadırda yaşarlar. Çadırlarının kapısı kuzeye bakar. Kımız içer, gençliğe önem verir, yün giyerler. Anaerkildirler. Kız kaçırma yoluyla evlenirler. Damat kız evine gider. Kadınlar siyasete girebilirler. Ölen kişinin cenaze töreninde bir köpek bir de at kurban ederler. Halı dokur ve demir işlerini iyi bilirler. V-VI. yüzyıllarda Çin'e hâkim olan Tabgaç Devleti'nin içinde de görülürler. Wolfram EBERHARD, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet ULUĞTUĞ, TTK, Ankara 1996, s. 47-49.

184 HS 94A, Hunlar, s. 3783-3787; Ying-shih YU, "Hsiung-nu", **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, İstanbul 2003, s. 189-190.

MÖ 72 YILI ÇİN SALDIRILARI

General adı	Asker sayısı	Çıkış yeri	Varış yeri	Katedilen yol	Ele geçirilen
Tu-liao Generali Fan Ming-you 度遼將軍 范明友	30.000	Chang-yeh 張掖	P'u-li-hou Nehri 蒲离候水	498 km.	700 kişi ve 10.000'den fazla küçükbaş ve büyükbaş hayvan
Öncü Kuvvetler Generali Han Tzeng 韓增	30.000	Yün-chung 雲中	Hou Dağı 候山	498 km.	2000'den fazla küçükbaş ve büyükbaş hayvan
Barköl (P'u-lei) Generali 趙充國	30.000	Chiu-ch'üan 酒泉	Hou Dağı 候山	747 km.	300 kişi ve 7000'den fazla küçük ve büyükbaş hayvan
Ch'i-lien Generali 祁連將軍 T'ien Kuang-ming 田廣明	40.000	Hsi-ho 西河	Chi-chih Dağı 雞秩山	664 km.	19 kişi ve 100 kadar küçükbaş ve büyükbaş hayvan
Hu-ya Generali T'ien Shün 田順	30.000	Wu-yüan 五原	Tan-yü-wu Nehri 丹余吾水	332 km.	900 kişi ve 70.000'den fazla küçükbaş ve büyükbaş hayvan
Ch'ang Hui 常惠	50.000 Wusun Ordusu	Wusun Ülkesi	Sağ Lu-li Beyin Merkezi	?	39.000 kişi ve 700.000'den fazla küçükbaş ve büyükbaş hayvan

2- Hsü-lu-kuan-chü Ch'an-yü 虛閭權渠 單于 (MÖ 68 - MÖ 60)

Hu-yenti'nin ölümünden sonra yerine kardeşi Sol Bilge Beyi geçmiştir. Bu yeni ch'an-yü zamanı Hun tahtında yaşanan taht ve menfaat kavgaları giderek yoğun bir şekilde yaşanmaya başlanmıştır. Hsü-lu-kuan-chü Ch'an-yü tahta geçer geçmez Sağ Kanat Büyük Generali'nin kızı olan eşini "Büyük Yen-chih" yaparak diğer eşi Chuan-ch'ü Yen-chih'yi azletti. Bu yüzden Chuan-ch'ü Yen-chih'nin babası Sol Büyük Chü-ch'ü 左大沮渠'nün düşmanlığını kazandı. Bu ch'an-yü önce evlilik anlaşması yapılması için Çin'e elçi göndermeyi düşündü fakat daha sonra vazgeçerek Çin sınırlarına büyük bir ordu gönderdi. Ama Hun ordusunun içinden birileri Çinlilere sığınarak bu saldırıdan onları haberdar ettiler. Hunlar bu sığınmacıların Han ordularına rehberlik edeceğini düşünerek geri çekilmek zorunda kaldılar.

a) Ch'e-shih Savaşı (MÖ 67)

İpek Yolu şehir devletçiklerinden Turfan Havzası'nda bulunan Ch'e-shih[185] Çin tarihi için olduğu kadar Hun tarihi için de önemli bir devlettir. Ch'e-shih hem Çinli hem de Hunların Batı Bölgeleri'ni kontrol edebilmeleri için en uygun kilit noktasıydı. Üstelik daha da batıda gözü olan Çinlilerin Fergana veya Wusun'a gidebilmeleri için tek geçiş noktasıydı. MÖ 108 yılında Çin ordusu Loulan Devleti'ni işgal ettikten sonra kuzeye yönelerek Ch'e-shih üzerine yürümüş ve ele geçirmiş böylece daha batıda olan devletlere gözdağı verilmiş Çinlilerin gücü bu bölgelerde hissedilmeye başlamıştı.

185 Bugün Çin Halk Cumhuriyeti Doğu Türkistan Turfan Vadisi'nde bulunurdu. Tanrı Dağlarının kuzey-güney yolunun geçididir. Ön kısmı bu dağın güneyinde bulunur ve "Ön Saray" adı verilirdi. Kuzey kısmı ise dağın kuzeyinde kalan kısımdı ve "Arka Saray" olarak adlandırılmıştır. Altı şehir devletinden oluşur. Bunlar; Ön Kısım, Arka Kısım, Doğu Ch'ieh-mi 東且彌, Pei-lu 卑陆, P'u-lei 蒲類 ve İ-chih 移支 adlı devletçiklerdir. Bu devlet Hunlara yakın yaşadığından onlarla sıkı bir iletişim içindeydiler. Han Hanedanlığı Hunlara saldırmak istediğinde mutlaka bu bölgeden başlamak zorundaydı. Bu yüzden Çinli General Li Kuang-li MÖ 99 yılında önce Chiu-ch'üan ve Chü-t'ing'den çıkarak kuzeye saldırmıştır. İkinci saldırı bundan on yıl sonra MÖ 89 yılında olmuştur. Bu kez General Li-kuang-li Wu-yuan'dan yola çıktığında bir başka general ise Ch'ü-shih'dan kuzeye, Hunlara saldırmıştır. You-liang SHEN 申友良, **Chung-kuo Pei-fang Ming-tzu Chih Ch'i Cheng-ch'üan Yen-chiu** 中国北方民族及其政权研究, Chung-yang Min-tzu Ta-hsüeh Ch'u-pan Shih 中央民族大学出版社, Peking 1998, s. 76-78.

MÖ 67 yılında Çinliler Batı Bölgeleri'nde yerleşim yeri kurmaya başladılar. Bu durumun tehlike arz ettiğini anlayan Hunlar buralara saldırıya geçtiler. Ch'e-shih Devleti'nin Han Hanedanlığı'na bağlandığını duyan Hunlar buna çok sinirlendiler ve vergi almak için Ch'e-shih veliahdı Chün-she 軍宿'ya elçi yolladılar. Chün-she, Yen-ch'ih 焉耆 yani Karaşar Şehir Devleti kralının yeğeniydi. Vergi vermek istemediğinden Karaşar'a kaçtı. Bunun üzerine yeni veliaht Wu-kuei seçildi ve çok geçmeden de kral oldu. Üstelik Hunlarla evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurdu.

Çin ordusunun başında General Cheng-chih 鄭吉 bulunmaktaydı. Ch'e-shih Kralı Wu-kuei 烏貴 Han Hanedanlığı'na isyan etti. Bunun üzerine Cheng-chih ile Ssu-ma Hsi 司馬喜 adlı iki Çin generali civar devletçiklerin askerlerinden topladıkları 10.000 kadar asker ile diğer bir başka general ise 1500 askeriyle Ch'e-shihların başkenti olan Chiao-ho Şehri'ne saldırıya geçti. Şehri yakıp yıktılar. Kral kuzeydeki bir kaleye kaçtığı için ele geçiremediler. Çin ordusunun erzakı bittiği için askeri bıraktı. Sonbaharda yeniden kaleye saldırıya geçtiler. Kral bunu haber alınca kuzeye kaçarak Hunlardan yardım istedi. Uzun süredir müttefikleri olan bu devlete Çinlilerin saldırdığını duyan Hunlar yardıma geldiler fakat Çinliler kuzey yolunu tuttukları için ilerlemeye cesaret edemediler. Savaş sonunda Çinli general, Kral Wu-kuei'in başına yirmi adam bırakmasına rağmen kral Wusunlara kaçmayı başardı.

Savaş yoluyla durumu önleyemeyen Hun ch'an-yüsü politik bir taktikle sorunu çözmeye çalıştı ve Çinlilere teslim olan kralın kardeşi Tuo-mo'yu tahta geçirdi. Fakat Tuo-mo korkusundan yerinde kalmayıp halkıyla birlikte Chiao-ho 交河 Şehri'nin doğusuna göç etti. Bunun üzerine Çin hükûmeti Ch'e-shih Devleti'nin boş kalan topraklarına bol miktarda Çinli asker yerleştirdi. Böylece Hunlar tarım yapılan topraklardan mahrum kaldılar[186]. Ertesi yıl bu saldırının intikamını almak isteyen Hunlar önce Wusunlara, iki yıl sonra da Ch'e-shih topraklarına yerleştirilmiş Çin askerlerine saldırdılar[187]. MÖ 60 yılına gelindiğinde çok uzun yıllar Hun kontrolünde olan Batı Bölgeleri artık Çinlilerin eline geçmiş, Çin hükûmeti burada bir askerî valilik kurmuş ve başına da General Cheng-chih'yi getirmiştir.

Bu sırada MÖ 64 - MÖ 61 yılları arasında üç yıl üst üste Ting-ling kabilelerinin Hun topraklarına yağma akınları yaptıkları ve birçok ganimet elde ettikleri görülmektedir. Hun ordusu ise bu yağmaları savuşturmada başarı sağlayamamıştır.

---

186 Han Shu 96B, Batı Bölgeleri, s. 3922-3923; Yu Ying-shih, "Hsiung-nu" **Erken İç Asya Tarihi** [der. **Denis Sinor**], 2002 (3. Baskı), s. 188-189.

187 MÖ 60 yılından sonra Hunlar burayı kesin olarak kaybedince Batı Bölgeleri üzerindeki hâkimiyeti de sona erdi. Ancak kaynaklardan MS 125 yılına kadar Hunların hâlâ bu bölgeyi bırakmamak için uğraştığını, Çinlilerin her zayıfladığında burayı yeniden askerî ve ekonomik üs olarak kullandıklarını görmekteyiz.

MÖ 62 yılında ch'an-yü 100.000 kişilik bir kuvvetle Çin sınır boylarında ava çıktı. Av bahanesiyle Çin'in sınır şehirlerini yağmalamayı amaçlıyordu. Fakat yine bir Hun; T'i-ch'u-chü-t'ang 題除渠堂 kaçarak Çinlileri uyarmakta geç kalmadı. Çin imparatoru onu bir unvanla ödüllendirdikten sonra 40.000 askerle sınır şehirlerini korumaya aldı. Yaklaşık bir ay sonra Hun ch'an-yüsü ansızın hastalanarak kan kusmaya başladı. Bunun üzerine Hun ordusu saldırı yapmaktan vazgeçip askerî harekâtı durdurdu. Çinlilere barış anlaşması için elçi gönderildi ama ch'an-yü çok geçmeden öldü.

3- Wo-yen-ch'ü-t'e Ch'an-yü 握衍朐鞮 單于 (MÖ 60 - MÖ 58)

Hsü-lu-kuan-chü Ch'an-yü hastalanınca önceki hükümdarın karısı Ulu Hatun[188] yani Chüen-ch'ü Yen-chih 顓渠閼氏, sevdiği Sağ Bilge Beyi olan T'u-ch'i[189]-t'ang'ı 屠耆堂 alelacele merkeze çağırdı. Böylece ch'an-yü ölür ölmez, henüz boy beyleri yeni ch'an-yü seçimi için kurultay düzenlemeden, bir oldu bittiyle onu "Wo-yen-ch'ü-ti" unvanıyla ch'an-yü ilan etti. Belki de Hun hatunu "yeni ch'an-yünün eski ch'an-yünün hanımını alması" geleneğinden faydalanmak ve yeniden "Ulu Hatun" olmak istemişti[190]. Tahtın son ch'an-yü Hsü-lu-kuan-chü'nün oğullarına değil, eski ch'an-yü Wu-wei'in torunlarından birine verilmesi Hun tarihinde ilk kez görülen bir durumdur.

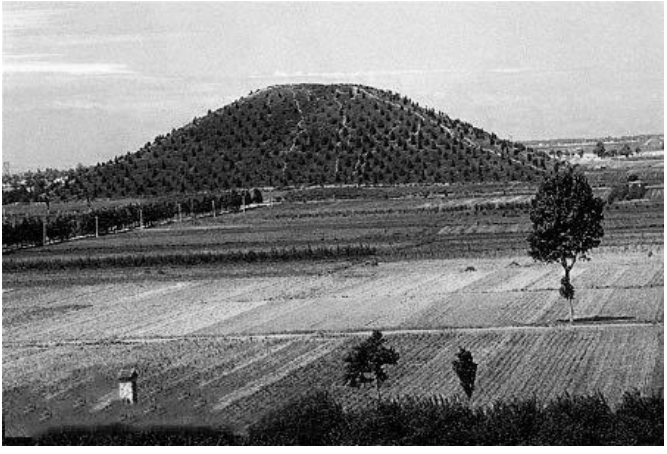

Han Hsüen-ti'nin Mezarı

188 Bu Yen-chih daha önce Hsü-lu-kuan-chü ch'an-yü tarafından azledilmişti. ONAT, **a.g.e.** s. 50.

189 "T'u-ch'i" 屠耆 bir isim değil unvandır. Ch'an-yülükten sonra gelen en önemli mevkidir. Sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrılır. Genellikle ch'an-yünün kardeşi veya oğlu bu göreve getirilir. Diğer bir adı "Bilge Beyi"dir. Masao MORI, "Kuzey Asyadaki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 9, İstanbul, 1978 s. 211.

190 Yu Ying-shih, a.g.k., s. 194.

Tahta geçer geçmez Han Devleti'yle "Evlilik yoluyla barış" yapmak isteyen yeni ch'an-yü çok acımasız bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Wo-yen-chü-ti Ch'an-yü'nün ilk faaliyeti iktidarın güçlü kanadı olan Sol Kanat Hunlarının gücünü kırmak oldu. Vakit kaybetmeden eski ch'an-yünün akrabalarını ve oğullarını görevlerinden alıp kendi yakınlarını üst kademelere yerleştirdi. İtiraz eden birçok nüfuzlu kişiyi öldürttü.

Eski ch'an-yü Hsü-lu-kuan-chü'nün oğlu tahta geçemeyince çareyi kayınpederi Wu-ch'an-mu 烏禪幕'ya sığınmakta buldu. Bu kişi Batı Bölgeleri'ndeki küçük bir devletin başıydı. Bir ara orada saldırılara maruz kalınca halkıyla birlikte Hunlara gelerek bağlanmıştı.

Tahttan feragat ederek yerini Hu-lu-ku Ch'an-yü'ye devreden ağabeyine, kendinden sonra yeğeninin tahta geçeceği sözünü vermiş olmasından dolayı, halkın büyük bir kısmı bu yeni ch'an-yüyü değil, Hu-lu-ku Ch'anyü'nün yeğeni olan Jeh-chu Beyi'ni desteklemekteydi. Uğradığı haksızlıktan ötürü Jeh-chu Beyi, halkıyla beraber Çin'e sığındı. Bunun üzerine Wo-yen-ch'ü-t'e onun yerine boşalan Jeh-chu Beyliği'ni kendi kuzeni Po-hsü-t'ang 薄胥堂'a verdi ve bir süre sonra da eski Jeh-chu Beyi'nin kardeşlerini öldürttü. Zalimce davranışlarıyla herkesin nefretini kazanan ch'an-yü zaman içerisinde hem boy beyleri ve onların boyları hem de ordusu tarafından yalnız bırakıldı. Memnun olmayan boylar yavaş yavaş eski ch'an-yünün oğlunun etrafında toplanıyorlardı. Sayıları çoğalınca kuzeye çekilerek buralarda yaşamaya başladılar. Wo-yen-ch'ü-t'e bunu devlete isyan olarak kabul ederek üzerlerine ordu gönderdi. Bu durum kararsız olan bazı boyları da isyana sürükledi. Wo-yen-ch'ü-t'e'ye karşı olan Sol Kanat beyleri MÖ 58 yılında Ch'i Huo-shan'i "Hu-han-yeh Ch'an-yü" olarak tahta geçirdiler ve Wo-yen-ch'ü-te'nin üzerine asker sevk ettiler. Yardımını istediği kardeşi bile ona "*İnsanları sevmedin, kardeşlerini ve ileri gelenleri öldürdün. Neredeysen orada öl! Bana gelip adımı kirletme*!" deyince ch'an-yü intihar ederek hayatına son verdi.

4- Hu-han-yeh Ch'an-yü 呼韓邪 單于 (MÖ 58 - MÖ 31)

Hsü-lu-kuan-chü Ch'an-yü'nün oğlu Hu-han-yeh, Sol Kanat Hunları tarafından başa getirilmiştir. Hu-han-yeh halktan biri olan kardeşi Hu-t'u wu-ssu'yu "Sol Lu-li Beyi" yaptı. Ancak aynı yıl Hu-han-yeh'nin, tahta geçmesinde çok büyük katkısı bulunan Sağ Bilge Beyi'ni bir dedikodu üzerine

öldürtmeye çalışması zaten durumdan memnun olmayan birçok kişiyi ve boy beylerini isyan ettirdi[191].

Önce Sağ Bilge Beyi'nin desteğiyle bir başka bey ch'an-yülüğünü ilan etmiş, bunu daha sonraları başkaları da takip etmiştir. Böylece Hun topraklarında beş bölge ve beş ch'an-yü ortaya çıkmıştır.

Bunlardan bir tanesi, 58 yılı kış mevsiminde T'u-lung-ch'i ile Sağ Bilge Beyi'nin destekleyerek, "T'u-ch'i Ch'an-yü 屠耆" (MÖ 58 - MÖ 56)[192] unvanıyla tahta çıkardığı Chin-chu Beyi Po-hsü-t'ang 薄胥堂'dır. Bu olaydan hemen sonra yeni ch'an-yü derhâl birkaç bin kişilik bir orduyu doğudaki Hu-han-yeh üzerine yolladı. Baskın yiyen Hu-han-yeh yenildi ve kaçtı. Zafer kazanan T'u-ch'i Ch'an-yü ise büyük oğlu Tu-t'u-wu-hsi 都涂吾西'ye "Sol Lu-li Beyi", küçük oğlu Ku-mao-lou-t'ou 姑瞀樓頭'ya da "Sağ Lu-li Beyi" unvanları verdi ve onları başkentte bırakarak kendi topraklarına geri döndü.

Batı Hun topraklarında yaşamakta olan Hu-chieh 呼揭 Beyi (MÖ 57 - MÖ 57) [193] merkeze geldi ve Wei-li T'ang-hu 唯犁當戶 adlı bir görevliyle gizli planlar kurdu. Bu plan doğrultusunda etrafa bir söylenti attılar. Buna göre Sağ Bilge Beyi onu ch'an-yü yapmak için gizlice merkeze çağırmıştı. T'u-ch'i, bu dedikoduyu duyunca hiç soruşturmadan Sağ Bilge Beyi'ni öldürttü. Ancak çok geçmeden Sağ Bilge Beyi'nin suçsuz olduğu ortaya çıkınca çok pişman oldu ve derhâl olayın gerçek faillerinden biri olan Wei-li T'ang-hu'yu ölümle cezalandırdı. Korkup kaçan Hu-chieh bir süre sonra kendini "ch'an-yü" ilan etti.

Bu olayları duyan Sağ Ao-chien Beyi 右奧鞬王 de karışıklıklardan yararlanarak kendini "Ch'e-li 車犁 Ch'an-yü (MÖ 57 - MÖ 56)[194]" ilan etti.

Chün-chen 閏振 (MÖ 56 - MÖ 54)[195] ise ülkenin batı topraklarında ch'an-yülüğünü ilan etmişti.

Wu-chi 烏籍 (MÖ 57 - MÖ 57) Ch'an-yü[196], Hun ordusunda uzun süre görev yapmış olan Çinli General Li Ling'in oğludur. Yaşanan tüm bu kargaşada o da kendini ch'an-yü ilan etti.

Kısa bir süre sonra bu üç ch'an-yü aralarında ittifak kurarak T'u-ch'i Ch'an-yü'ye karşı taarruza geçtiler. Bunu haber alan T'u-ch'i, doğuda Ch'e-li Ch'an-yü'ye, kardeşi Tu-lun-ch'i ise Wu-chi Ch'an-yü'ye karşı savunmaya geçtiler. Yapılan savaş sonunda T'u-ch'i'nin orduları her iki ch'an-yüyü de yendi. Böylece bu iki mağlup ordu ve boylar batıya kaçtılar. Burada Hu-chieh

191 HS 94B, s. 3795.
192 Yenilince intihar etti.
193 T'u-ch'i tarafından yenilince unvanı bıraktı.
194 Hu-han-yeh'ye teslim olmak zorunda kaldı.
195 Wu-ch'i'den sonra tahta çıktı.
196 Hu-han-yeh'ye yenildi ve tahtı bıraktı. Ancak çevresi tarafından yeniden tahta çıkması için desteklenince Hu-han-yeh tarafından öldürüldü.

ile birleştiler ve 40.000 kişilik bir ordu kurdular. Ayrıca Hu-chieh ve Wu-chi, ch'an-yülük unvanlarından feragat ederek Ch'e-li'ye tâbi oldular.

Batıdaki bu gelişmeleri duyan T'u-ch'i 40.000 atlıdan oluşan bir orduyu Sol Büyük Generali'ni ve Tu-wei Generali'ni topraklarının doğu bölgelerini yatıştırmakla meşgulken, Hu-han-yeh Ch'an-yü ise 40.000 kişilik bir orduyla batıdaki Ch'e-li'ye saldırıya geçti. Ch'e-li'nin ordusu ağır bir yenilgiye uğradı, ch'an-yü kuzeybatıya çekildi. T'u-ch'i ise Hu-han-yeh'nin büyüyen gücü karşısında güneybatıdan çekildi ve Hsi-tun'a 闟敦 yerleşti[197].

Bu beş ch'an-yü kendi aralarında mücadelelere girişmiş, bu mücadeleler sonucunda ise kârlı çıkan Hu-han-yeh olmuştur. Hu-han-yeh diğer ch'an-yüleri bertaraf edince dağılan Hun birliğini ve bölünmeleri telafi etmiştir. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, ch'an-yü bu kez bertaraf edilen ch'an-yülerin çocuklarının isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır.

Tahta geçtiği zaman kardeşi Hu-t'u-wu-ssu 呼屠吾斯'yu önce "Sağ Ku-li Beyi" daha sonra ise kendine veliaht ilan etmiş olan Hu-han-yeh Ch'an-yü (MÖ 56) bu kez onun ihanetine uğradı. Bulunduğu batı topraklarındaki bir nehrin adını aldığından dolayı "Chih-chih" olarak bilinen Hu-t'u-wu-ssu, isyan ederek kendini ch'an-yü ilan etti. Derhâl doğuya saldırarak Hu-han-yeh'yi yendi ve otağını Hun başkentine taşıyarak Büyük Hun Devleti'nin başına geçmiş oldu. MÖ 56 yılında yaşanan bu parçalanma sonucunda iki Hun devleti ortaya çıkmış, Chih-chih'nin devletine tarihçiler "Batı Hunları", Hu-han-yeh'ninkine ise "Doğu Hunlar"ı adını vermişlerdir.

Hu-han-yeh içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak için çeşitli çareler düşünüyordu. MÖ 53 yılında kurultayı topladı ve neler yapmaları gerektiğini tartıştılar. Ch'an-yü Çinlilere haraca bağlı olarak bağlanma fikrini kurultaya sundu ancak boy beylerinin çok büyük tepkileriyle karşılaştı. Bu durum bağımsızlık karakteri taşıyan onurlu Hun halkı için kabul edilebilir bir durum değildi. Beyler Hunların tarihten beri hep güçlü olduğunu, Çin her ne kadar güçlü bir devlet olsa da Hunların onların önünde diz çökmeyeceğini, ölene dek savaşacaklarını belittiler. Çinlilere bağlanmak isteyen ve istemeyen gruplar arasında şiddetli tartışmalar yaşandı. Bağlanmak istemeyen beyler, eğer böyle bir olay gerçekleşirse Çinli olmayan halkların

197 HS 94B, s. 3795; Bahaeddin ÖGEL, "İlk Töles Boyları Ugur, Ting-ling ve Ka-ch'e'lar", **Belleten** XII/48 (1948) s. 804.

liderliğinin de kaybedileceğini dile getirdiler. Bağlanma taraftarı olan Sol İ-chuh-tzu Beyi 左伊秩訾王[198]:

"Bir devletin güçlü ve zayıf olması zamanla değişir. Çin şimdi en güçlü çağındadır. Küçük devletlerin hepsi ona bağlanmıştır. Ch'ü-ti-hou Ch'an-yü'den itibaren biz Hsiung-nular günden güne küçüldük, eski durumumuza dönemedik. Bu durumda boyun eğmezsek bir gün bile huzur bulamayız. Çin'e bağlanıp hizmet edersek dirlik ve barış buluruz. Yoksa tehlike içinde kalır ve yok oluruz[199]" diye fikirlerini belirtti.

Kurultayda tartışmalar uzun zaman devam etti sonunda ch'an-yü ikna olmuştu. Kendi halkını alarak güneye indi ve Çin Seddi yakınlarında yerleşti.

Hunlar Çin Devleti'ne bağlanmalarını şu şartları yerine getirerek gerçekleştireceklerdi: Ch'an-yü Çin sarayında Çin imparatoruna biat etmeli, geleneklere göre veliaht oğlunu Çin sarayına rehin olarak göndermeli, Çin sarayından gelen hediyelere karşılık Hunlar haraç yollamalı, bunun karşılığında ise Çin Devleti'nin koruması altına alınmalı, Hunlara ipek ve erzak yollanmalıydı.

Hu-han-yeh'nin bu şartları yerine getirdiğini görmekteyiz. Önce geleneklere uyarak oğlu Sağ Bilge Beyi Chu-lü-ch'ü-t'ang 右賢王銖婁渠堂'ı Çin sarayına rehin olarak gönderdi. Ertesi yıl İç Moğolistan'ın Wu-yuan Şehri'ne kadar gelen ch'an-yü bir süre sonra sarayı ziyaret etmek istediğini bildirdi. MÖ 51 yılına tesadüf eden bu ziyaret isteği üzerine Çin imparatoru, Atlı ve Arabalı Birlikler Garnizon komutanı Han–ch'ang 韓昌'ı, Hu-han-yeh'yi karşılamakla görevlendirdi. Karşılama Hun Ch'an-yüsü'nün gururunu okşayacak şekilde oldukça görkemliydi. Geçeceği yolun iki tarafına 2000 süvari dizilmişti.

Hsüen-ti dönemi sikkesi

198 Bu Hun beyi, bir süre sonra Hu-han-yeh'nin Çin'e bağlanmasına asıl kendinin sebep olduğunu sık sık dile getirip bununla övündüğü dedikoduları çıkması üzerine Hu-han-yeh'den korkmuş ve 1000 kişilik halkıyla Çin'e sığınmıştır. Daha sonra karşılaştıklarında Hu-han-yeh ona kızmak yerine katkılarından dolayı teşekkür etmiş ve geri dönmesine izin vermişse de bu beklenmedik durumdan şüphelenen Hun beyi geri dönmemişti. HS 94B, s. 3806; Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara 2004, s. 65.

199 Yu Ying-shih, "Hsiung-nu", **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, İstanbul 2003, s. 195; Ayşe ONAT, **a.g.e.**, s. 55-56.

Yılın ilk ayında Hu-han-yeh ünlü Kan-ch'üan Sarayı 甘泉宮[200]'na Çin imparatorunun huzuruna kabul edildi. İmparator onu Hou ve Wang unvanlı kişilerin daha yukarısında bir yere oturttu, onu hem sözleriyle hem de davranışlarıyla övdü. Hun ch'an-yüsüne birçok hediye verildi. Bunlar;

Başlık, kuşak ve giysi, yeşil şeritli altın hükümdarlık mührü[201], yeşim saplı bir kısa kılıç, bir kama, bir yay, dört düzine ok, kını ile birlikte mızrak, 10 adet boyalı veya ucunda kumaş olan tahta mızrak[202], tek atlı araba, bir takım eyer, yular ve 15 at, 20 chin altın, 200.000 sikke, 77 kat elbise, 8000 top[203] çeşitli desen ve renklerde ipekli ve pamuklu kumaşlar ile 6000 chin ağırlığında ham ipekti.

Bütün bunların dışında ekonomisi çok zayıflamış Hun halkı için en önemli şey olan erzak yardımı yapıldı. Hu-han-yeh geri döndükten sonra arkasından 43.000 çuval pirinç, birkaç yıl sonra da 20.000 çuval tahıl gönderildi[204].

Yüzyıllardır baş edilemeyen "büyük düşman" Hunların Çinlilere biat etmesi Çin tarihinde bir yabancı lider için yapılan en şaşaalı törenlerin yapılmasına sebep olmuş, Hu-han-yeh Çin başkenti Ch'ang-an'da bir ay misafir edildikten sonra 16.000 kişilik bir atlı birlikle ülkesine yolcu edilmiştir[205].

Antik Çin sikkeleri

200 Sarayın adı Kan-ch'uan adlı dağdan gelmektedir. Kan-ch'uan "tatlı kaynak" anlamına gelir. Eskiden Hunların kurban törenlerini yaptıkları bir dağın adıdır. Ancak Ch'in Hanedanlığı zamanında (MÖ 221 - MÖ 206) Hunlar burayı Ch'in Hanedanlığı'na kaptırmışlardır. Bugünkü Shaan-hsi Eyaleti Hsien-yang Şehri'nden 100 km uzakta bulunmaktadır. Bu şehir eski başkent Ch'ang-an, yani bugünkü Hsi-an Şehri'ne çok yakındır. Hunların eski Çin başkentine bu kadar yakın bir yeri dinî tören yeri olarak kullanmış olmaları dikkate şayandır.
Saray, İmparator Wu-ti tarafından MÖ 140 yılında merkezdeki Wei-yang Sarayı model alınarak yaptırılmıştır. Kaynaklara göre etrafı 5660 m. sur ile çevrilmiştir. İçinde ayrıca 12 köşk ve 11 adet kule bulunmaktaydı. http://www.cnwtie.cn/jingdian/list.asp?id=4895 21-11-2009.
Han Hanedanlığı'nın merkezdeki asıl imparatorluk sarayı ise Wei-yang Sarayı'dır. Hanedanlığın ilk imparatoru Kao-tzu unvanlı Liu Pang tarafından MÖ 200 yılında yaptırılmıştır. Bir diğer adı "Batı Sarayı" olan bu saray Ch'an-an Şehri'nin güneybatısında bulunmaktaydı.

201 Eski Çin'de doğrudan imparatora bağlı olan Hou ve Wang unvanlı kişilere verilen mühür.

202 Eskiden sefere çıkarken ön saflardaki liderler kullanırdı. Daha sonraları kapı muhafızları kullanmışlardır. Bir çeşit sancaktır.

203 Kaynakta kullanılan kelime "P'i"dir. 1 p'i kumaş yaklaşık 33,3 m.dir.

204 Yu Ying-shih, "Hsiung-nu", **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, İstanbul 2003, s. 196.

205 HS 94B, s. 3798.

II- HUN DEVLETİ'NİN İKİYE BÖLÜNMESİ

1- Batı Hunları

a) Chih-chih Ch'an-yü 郅支 *(MÖ 56 - MÖ 36)*

Asıl Adı Hu-t'u Wu-su'dur. Fakat kaynaklarda daha çok "Chih-Chih" adıyla anılır. Bu adın yaşadığı bölgedeki bir nehirden geldiği veya bu nehir civarının ya da bu isimli bir boyun idarecisi olduğu tahmin edilen Chih-chih Ch'an-yü 郅支(MÖ 56-36)'nün babası Hsü-lü ch'uan-chü Ch'an-yü MÖ 60 yılında öldüğünde kardeşi Hu-han-yeh ona "Sağ Ku-li Beyi" unvanı vermişti. Zaten bu unvanı taşıması gereken Chih-chih'ye bu unvanın verilmesi

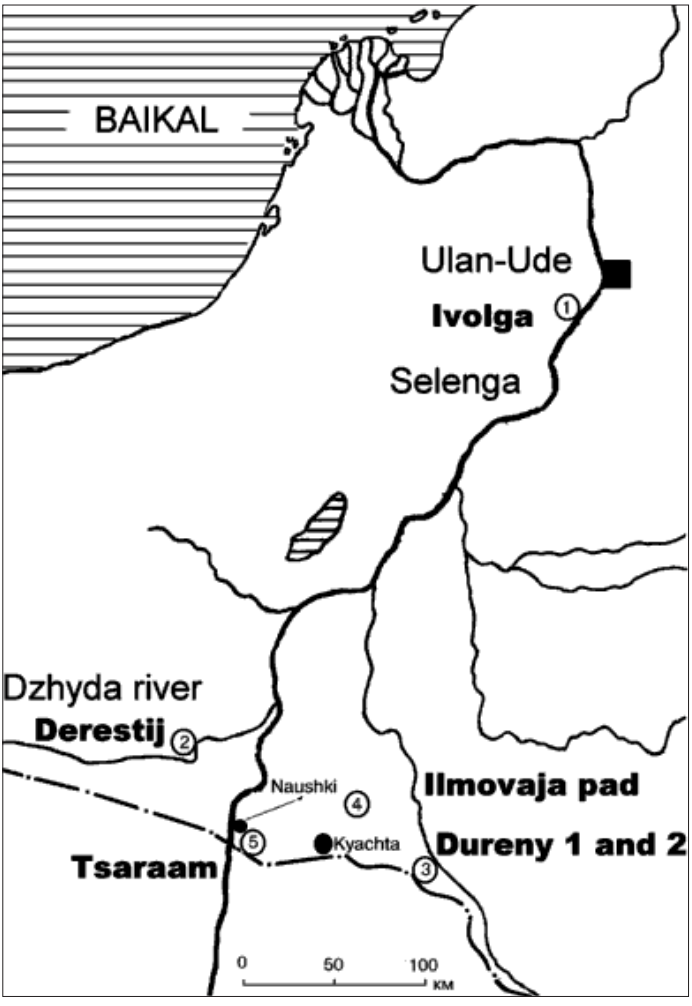

ilginçtir. Büyük ihtimalle babasının ölümünden sonra yaşanan karışıklıklarda unvanı elinden alınmış ve uzak bir bölgeye tayin edilmişti[206]. Hu-han-yeh'nin tahta geçmesinden sonra ise önce Sağ L-Ku-li Beyi unvanı verilmiş, daha sonra ise veliaht ilan edilerek "Sol Bilge Beyliği"ne getirilmiştir.

Bir süre sonra kardeşine isyan edip ch'an-yülüğünü ilan eden Chih-chih, kuzeyde Baykal Gölü'nün güneyine yerleşmişti[207]. O sırada Hu-han-yeh ile Çin'e bağlanmayı kabul etmeyen bir boy beyi de ch'an-yülüğünü ilan etti ve Hu-han-yeh'ye savaş açtı. Ancak savaşta yenilince çaresiz Chih-chih'ye katıldı. Böylece Chih-chih'nin hâkimiyetindeki boylar giderek çoğalıyordu. Durumun tehlikeli bir hâl alabileceğinden endişe eden Çin Devleti Hu-han-yeh'ye askerî destek verme yoluna gitti. Bunun üzerine Chih-chih güvenliği için batıya kaymayı daha uygun buldu.

Batıya kayan Chih-chih, ittifak kurmak amacıyla Wusunlara elçi gönderdi. Fakat Wusun K'un-mi 昆彌[208]si, Han Devleti'nin şimşeklerini üzerine çekmekten korktu ve Hun elçisini öldürerek 8000 süvariyle Chih-chih'ye saldırdı.

Chih-chih bu ani saldırıdan çok kolay kurtuldu ve askerlerinin çokluğuna rağmen Wusun K'un-mi'sini yendi. Müteakiben Chih-chih kuzeydeki Wu-chieh 烏揭[209], batıdaki Chien-k'un 堅昆[210] ve kuzeydeki Ting-ling

---

206 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s. 150-151.

207 İvolga Yerleşmesi bir büyük kale (Ordu-Kent), küçük tahkimat duvarı ve bir mezarlıktan oluşur. Burası A. Davydova tarafından kazılmıştır. Söz konusu yerleşme Selenga vadisindeki Ulan-Ude'den 16 km. uzaklıkta yer almaktadır. Kalenin ölçüleri kuzey-güney doğrultusunda 350 m., doğu-batı ekseninde 200 m.dir. Şehir 35-38 m. genişliğinde savunma duvarları ile kuşatılmıştı. Yerleşmenin kazılan 7000 m^2lik alanında 51 ev ve 600 kuyu (çukur) bulunmuştu. Çoğu evlerin yarı oranda yer altına yapılmış olduğu dikkati çekmektedir. Sadece merkezde bulunan bir bina tamamiyle yer üstündeydi ve muhtemelen bir Hsiung-nu şefinin eviydi. Evlerden ve çukurlardan elde edilen materyale göre site sakinleri tarım, sığır yetiştiriciliği, avcılık ve balıkçılık, bronz ve değerli metal işlemeciliği ile uğraşıyordu. Kazılarda ayrıca hayvan tasvirli ve geometrik düzenlemeli sanat nesneleri de ele geçmiştir. İvolga yerleşmesinin mezarlık alanında açılan 216 mezardan giyim eşyası ve Ordos üslubunda tunç levhalar, ünik kolyeler elde edilmiştir. Yaşar Çoruhlu, Hun Sanatı, **Türkler**, C. 4, Ankara, 2002, s. 65; Emel ESİN, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", **A.Ü. DTCF Tarih Dergisi**, Sayı 10, 1968, s. 139-140.

208 Wusunlarda kral unvanıdır. MÖ 53 yılından itibaren Wusunlar Küçük ve Büyük K'un-miler olarak ayrılmışlardı. Kaynaklar Hunlara saldıran K'un-mi'nin hangi K'un-mi olduğunu belirtmemektedirler. Çünkü o sıralarda Wusun K'un-mi'si Weng Kui-mi 翁歸靡'nin Çinli hanımından olan oğlu ile Hun hanımından olan oğlu arasında çıkan taht kavgaları sonunda ülke ikiye bölünmüş ve Çinli eşinden olan oğlu Yuan Kui-mi 元貴靡 "Büyük K'un-mi", Hun eşinden olan oğlu Wu-ch'ü-t'u 烏就屠 (MÖ 53 - MÖ 30) ise "Küçük K'un-mi" olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Büyük K'un-mi MÖ 51'de ölünce yerine oğlu Hsing-mi 星靡 tahta geçmiştir. HS 96B, Batı Bölgeleri, s. 3907-3908.

209 Bir Hun boyudur. Hu-han-yeh zamanında ortaya çıkan beş ch'an-yüden birinin de bu ismi taşıyor olması dikkate şayandır.

210 Kırgızların Çin kaynaklarındaki isimlerinden biridir. Chien-kun Ülkesi, Tanrı Dağlarının batı kısmından İli topraklarından kuzeyde, Cungarya'daki Tarbagatay Dağları çevresindeydi. Bu ülke Hu-ch'iehlerin batısında gösterilmektedir. Yani Balkaş Gölü'nün kuzeyi olan bugünkü

Yenisey Nehri

丁令[211] ülkelerini hâkimiyetine aldı[212]. Böylece genişleyen ülkesinin başkentini buraya taşıdı. Derhâl Çin'e elçi göndererek artık Çin'den çok uzakta olduğunu yani artık onlar için bir tehlike teşkil etmediğini ima ederek Çin sarayında rehin olan oğlunu geri istedi. Çinliler bu isteği kabul ettiler ve bir görevliyle Chih-chih'nin veliahdını gönderdiler. Oğlunun geri dönmesine sevinmesi gerekirken bilinmeyen bir nedenle Çinli görevliyi öldüren Chih-chih belki de büyüyen gücüne güvenerek Çin'e kafa tutmak istemişti. Elçinin öldürüldüğü fısıltıları Çin sarayına geldiğinde bunu kimin yaptığına emin olamayan Çin İmparatoru Han Yuan-ti (MÖ 48 - MÖ 33) Hu-han-yeh'den şüphelendi ama sonra doğru olmadığını anladı ve gözünü Chih-chih'ye çevirdi.

Bu sırada K'ang-chü[213] (Semerkand) kralı Wusun saldırılarından oldukça bunalmıştı. Artık bu sıkıntıdan tamamen kurtulmak istiyordu. Sonunda Wusun tehlikesini bertaraf etmek için bir plan kurdu. Bu plana göre

---

Kazakistan bozkırları olmalıdır. Karoly CZEGLEDY, **Turan Kavimleri Göçü**, çev. Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999, s. 47-48; Wolfram EBERHARD, **Çin'in Şimal Komşuları**, TTK, s. 70-71.

211 Ting-linglerin o dönemde 60.000 askeri bulunmaktaydı. Konargöçer olarak yaşıyor, hayvancılıkla geçiniyorlardı. Bunun yanı sıra kürk ticaretinde önemli bir yere sahiptiler. Bu Ting-linglerden başka Wusunların batısında Ting-lingler vardır ancak bu iki Ting-ling birbirinden farklıdırlar. Bahaeddin ÖGEL, "İlk Töles Boyları, Uygur, Ting-ling ve Ka-ch'e'lar", **Belleten**, XII/48 (1948) s. 803.

212 Bahaeddin ÖGEL, "İlk Töles Boyları, Ugur, Ting-ling ve Ka-ch'e'lar", **Belleten** XII/48, 1948, s. 802.

213 Konargöçer olarak Ch'i-lien Dağlarının kuzeyinde yaşayan ve MÖ 200'de batıya sürülen Yüeh-chihlerin hükümdarları olan bu ülkenin eski adının "Kanger" veya "Kengeres" olduğu, K'ang-chü adının buradan geldiği ileri sürülür. O dönemlerde nüfusu 600.000 kişi idi. Suhsieh, Fu-mo, Yü-no, Ch'i ve Ao-chien adında beş devletten oluşan K'ang-chü Devleti Çin

Chih-chih'den yardım isteyecek, Wusunlara karşı birleşerek onları yenecekti. Bunun karşılığında da Hunları ülkenin doğu sınırlarına yerleştirecek ve Wusun topraklarının hâkimiyetini Chih-chih'ye bırakacaktı. 120.000 kişilik bir ordusu bulunan bir devletin birkaç bin kişilik Hun ordusundan yardım istemesi ilginç gözükmektedir. Ancak Gumilev'e göre K'ang-chü ordusu Volga'dan Tarbagatay'a kadar olan geniş sınırlar içinde dağınık durumda olmalıydı. Ayrıca Chih-chih'nin askeri, sayısı az olmasına rağmen iyi eğitilmiş ve savaş potansiyeli yüksek askerdi. Hemen Chien-k'unların ülkesine bir elçi yolladı. Chih-chih Ch'an-yü, bu planı çok beğendi ve derhâl ordularını toplayarak yardıma, batıya yola çıktı. Tarbagatay tepelerinden batıya döndü ve Bedbahdala Çölü[214]'nden K'ang-chü yoluna indi. Ancak yolda bastıran soğuktan sadece 3000 askeri kalmasına rağmen K'ang-chü ülkesine ulaştı. K'ang-chü kralı onu karşılamak için onlarca soyluyla birlikte binlerce at, deve ve eşek yolladı.

MÖ 43'te Wusunlara saldıran Chih-chih fazla zorlanmadan onları yendi. Ancak K'ang-chü kralını, hak ettiği itibarı göstermemesinden dolayı öfkelenerek veya bunu bahane ederek, bazı ileri gelenleriyle birlikte ve hatta kralın kızı olan kendi karısı da dâhil olmak üzere öldürttü. Daha sonra Çin kaynaklarında Ta-wan olarak geçen Fergana Şehir Devleti ile Ho-ssu 闔蘇 [215] Devleti ve başka krallıkları da vergiye bağladı[216].

Chih-chih Ch'an-yü K'ang-chü sınırları içerisinde 500 işçinin 2 yıl çalışarak bitirdiği bir kale yaptırdı. Bu kale Talas Vadisi 71 tul ve 43 arz derecelerindedir[217]. Roma savunma mimarisinden esinlenerek yapılmış olduğu tahmin edilen bu kalenin çevresi toprak tabyalar ile etrafı kazık çitlerle çevrili olan gözetleme kuleleriyle çevriliydi[218].

Çin hükûmeti Chih-chih'nin faaliyetlerini yakından takip ediyordu. Ne var ki merkezden o kadar uzak mesafeye bir ordu göndermek çok zor bir işti. Ancak MÖ 36 yılında Çin ziraat kolonilerinden subay ve askerler toplayarak

---

başkenti Ch'ang-an'dan 12.300 li uzakta bulunurdu. HS 96A, s. 3891-3894; Wolfram EBERHARD, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942, s. 142. Kyzlasov ise bu ülkenin adının Avesta'da adı geçen "Kangha" Şehri olduğunu, K'ang-ch'ü kelimesinin ise bu kelimenin Çinceleştirilmiş hâli olduğunu söyler. L.R. KYZLASOV, "Northern Nomads", **History of Civilizations of Central Asia, Volume III, The Crossroad of Civilization, A.D. 250 to 750**, Editor: B.A. Litvinsky, UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 315.

214 Bugün Kazakistan'daki Karatauların kuzeyinde bulunur.

215 Ho-ssu adıyla anılanlar Alanlardır. Çin kaynaklarında bir diğer adı Yen-sai 奄蔡'dır.

216 HS 70, s. 3009.

217 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, 795-831; Bahaeddin ÖGEL, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, TTK, Ankara 2003, s. 91.

218 L. N. GUMİLEV, **a.g.e.,** s. 186.

yola çıkmayı, sınırlardan çıkınca ise Wusun askerlerini de yanlarına katmayı planlayan iki Çinli komutan Chih-chih'nin kale savunmasını iyi yapamayacağını da işin içine katarak ordularıyla kale surlarının dibine kadar gelmeyi amaçlıyorlardı. Böylece kısa zamanda çok büyük bir zafer kazanacaklardı. Bunlardan biri olan Kan Yen-shou 甘延壽 işlediği bir suçtan dolayı MÖ 36 yılında Çin'in en uzak köşesi sayılan Batı Bölgeleri'ne sürgüne gönderilmişti. Diğeri ise Ch'eng T'ang 陳湯 adlı bir görevliydi ve Chih-chih meselesini halletmesi için Batı Bölgeleri'ne yollanmıştı.

Kan Yen-shou, Chih-chih'yi ele geçirmenin karşılığında özgürlüğünün verilmesi şartıyla bir sefer düzenlemeyi teklif etti. Bölgenin askerî valisi teklifini kabul etmedi. Fakat yarı tehdit, yarı fırsatları kullanarak valiyi ikna etmeyi başardığı gibi valinin de bu birliğe katılmasını sağladı. Bu iki asker arasında Çin sarayından izin almak ve sarayın da hemen olumlu cevap verip vermeyeceği konusunda fikir ayrılıkları yaşanmasına rağmen izin beklemeden "kale kuşatmasını iyi bilen askerler", komandolar ve Çin ordusunda bulunan Hun askerlerinden 40.000 kişilik bir ordu toplamayı başardılar[219].

Bu iki Çinli general öncelikle durum değerlendirmesi yaptı. Onlara göre Chih-chih Wusunlar ile Fergana'ya saldırma hazırlıkları yapıyordu. Arkasından da Semerkand yani K'ang-chü Krallığı'nı ele geçirme planları yapmaktaydı. Fergana ve K'ang-chü'yü ele geçirdikten sonra ise kuzeyde İli'ye hücum edecekti. Batıda İran, yani Part, güneyde ise Yüeh ile Aleksandria'nın savunmasını zayıflatmayı amaçlıyordu. Eğer bunu başarırsa Doğu Türkistan şehir devletleri için çok tehlikeli bir durum ortaya çıkacaktı.

Batı Bölgeleri'nden yani bugünkü Doğu Türkistan'dan batıya doğru yola çıktılar. Orduyu altı kola ayırdılar. Üçü Ts'ung-ling Dağlarından girerek Fergana'yı geçip K'ang-chü Devleti sınırlarına Issık Göl bölgesine girdi. Diğer üç grup ise başlarında Kan Yen-shou ve Ch'en T'ang olmak üzere Wusun topraklarından K'ang-chü'nün Talas Bölgesi'ne ulaştı.

O sırada K'ang-chü kralı yardımcısı 1000 kişilik süvari birliğiyle Wusun topraklarını yağmaya girmiş, Wusunların Büyük K'un-misi Hsing-mi'nin binden fazla adamını öldürmüştü. Ch'en T'ang emrindeki Batı Bölgeleri ordusuyla ona saldırdı ve onu yendi. K'ang-chü ordusunun peşinden gitti ve 460 kişiyi esir aldı. Bir o kadar da Wusun esirini geri aldı. Yağmaladıklarını ise Büyük K'un-mi'ye geri verdi [220]. Fakat yağma mallarından koyun, at ve sığırları ordusuna yiyecek olarak alıkoydu.

---

219 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s. 179-180.
220 HS 70, s. 3010-3011. ÖGEL, B., **a.g.e.**, s. 181-182.

Romalı askerlerin "Balık Pulu" düzeni

Semerkand Krallığı'nın doğusuna vardıklarında askerlerin yağma yapmaları yasaklandı. Oranın önde gelen ve Çin'e bağlılığıyla bilinen T'u-mi adlı soylusunu çağırdılar. Onunla kardeşlik yemini ettikten sonra Chih-chih'nin kalesine 60 km. yaklaştılar. T'u-mi'nin dayısı ve bir başka Semerkand soylusunu yakalayıp kılavuzluk yaptırdılar. Ayrıca bu iki soylu Hun ch'an-yüsüne kızgın olduklarından onun hakkında tüm bildiklerini Çinlilere aktardılar. Chih-chih'nin kalesinin 30 km. uzağına kamp kurdular. Chih-chih tarafından öldürülen K'ang-chü kralının taraftarı olan bir kişi de onlara askerleriyle katıldı. Hun ch'an-yüsü Çin ordusunu aniden karşısında görünce derhâl kale dışına bir elçi çıkardı ve Çinlilere neden burada olduklarını sordu. Çinli kumandan alaycı bir şekilde bir zamanlar Çin'e bağlanmak ve Çin'e gelmek istediğini belirten mektuplarına cevaben geldiklerini söyledi. Ayrıca Semerkand Krallığı'nın isteği üzerine orada olduklarını, bu yüzden zarar görmemeleri için kaledeki hanım ve çocukları alıp götürme emri aldığını, kimsenin korkmaması için uzakta kamp kurduklarını belirtti. Yani Çinli kumandan bir bakıma teslim olmalarını ima ediyordu. Hun ve Çin elçileri birkaç kez birbirine gitti geldi. Nihayet Çin kumandanı hiçbir Hun prensi veya devlet büyüğünün gelmediğini bahane ederek ertesi gün kalenin 15 km. yakınına[221], bir sonraki gün de 1,5 km. yakına konuşlandı.

221 HS 70, s. 3012.

Chih-chih, Çin ordusunun böylesi uzak mesafeye sefer düzenleyeceğini düşünmediğinden bu ani baskın karşısında çok hazırlıksız yakalanmıştı. Yanında yeterince güç de yoktu. Yapılabilecek en hızlı ve doğru kararı vererek derhâl beş renkli Hun bayrağını kale surlarına dikti ve savaş durumu ilan etti. Hemen zırhını giyerek maiyetindeki Hun geleneklerinde bulunmayan ağır zırhla donanmış birkaç yüz kişiyle surlara çıktı. Birkaç yüz süvariyi de surların dışına çıkarttı. Yine Hun askerî sisteminde görülmeyen birkaç yüz piyade asker ise kapı dışına çıkarak "balık pulu" düzenine geçti[222]. Kale içindeki sivil

222 "Balık Pulu Düzeni" o dönemde dünya üzerinde sadece Roma askerlerinin sık kullandığı "Testudo" adı verilen bir savunma düzenidir. Piyade askerler köşeli kalkanlarını kullanıp birbirlerine sırtlarını vererek bir çeşit büyük zırh oluşturur ve atılan oklardan korunurlardı. Kaynaklardaki bu enteresan terim, araştırmacılarda Chih-chih'nin Romalı paralı askerler çalıştırdığı fikrini uyandırmıştır. Çünkü o dönem Yunan askerlerinin kalkanları köşegen değil, yuvarlaktı. Ayrıca kalenin hem toprak sur hem de tahta perdelerle çevrili olması kale mimarisinde tipik Roma tarzını işaret etmektedir. Hunların bazı yerleşim yerleri tahta perdelerle çevrili olmasına rağmen bu iki özelliğin birlikte bu kalede görülmesi kale yapımında Romalı teknisyenlerin yardımı olduğu ihtimalini düşündürmektedir. Hem birkaç yüz piyade Romalı asker hem de Roma tarzı bir kale, MÖ 54 dolaylarında Romalı General Crassus ile Pers ordusu arasında Carrhae (Harran)'da yapılan savaşta yakalanan 10.000 kadar Romalı askerin sınır savunması için Merv civarına gönderildiği bilgisiyle desteklendiğinde kimseye güvenmeyen Chih-chih'nin de bunlardan faydalanmak istediği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Wolfram EBERHARD, "Hsiung-nuların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri" (çev. İkbal Berk) **Belleten**, C. 8, Sayı 29, Ankara 1944, s. 143-145; Haussig ise Chih-chih Ch'an-yü'nün kalesinde Pers kralının askerleri olduğunu ileri sürmektedir. Araştırmacı Romalılar ve Persler arasında geçen

halkı yağmacılardan korumak için tedbir aldırdı. Surların üzerindeki insanlar Çin ordusuna karşı "Savaşa gelin!" diye bağırarak meydan okudular. Bu arada Çin kuvvetlerine karşı yürüyen Hun süvarileri Çin askerlerinin mızrak ve oklarından kaleye geri çekilmek zorunda kaldılar[223]. Çinli komutanlar Ch'en ve Kan askerlerine davulun sesini dinleyerek surları kuşatmalarını, kapıları tıkamalarını, kalın kalkanlı grubun önde, uzun mızraklıların onların arkasında kaleye girmesini emretti. Bu sırada surların üzerindeki insanların çoğu oklanarak ölmüşlerdi. Kalanlar ise aşağı inmeye çalışıyorlardı. İç sur duvarlarının dışındaki tahta surlardaki askerler de oklanarak ölmüş ya da yaralanmışlardı. Çin ordusu bu tahta surları ateşe verdi.

Birkaç yüz atlı dumandan kaçarak dışarı çıktılar. Hunlar artık geri dönülmez bir yola girmişler ve neredeyse umutsuz bir savaşı öleceklerini bile bile sürdürmeye karar vermişlerdi. Gece yarısı kalan süvarilerle huruç yapmayı denedilerse de dışarıda bekleyen kalabalık Çin ordusunun oklarına yenik düştüler[224]. Hun ch'an-yüsü kale dışına çıkarak kaçmanın yollarını düşündü ama dışarıdaki K'ang-chü halkının onları sevmediğini, üstelik Çinlilerle işbirliği içinde olduklarını düşünüyordu. Tam bu sırada Wusun ve diğer şehir devletlerinin Hunlara karşı ordu çıkarttıkları haberini alınca tamamen çaresiz kaldığını anladı. Bunun üzerine Çin ordusunun çok uzaktan geldiğini, uzun süre saldırı pozisyonunda kalamayacağını ifade ederek savaşa devam etmenin yerinde olacağını belirtti. Zırhını kuşandı, yanına hatun ve cariyelerden birkaç düzine kız alarak kuleye çıktı. Hep birlikte düşmana ok atmaya başladılar. Fakat Çin oklarından Hun hatunu ve on kadar saray hanımı oklanarak öldüler. Chih-chih Ch'an-yü de o tam sırada yüzüne gelen bir ok ile burnundan yaralandı. Bunun üzerine surlardan inerek atına bindiği gibi savaş alanından ayrılıp Han sarayına gitti. Gece yarısını geçtiğinde

---

Carrhae Savaşı'ndan sonra bu yöntemi hiç bilmeyen Pers askerlerinin bu savaştan 12 yıl sonra Hun ch'an-yüsünün yanında savaşırken bu taktiği kullanmış olması bu savaş şeklinin Romalılardan alındığının ispatı olduğunu ileri sürer. H. Wilhelm HAUSSIG, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, çev. Müjdat KAYAYERLİ, Ötüken Yay., İstanbul 2001, s. 138; Ancak Romalı veya Pers askerlerin Hun ordusu içinde yer aldığı konusunda hiçbir yazılı kaynak yoktur ve bu durumun gerçekliğinin ispatlanması için en azından arkeolojik verilere de ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz.

223 ÖGEL, Hun süvarilerinin Çin kampına doğru gerilmiş arbaletleriyle bir gösteri yürüyüşü yaptığını ve bunun Hun askerî yapısında görülmeyen bir hareket olduğunu söylerken GUMİLEV'in eserine göre arbaletlerin yani ok makinelerinin Hunlarda değil Çinlilerde olduğu anlaşılmaktadır. Orkun ise sadece 60.000 kişilik büyük Çin ordusunun kaleden çıkan Hun süvarileri geri püskürttüğünü söyler. ÖGEL'in tercümesinde hata olmalıdır. Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s. 184; H. Namık ORKUN, **Hunlar**, Ankara 1936, s. 53; L. N. GUMİLEV, **a.g.e.**, s. 188.

224 HS 70, s. 3013.

Çinliler tahta surlarda gedik açmış ve içerdeki Hun askerleri toprak surlara geri çekilmişlerdi.

Çin ordusunun saldırısını duyup yardıma gelen bir tümen kadar K'ang-chü askeri kalenin çevresini sardı. On kola ayrılmışlardı. Gece ordugâhtan birkaç askerin kaçmasını uğursuzluk olarak yorumladılar. Ertesi gün Çin ordusu dört bir yanı ateşe verdi. Askerler sevinç çığlıkları atıyor, davul sesleri yerleri titretiyordu. Çinliler dört bir yandan saldırıya geçmişlerdi. Bunu gören K'ang-chü birliği savaşmaktan korkarak geri çekildi.

Çinliler insanları kalkanlarla iterek surlara kadar çıkartıyor, insanlar panikten birbirlerini eziliyorlardı. Ch'an-yü ve birkaç yüz kadın ve erkek henüz yanmamış olan Han sarayına kaçtılarsa da Çinli askerler sarayı ateşe verdiler. Sonunda yaralı ch'an-yü ölü ele geçirildi ve Tu-chin 杜勳 adlı bir Çinli görevli tarafından başı kesildi.

Hun hatunu, veliahdı ile beylerden oluşan 1518 üst rütbeli kişi acımasızca öldürülmüş, 145 kişi sağ ele geçirilmiş, binden fazla insan ise teslim alınmıştı[225].

Birçok araştırmacı tarafından kale savunmasında tecrübesiz olduğu ve ordusunda Romalı asker bulundurduğu ileri sürülen Chih-chih'nin, bu askerlerin tavsiyesine uyarak daha önce hiç uygulamadığı taktiklere başvurunca kaleyi savunamadığı iddia edilmektedir. Bu fikri ortaya çıkaran Hunların kale yapımını bilmediği, çünkü konargöçer halkların yerleşik hayatın göstergesi sayılan binaları kullanmadıkları gibi yanlış bilgilerdir. Oysa Chih-chih hem hazırlıksız yakalanmış hem de 60.000 kişilik bir orduya karşı sadece birkaç bin askerle kahramanca karşı koymuştur. Bu savaşın sonucunu daha başlarken her iki tarafın da açık bir şekilde tahmin ettiği ortadadır. Çünkü Chih-chih'in, kale savunmasını çok iyi bilseydi bile bu kadar az bir kuvvetle başarılı olamayacağı aşikârdır.

Bu savaş ile Çinliler, Batı Toprakları'nı hatta daha batıdaki İran'ı ele geçireceğinden, halkı Çinlilere karşı düşman edeceğinden ve Hunların idaresinde toplayacağından korktuğu Chih-chih Ch'an-yü'den kurtulmuş oldu. Üstelik Hu-han-yeh'nin Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta Chih-chih'nin Wusunlarla birlikte ona saldıracağından korktuğunu yazmış olması Chih-chih'nin nüfuzunun yalnızca batıda kalmayacağından, batıda kuvvetlenince geri dönüp asıl Hun topraklarına saldıracağından da korkulmakta olduğunun bir delilidir[226].

---

225 HS 70, s. 3014.

226 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s. 186-187.

Tanrı Dağları

2- Doğu Hunları (MÖ 56 - MS 46)

a) Hu-han-yeh Ch'an-yü 呼韓邪 單于 *(MÖ 58 - MÖ 31)*

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hu-han-yeh oğlunu Çin sarayına göndererek bağlılığını bildirmişti. MÖ 51 yılında Hun ch'an-yüsü görkemli bir törenle Çin başkentinde karşılanmış, daha sonra halkıyla birlikte Çin Seddi dışına yerleştirilmişti.

Hu-han-yeh Ch'an-yü MÖ 48 yılında bir kez daha Çin başkentine geldi[227]. Yine görkemli törenlerle karşılandı ve çeşitli hediyeler ihsan edildi. Bunun yanı sıra 110 kat elbise, 9000 top desenli, ince ipek kumaş ile 8000 chin ağırlığında ham ipek hediye edildi. Aslında Chih-chih'nin oğlunu geri getiren Çinli elçiyi öldürmesinin sebebini Hu-han-yeh'den zanneden Çin imparatoru, durumu araştırması için onun topraklarına iki görevli gönderdi. Araştırma sonucunda suçun Hu-han-yeh'de olmadığı anlaşıldı. Ancak elçiler burada daha farklı bir duruma şahit olmuş ve endişeyle imparatora rapor sunmuşlardı. Elçileri telaşlandıran olay Hu-han-yeh'nin halkı artık kendini toplamış, nüfus artmış ve güçlenmeye başlamışlardı. Bu durumda kuzeye, eski topraklarına dönmek isteyen Hu-han-yeh'nin bu isteğinin kabul edilmemesi gerektiğini, aksi takdirde çok uzak topraklarda onları kontrol ve idare etmenin çok güçleşeceğini belirttiler. Bu endişeyle Hu-han-yeh'ye bir saldırmazlık ve sadakat yemini ettirdiler. Ch'an-yü ve maiyeti MÖ 43'te geleneklere uyarak Nuo Nehri'nin[228] doğusundaki dağa çıkıp beyaz bir at kurban etti[229], ch'an-yü, kıngrak bıçağıyla altın yontarak içkiye kattı ve Lao Shang

---

227 Kaynaklarda sebebi yazılmamış olmasına rağmen Han Hanedanlığı imparatorlarının hükümranlık yılları bize Hu-han-yeh'nin tahta çıkan yeni imparatorları kutlama törenleri için Çin'e geldiğini göstermektedir. İlk ziyareti MÖ 51 yılında bağlılığını bildirmek içindir. İkinci ziyareti MÖ 48'de olup yeni İmparator Han Yuan-ti'nin (MÖ 48 - MÖ 33) tahta çıkış törenleri için olmalıdır. Son ve üçüncü ziyareti ise MÖ 33 yılında olup yeni İmparator Han ch'eng-ti'nin (MÖ 33 - MÖ 8) başa geçtiği yıla rastlamaktadır.

228 Bugün Çin Halk Cumhuriyeti, İç Moğolistan Eyaleti Pao-t'ou Şehri sınırları içinde kalan Aybugay Nehri'dir. Yin-shan Dağı'ndan doğar, kuzeye doğru akar.

229 Beyaz At kurbanı Göktürkler devrinde de görülmektedir. İl Kağan Çin'e teslim olmadan önce Çin ile aralarında saldırmazlık anlaşması yapmışlardır. Wei Nehri üzerindeki Pien Köprüsü'nde Çin İmparatoru T'ai-tsung beyaz bir at kurban etmiştir. Bazı eserlerde kurbanı kesen İl Kagan gibi algılanmakta fakat Taşağıl ve Togan'ın çevirilerinden kır atı kurban eden kişinin Çin imparatoru olduğu açıkça görülmektedir. Çin imparatoru muhtemelen çok uzun yıllar Türk hizmetinde çalışmış bir aileden ve Türk bir anneden geldiği için Türklerin bu geleneğini çok iyi bildiğinden anlaşmayı Türk geleneklerine göre yapmıştır. Bkz. İsenbike TOGAN, Gülnar KARA, Cahide BAYSAL, **Çin Kaynaklarında Türkler Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang Shu)**, TTK, 2006, s. 141; Ahmet TAŞAĞIL, **Göktürkler I**, TTK, Ankara, 1996, s. 79; Mao-ts'ai Liu, **Doğu Türkleri**, Selenge Yayınevi, İstanbul 2006, s. 269. Yer ve gök ruhları için kır at kurbanını XII. yüzyılda Hıtaylarda da görmekteyiz. Hıtay

Ch'an-yü zamanında öldürülen Yüeh-chih kralının kafatasından yapılan kâseye koydukları bu içkiye kan akıtarak içtiler. Böylece yemin ettiler[230]. Çin elçileri geri döndüklerinde böylesi ağır bir antlaşma yaptıkları için azarlanmış, bunun üzerine bürokratlar tanrıya kurban keserek bu antlaşmanın zararından kurtulmalarını tavsiye etmişlerdir[231]. Nasıl karşılanırsa karşılansın, neticede bu antlaşma İmparator Wang Mang dönemine (MS 9-23) kadar devam etmiştir.

MÖ 33 yılında Hu-han yeh, Chih-chih'nin Çinliler tarafından bertaraf edildiğini duyunca hem yeni imparatoru kutlamak hem de bağlılığını bildirmek üzere bir kez daha Çin sarayını ziyaret için mektup yazarak izin istedi. İsteği Çin sarayını memnun etmişti.

Başkentte daha önceki gibi törenlerle karşılanan Hu-han-yeh yine hediyelere boğuldu. Hatta bu seferki öncekilerden bir kat daha fazla idi. Ayrıca imparatorla damat olarak akrabalık kurmak istediğini belirterek bir Çinli prensesle evlenmek istediğini bilirdi. Fakat Han Hanedanlığı'nın bir prensesi yerine Çin tarihinin ünlü güzellerinden biri olan saray nedimesi Wang Ch'iang ya da diğer adıyla Wang Chao-chün ile evlendirildi.

Prensi Ye-lü-Ta-shih (1087-1143), 1124 yılında batı seferine çıkarken Turfan Uygurlarına batı seferinde hiçbir zarara uğramayacaklarının sözünü vermek için kök inek ve ak at kurban etmiştir. Varis ABDURRAHMAN, "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", **Türkler**, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, s. 242.

230 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara, 2004, s. 58-59; H. Namık ORKUN, **Hunlar**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1938 s. 50-53; Hu-han-yeh Ch'an-yü bu tören sırasında Çince "ching-lu" 徑路 denilen bir çeşit kılıç kullanmıştır. Türkologlara göre bu kelimenin eski okunuşu "king-lak" olmalıdır. Bu ise Uygurcada ve Teleüt dilindeki "kıngrak" yani "büyük bıçak" anlamına gelen kelime ile aynıdır. Aynı kelime Tekin'in ilettiğine göre DLT'de "*et ve hamur kesmekte kullanılan satır gibi büyük bir bıçak*" olarak açıklanmaktadır. Bu kılıç o dönemlerde muhtemelen Hsiung-nuların tören kılıcıdır ve "*geniş yüzlü eğri bıçak ya da kılıç*" olmalıdır; Talat TEKİN, **Hunların Dili**, Doruk Yayınları, Ankara 1993, s. 14. Eski insanların inanışlarına göre kan ve can aynı idi. Kanları birbirine karışan kimselerin hayat ve ölümlerinin de birbirlerine bağlandığına inanılırdı. Bu yüzden içkiye kan karıştırıp içme, antlaşmanın en önemli şartlardan biri olmuştur.

Kılıç, ok, yay, mızrak, bıçak veya daha ileri dönemlerde tüfek ant törenlerinin en önemli unsurlarından olmuştur. Bu ise silahın o çağ insanlarının hayatındaki rolünün büyüklüğünü gösterir. Bunlar sadece bir alet değil, koruyucu ve besleyici bir ruhun temsilcisidirler. Yalan yere ant içilirse bu ruhun küseceğine inanılırdı.

Kılıçla veya bıçakla bir yeri kertmek, bir yere çentik atmak da verilen sözün teyit edildiğini yani bir nevi sadakati gösterirdi; Abdulkadir İNAN, "Eski Türklerde ve Folklorda Ant", **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK, 1987, s. 327-329.

231 Cevat TÜRKELİ, "Hunlarda İnsanî Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Birinci Kitap, (İstanbul) 1992, s. 82.

Wang Chao-chün, küçük yaşta Çin imparatorunun haremine girmiş olmasına rağmen imparator onun yüzünü bile görmemişti. Hu-han-yeh Çin sarayını ziyarete gelip görkemli bir şekilde ağırlandığında Çin imparatoruna onun damadı olmak istediğini yani onunla akraba olmak istediğini iletti. İmparator Han Yuan-ti (MÖ 74 - MÖ 33) bu teklifi memnuniyetle kabul etti fakat elbette öz kızını değil hareminden birini verilmesini emretti. Hatta gitmek isteyen herhangi bir hanıma prenses unvanı verileceğini ilan etti. Bir türlü imparatora kendini gösterememiş olmaktan dolayı kırgın olan Wang Chao-chün bu emri duyunca hiç düşünmeden talip oldu. İmparator ona "Yung-an Prensesi 永安公主" unvanını verdiğinde hâlâ bu genç hanımı görmemişti. Zaten aslında imparator genellikle hiçbir hanımı görmez, onlarını resimlerini görerek seçerdi. Fakat İmparator Yuan-ti, hareminde böyle güzel bir hanımın olduğundan haberdar değildi. Hu-han-yeh'ye gönderilmek üzere imparatorun huzuruna çıktığında imparator onun güzelliği karşısında büyük şaşkınlığa düştü. Ona, buna mecbur olmadığını söylese de Wang Chao-chün fikrini değiştirmedi, Hun elbisesi giyip eline p'i-pasını aldı ve ata binerek Hun ülkesine gitti. Hun ülkesinde Wang Chao-chün'e "Ning-hu Yen-chih 宁胡阏氏" unvanı verildi[232].

Wang Chao-chün'ün Hun ülkesine gelin gitmesi ile Çin tarihi 50 yıl gibi uzun süreli bir huzur dönemine girmiştir. Çinliler bunun sebebini bu hanıma bağlamışlar o yüzden halk onu bir kahraman hâline getirmiştir. Halk edebiyatında, şiir, resim ve heykelde günümüzde de herkesin bildiği sevdiği, kahraman bir hanım olarak kabul edilmektedir.

Hu-han-yeh bu duruma çok sevindi ve hemen arkasından diğer isteğini arz etti. Hun ch'an-yüsü, Shang-ku'dan batıda Tun-huang'a kadar olan sınırları sonsuza kadar artık Hunların korumak istediklerini, Çin sınırlarını koruma görevinin Hunlara verilmesini ve Çinli sınır askerlerinin geri çekilmesini rica etti. İmparator önceleri çok olumlu karşıladığı bu konuda danışmanlarından birinin uyarısıyla karşılaştı. Bu kişiye göre Hunlar şimdilik biat etmiş durumdalardı ama bir gün yeniden kuvvetlendiklerinde sınır boylarında olmaları Çin topraklarına hızla girmelerini imkân verecek ve bu saldırılarla Çin çok zarar görecekti. Nitekim farklı zamanlarda bunun çok örnekleri yaşanmıştı. Üstelik Çin'deki köleler yaşadıkları zor hayata

232 HS 9, Yuan-ti Biyografisi, s. 297; Haremdeki kadınlar imparatora gösterilecek resimlerinin daha güzel resmedilmesi için saray ressamı Mao Yen-shou'ya hediyeler verirlerdi. O da onları olduğundan daha güzel resmeder böylece kadınlar imparator tarafından fark edilmeyi beklerlerdi. Oysa Wang Chao-chün bu ressama rüşvet vermemiş bu yüzden saray ressamı Mao Yen-shou 毛延壽 onun resmini olduğundan daha kötü resmetmişti. HHS 89, Güney Hunları, s. 2941. Daha fazla bilgi için bkz. Stanley R. MUNRO, "Elvolution of The Wang Chao-chun Legend", **The Chung Chi Journal**, Volume 7, s. 202-209.

“Han Sarayında İlkbahar Sabahı”, Ming Chiu-ying 明仇英’in (1482-1559) resminden detay,
(Wang Chao-chun’un, saray ressamına resmini yaptırması)
Tai-pei National Palace Müzesi

dayanamayıp sık sık Hun topraklarına kaçmaktaydılar[233]. Ayrıca bu toprakların avcılık ve hayvancılık için çok uygun olduğunu, Hunların eskiden beri buradaki ormanlardan ok ve yay yaptıklarını hatta buranın eski bir Hun toprağı olduğu ve kaybettiklerinden yıllar sonra bile Yin Shan'ın (Yin Dağı) önünden geçerken gözyaşlarını tutamadıklarını hatırlatınca imparator danışmanının bu düşünceleri doğrultusunda karar verdi ve Hu-han-yeh'ye bir mektup yazarak kibarca reddetti[234].

Hu-han-yeh ve Wang Chao-chün'ün temsilî heykeli, İç Moğolistan

233 Masao MORİ, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 9, İstanbul, 1978, s. 224.

234 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara, 2004, s. 61-65; H. Namık ORKUN, **Hunlar**, Burhaneddin Yayınları, İstanbul 1938, s. 54-55.

“Cariye Ming-fei’in Yolculuğu”, sanatçı bilinmiyor,
Yuan-Ming Hanedanlığı, National Palace Müzesi, Taiwan

b) Fu-chu-lei Juo-ti 復株累若鞮 *(MÖ 31 - MÖ 20)*

Hu-han-yeh'nin üç kızı, yedi oğlu vardı. Bunlardan biri olan Çinli Wang Chao-chun'den olan oğlu İ-t'u-chih-ya-shih 伊屠智牙师 hariç, diğer altı oğlunun hepsi Hun tahtına sırayla geçmişlerdir[235].

MÖ 31 yılında Hu-han-yeh Ch'an-yü öldü. Hu-han-yeh, Hu-yen Beyi'nin iki kızı ile evlenmiş, bunlardan küçüğü olan "Büyük Yen-chih (Büyük Hatun)"den dört, büyüğü olan Ch'uan-ch'ü yani "Küçük Yen-chih"den ise iki oğlu olmuştu[236]. Çinli eşi Wang Chao-chun ise ona bir oğlan evlat vermişti. Ch'an-yü ölmeden önce kendinden sonra Küçük Yen-chih'den olan büyük oğlu Chü-mo-chü'nun tahta geçmesini istemiş ancak hanımı oğlunun küçük olduğunu, henüz devlet yönetmeye hazır olmadığını onun yerine kız kardeşinin büyük oğlunun tahta geçebileceğini söyleyerek reddetmişti. Annesinin gönülsüzlüğüne rağmen Tiao-t'ao-mo-kao adlı veliaht "Fu-chu-lei Juo-ti" adıyla Hun tahtına geçmiştir.

HU-HAN-YEH'NİN EŞLERİ VE OĞULLARININ TAHTA GEÇİŞ SIRALARI

Hatun adı	**Unvanı**	**Oğlu**	**Oğlu**	**Oğlu**	**Oğlu**
	Büyük Yen-chih	Fu-chu-lei Juo-ti 雕陶莫皋1	Suo-hsieh Juo-ti 且麋胥2	Wu-lei Juo-ti 咸5	Hu-tu-erh-shih 舆6
	Küçük Yen-chih 颛渠阏氏	Ch'e-ya Juo-ti 且莫车3	Wu-chu-liu 囊知牙斯 4		
Wang Chao-chun	Ning Hu Yen-chih 宁胡阏氏	İ-t'u-chih-ya-shih 伊屠智牙师			

Tahta geçer geçmez ilk iş olarak bağlı bulunduğu Çin sarayına oğlunu rehin gönderen yeni ch'an-yü, kardeşi Ch'ü-mi-hsu'yü "Sol Bilge Beyi", Ch'ü-mo-chü'yü ise "Sol Lu-li Beyi" görevine getirdi.

235 Çinli eşinden olan oğlu İ-t'u-chih-ya-shih 伊屠智牙师 Sol Jeh-chu Beyi olmuştur. Ayrıca Hu-han-yeh'nin oğlu Fu-chu-lei Juo-ti Ch'an-yü, babasının ölümünden sonra üvey annesi Wang Chao-chun ile evlenerek ondan iki kız çocuğu sahibi olmuştur. Bu kızların büyüğünün adı Yun 雲, küçüğünün adı ise Tang 當 idi ve büyüdüklerinde Hunların önemli boylarının beylerine gelin gittiler.

236 Hu-han-yeh'nin diğer eşlerinden de ondan fazla oğlu vardı.

MÖ 28 yılında Çin'in yeni yıl kutlamaları için gönderdiği elçi Çin'e sığınmaya kalkınca Çin, Hunları öfkelendirmekten çekindi ve sığınmacıyı kabul etmedi.

İki yıl sonra ch'an-yü bizzat Çin başkentini ziyaret etti. Elbette zengin hediyelerle taltif edildi. Eskiden verilmiş olan hediyelerin aynısı verilmekle kalmadı, ayrıca ilaveten 20.000 top işlemeli ve renkli ipekli kumaş, 20.000 chin ham ipek de sunuldu.

Fu-chu-lei Ch'an-yü MÖ 21 yılında on yıl hüküm sürdükten sonra öldü.

c) Suo-hsieh Juo-ti 搜諧若鞮 *(MÖ 20 - MÖ 12)*

Fu-chu-lei'nin "Sol Lu-li Beyi" olan kardeşi Chü-mi-chü'dür. Hu-han-yeh'nin oğludur. Tahta çıkarken "Suo-hsieh Juo-ti" unvanını almıştır. Ch'an-yü, alışıldığı gibi ilk önce Çin Devleti'ne bağlılığını bildirmek için oğlunu rehin olarak Çin sarayına gönderdi. Kardeşi Ch'ü-mo-chü'yü "Sol Bilge Beyi" görevine getirdi.

Bu ch'an-yü döneminde kaynaklar bize çok bilgi vermemektedir. Bunu sebebi belki de Hunların kayda değer bir olay yaşamamalarıdır.

MÖ 12 yılında Çin'deki yeni yıl kutlamaları için Çin'e giderken yolda öldü ve yerine törelere göre Sol Bilge Beyi olan kardeşi Ch'ü-mo-ch'e "Ch'e-ya Juo-ti" adıyla Hun tahtına geçti.

d) Ch'e-ya Juo-ti 車牙若鞮 *(MÖ 12 - MÖ 8)*

Hu-han-yeh'nin oğludur. Biatını bildirmek için oğlu Wu-i-tang 烏夷當'ı Çin sarayına rehin olarak yolladı. Kardeşi Nang-chih-ya-ssu 囊知牙斯'yu "Sol Bilge Beyliği"ne getirdi. Dört yıl tahtta kaldıktan sonra MÖ 8 yılında ölmüştür.

e) Wu-chu-liu Juo-ti 烏珠留若鞮 *(MÖ 8 - MS 13)*

Hu-han-yeh'nin Küçük Yen-chih'den olan küçük oğludur. Asıl adı Nang-chih-ya-ssu'dır. Tahta çıktığında "Wu-chu-liu" adını aldı ve derhâl oğullarından Sağ Ku-nu Beyi 右股奴王 olan Wu-ti-ya-ssu 烏鞮牙斯'yı Çin'e rehin gönderdi. Hu-han-yeh'nin hanımı Büyük Yen-chih'nin oğlu Lo樂'yu "Sol Bilge Beyi", beşinci Yen-chih'nin oğlu Yü 輿'yü de "Sağ Bilge Beyi" yaptı.

Çin kaynakları bu dönemde bize enteresan bir olay aktarmaktadırlar. Bir Çinli görevli Hunların yönetiminde olan Chang-yeh 張掖 Şehri'nde "kartal tüylü ok" yapımında çok gerekli olan nadir bir ağaç ve o oklarda kullanılan

tüyleri elde ettikleri kartallar yetiştiğini, eğer orayı Hunlardan isterlerse ülke için çok faydalı bir şey yapmış olacaklarını söyler. Bu fikir Çin imparatoruna aktarılır. İmparatorun da aklı bu işe yatar ama reddedilme riskini göze alamaz ve görevlinin kendi istiyormuş gibi yapmasını söyler. Plan yerine getirilir ancak Wu-chu-liu Ch'an-yü:

"*Babadan oğula geçen beş nesildir Han Devleti bu toprağı istememişti. Fakat benim zamanıma gelindiğinde istiyorsunuz. Neden? Wen-ou-t'u Beyi* 溫偶駼王*'ne sordum. Hsiung-nuların batı sınırındaki beylerin çadır ve arabalarının hepsi bu dağlardaki ağaçlardan yapılmaktadır. Ayrıca burası ölen babamın toprağıdır, kaybetmeye cesaret edemem!*" diye cevap verir[237].

Ch'an-yü şüphelendiği bu durumu derhâl Çin imparatoruna bir elçi göndererek bildirdi. İmparator ise hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi o görevlinin kendi başına böyle bir işe girişmiş olduğunu, bunun ise bir suç olmakla birlikte zaten bu kişinin iki kez aftan dönmüş olduğunu söyleyerek cezalandıramayacağını ima etti. Ancak, bir daha bu görevlinin Hunlara yaklaştırılmayacağını da kibarlıkla eklemeyi ihmal etmedi.

Ertesi yıl ch'an-yünün Çin sarayındaki oğlu öldü ve cenazesi ülkesine gönderildi. Hun ch'an-yüsü bu kez diğer oğlu, Sol Yü-t'u-ch'ou-tan Beyi 於駼仇撣王olan Chi-liu kun 稽留昆'u rehin gönderdi. Çok geçmeden Wusunlar Hun topraklarına girmek ve yağma yapmak gibi bir hataya düştüler. Yağmayı duyan Hun ch'an-yüsü derhâl ordu göndererek Wusunları yakaladı, büyük bir zayiata uğratmakla kalmadı yağmalanan her şeyi geri aldı. Wusunlar öylesine korktular ki derhâl kralın oğlunu Hun sarayına rehin olarak yolladılar. Çinli olmayan akraba kabileler arasında yeniden güç ve hiyerarşi düzeninin başlamasından korkan Çin hükûmeti bu duruma çok sinirlendi ve Wusun veliahdının derhâl geri gönderilmesini emretti. Veliaht itirazsız geri gönderildi.

---

237 Ayşe Onat, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara, 2004, s. 71.

Wang Mang

MÖ 3 yılında Wu-chu-liu Ch'an-yü 5. yıl kutlamaları için Çin'i ziyaret etmek istediğini bildirdi. Ancak artık bu ziyaretler Hunlar için bir geçim kaynağı, Han Devleti içinse büyük bir masraf kapısı olmaya başlamıştı. Bu yüzden ch'an-yünün gelmesini istemeyenler imparatoru etkiliyordu. Fakat danışmanı Yang Hsiung 揚雄 onu yüzyıllardır süren mücadele sonunda binbir zorlukla kazanılan Hun ve Han barışının bu sebeple ve Wusunlar bahane edilerek bozulmaması gerektiğini söyleyerek ikaz ettiler. İmparator onları haklı buldu ve ch'an-yü MÖ 1 yılında Çin'e geldi. Yine zengin armağanlar verildi. 370 kat elbise ve 30.000 top süslü ipekli kumaş da ayrıca sunuldu[238].

Bu sırada Çin sarayında önemli değişiklikler yaşanmaktaydı. MÖ 7 yılında İmparator Ch'eng-ti (MÖ 32 - MÖ 7) ölünce yerine 19 yaşındaki yeğeni, Ai-ti 哀帝 (MÖ 7 - MÖ 1) unvanıyla tahta geçti. Uzun sürmeyen bir hâkimiyet döneminden sonra MÖ 1 yılında henüz 26 yaşındayken ölen bu imparator yerini henüz dokuz yaşındaki bir çocuğa bıraktı. Ai-ti'nin amcası, eski İmp arator Yuan-ti'nin küçük oğlu P'ing-ti 平帝 (MS 1-6)[239] unvanı ile tahta çıktı. Aslında küçük imparatoru tahta getiren ana imparatoriçe ile Wang Mang 王莽adlı vezirdi. Wang, küçük imparatorla kızını evlendirdi. Böylece yönetim tamamen Wang Mang'ın eline geçmişti[240].

Sıkı bir Konfüçyanist olan Wang Mang aslında sadece Hunlar değil, kendi halkı tarafından da sevilmeyen bir kişiydi. Babası çok genç yaşta ölünce Çin sarayında ana imparatoriçe olan halası İmparatoriçe Wang Cheng-chun'ün 王政君 yanında yetişmiş, zeki ve çalışkan bir gençti. Daha çok Konfüçyüs öğretileri onu cezbetmiş, uzun yıllar bu düşünce doğrultusunda çalışmış ve yaşamıştır. Lüks hayattan nefret eder, çok eski giysiler giyerdi. MÖ 8 yılında "Büyük Ssu-ma" görevine getirildiğinde 38 yaşında olan Wang, Han Hanedanlığı'nın halka kötü ve adaletsiz davrandığı kanısındaydı. Hatta en büyük hayali imparatorluk hazinesi ile valiliklerin topladığı vergileri aşağı tabakaya, halka, fakir kişilere dağıtmak olmuştu.

---

238 Ayşe ONAT, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara 2004, s. 77.

239 HS 12, P'ing-ti Biyografisi, s. 347.

240 L.N. GUMİLEV, **Hunlar**, Selenge Yayınları, 2002 İstanbul, s. 199-200.

Küçük imparatorun annesinin ailesi ise büyük bir aileydi. Wang Mang'ın faaliyetlerine son derece karşıydılar ve onu öldürmek için fırsat kolluyorlardı. Bunun farkında olan Wang çocuğun annesinin oğlunu görmesi için başkente gelmesini engelliyor, yazdığı her mektuba ret cevabı yazdırıyordu. Wang artık bu durumu önleyemeyeceğini anladığı anda 14 yaşındaki imparatoru zehirleyerek öldürdü[241]. Wang bu kez iki yaşındaki bir çocuğu, Ju-tzu Ying 孺子嬰'i tahta geçirdi. Fakat Wang Mang 3 yıl sonra, MÖ 9 yılında Han Devleti'ni devirdiğini, yerine "Hsin 新 Hanedanlığı"nı (MS 9 - MS 23) kurduğunu söyleyerek kendini bu devletin imparatoru ilan etti[242].

Ping-ti

Wang Mang bu sırada Hunları da unutmamış, onların üzerindeki baskıyı giderek arttırmıştı. Önceden yapılan anlaşmada Hun ve Çin ülkelerinden bir diğerine kaçan sığınmacılar bu devlet tarafından kabul edilmeyecekti. Bu kural böyle uygulanırken artık farklı ülkelerden Hunlara sığınanların da kabul edilmesi engelleniyordu. Yeni ve haksız uygulamalar çeşitli sorunlar yaratmaya başlamıştı. Çinlilerin bu kısıtlamalarına uymak zorunda kalan Hunların diğer yabancı kavimleri arasındaki otoriteleri zayıflamaktaydı. Ayrıca Çinliler, Hunların Wu-huanlardan her sene vergi olarak aldıkları derileri vermemeleri yönünde Wu-huanları tehdit ederek Hunların ticaretini kısıtlama yoluna gittiler.

Hun ch'an-yüsü sık sık Çin sarayını ziyaret etmesine rağmen Çin imparatoru iade-i ziyarette bulunmadı. Fakat Hunlara bir vassal gibi de davranmamaktaydı. Onun MÖ 43 yılında Hunlarla yapılan bir anlaşmayı yeniden yürürlüğe koyma gibi planları vardı[243].

Wang Mang, imparator olduktan sonra derhâl eski anlaşmayı yürürlüğe koymak için girişimlere başladı. Altı idareciyi altın ve ipeklerle Hunlara

241 FU, Lo-ch'eng 傅樂成, **Chung-kuo T'ung-shih I,** 中國通史, Ta Chung-kuo Yayınları大中國圖書 Taipei 1978, s. 147-150.

242 Tarihçiler bu tarihte bu olayla birlikte Han Hanedanlığının ilk döneminin bittiğini kabul ederler. Bundan böyle ilk döneme "Batı Han Hanedanlığı (MÖ 206 - MS 9)", Wang Mang'ın alaşağı edilmesinden sonraki döneme ise "Doğu Han Hanedanlığı (MS 23-220)" adı verilir.

243 Richard Rafe De CRESPIGNY, "Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması", **Türkler,** Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 750.

yolladı. Devletin başına geçtiğini ve Hunların da bu yeni devlete bağlılıklarını bildirmelerini istedi. Bunun için eski imparatorun Hunlara verdiği mührü geri alıp yerine yenisini vereceğini söyledi. Ancak bu yenisi daha değersiz ve küçük vassal beylerine verilen bir damgaydı. Ch'an-yünün danışmanları durumdan şüphelendilerse de ch'an-yü böylesi bir hilekârlığı yakıştıramadığı için eski mührü verip yenisini aldı. Böylece hileyle güçleri azaltılmış oldu.

Wang Mang'ın planları içinde Hunları on beş parçaya ayırıp her birinin başına bir ch'an-yü atamak da vardı. Bunun için Yün-chung'daki Hunlara birçok değerli hediyelerle birlikte elçiler gönderdi. Hu-han-yeh'nin oğlu Hsien 鹹'e zorla "Saygılı Ch'an-yü 孝單于", oğlu Ch'u'ya ise "İtaatkâr Ch'an-yü" 順單于 unvanını verdi. Böylece Hu-han-yeh'nin bütün oğullarını birer ch'an-yü yaparak Hun birliğini bozacaktı.

Hsien ve oğluna toplam yaklaşık 360 kg. altın, Hsieh'ye ise ayrıca 1000 top ipek ile davul arabası verdi. Oğlu Chu 助 Çin sarayına rehin gönderildi. Ancak bir süre sonra öldü. Yerine diğer oğlu Teng 登 gönderildi.

Noin Ula (Noyon-uul) 6

Hunlar artık yavaş yavaş güçlenmeye başlamış, Wang Mang'ın artık olur olmaz her işlerine karışmalarından usanmışlardı. Bunun sonucunda çeşitli bölgelere yağma akınları çoğalarak devam ediyordu. MS 10 yılında ch'an-yü Turfan yöneticilerini hâkimiyetine almak için bu anlaşmayı reddetti. Üstelik Wang Mang'a isyan etmiş olan bazı muhalifleri de kendi ülkesine kabul etti. Sayısız insan ve hayvan ele geçirince artık Wang Mang, ch'an-yüyü iktidardan düşürmek için bir bildiri yayınladı. 12 bölge komutanının idaresinde 300.000 kişilik bir ordu topladı. Amacı bu orduyla Hun boylarını Ting-ling Bölgesi'ne kadar itmek, toprakları Hu-han-yeh'nin oğulları arasında on beş parçaya bölüp yönetmekti.

Danışmanları bu planın kesinlikle başarılı olamayacağını söylediler ama Wang fikrini değiştirmedi. Fakat toplanan ordu uzun zamandır beklemede olduğu için moralsiz ve yorgundu.

Tahtta 21 yıl kalmış olan Wu-chu-liu Ch'an-yü MS 13 yılında öldü. Ch'an-yünün kurganı Rus arkeologlarca Noyon-uul (Noin Ula) Kurganları'nda tespit edilmiştir[244].

f) Wu-lei Juo-ti 烏累若鞮 *(MS 13 - MS 18)*

Başa geçen yeni ch'an-yü Hu-han-yeh'nin küçük oğlu Hsien idi. Tahta çıkınca "Wu-lei Juo-ti" unvanını aldı. Ölen ch'an-yünün oğlu Ssu-tu-hu-pen 蘇屠胡本'i Sol Bilge Beyliği'ne atadı. Yaptığı ilk icraat Hunların ch'an-yülükten sonraki en büyük ve önemli unvanı olan "Sol Bilge Beyliği"ni "Hu-yü Beyliği 護於" olarak değiştirip, derecesini düşürmek oldu.

Bu sırada Hun ch'an-yüsü'nün Çin sarayındaki rehin veliaht oğlu Teng ve emrindeki Hun soyluları, 12 yılında başlayan Hun yağma akınlarına karşılık olarak Hunlardan habersiz Çin başkentinin pazarında adi bir hırsız gibi kafası kesilerek idam edildiler. Aynı anda Çin'de isyan girişiminde bulunup sonradan Hun topraklarına kaçan birkaç Çinli görevli Hunlara sığınmıştı. Çin tahtını gizlice yönetmekte olan Wang Mang yeni ch'an-yüyü kutlamak bahanesiyle bu görevlileri geri alabilmek için Hunlara giysi, ipek kumaş ve altın gibi değerli armağanlar gönderdi, olacaklardan çekindiği için ise yalan söyleyerek oğlunun sağ ve iyi olduğunu, isyancıları da ona teslim etmesini istedi. Wu-lei Ch'an-yü derhâl o dört isyancıyı aileleriyle birlikte yakalayıp teslim etti. Wang Mang, sayıları 40'a yaklaşan bu sığınmacı grubu yakarak öldürttü. Ardından bu öfkeyle bütün komutanlıkları feshederek askerleri dağıttı.

244 L. N. GUMİLEV, **Hunlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 206.

Wang Mang'a karşı böylesi sadık olan ch'an-yü, oğlunun öldürüldüğü haberini almakta gecikmedi. Üzüntüsünden çılgına dönen Wu-lei, büyük bir öfkeyle derhâl ordularını toplayarak sınırlara uzun sürecek olan yağma akınları başlattı. Bunun üzerine Wang Mang öldürülen Hun veliahdı ve emrindekilerin cenazelerini resmî imparatorluk arabalarıyla geri göndererek bir nevi özür diledi. Ayrıca bol bol değerli hediye ve altın vererek olayı hafifletmeye çalıştı. Böylece ch'an-yü yumuşayacak ve yağma akınlarına son verecekti. Ancak işler Wang Mang'ın düşündüğü gibi gitmedi. Ch'an-yü hediyeleri kabul etti fakat yağma akınlarını kesmedi.

Wu-lei Ch'an-yü tahta geçtiğinin beşinci yılında öldü. Yerine kardeşi Sol Bilge Beyi Yü geçti.

g) Hu-tu erh-shih tao-kao Juo-ti 呼都而尸道皋若鞮 *(MS 18 - MS 46)*

Hu-han-yeh'nin bir başka eşinden olan oğlu Yü 與, 18 yılında "Hu-tu-erh-shih Tao-kao Juo-ti" unvanıyla Hun tahtına oturdu. Wang Mang'ın aslında onun yerine bir başkasını tahta geçireceği duyumlarını alınca sinirlenip Çin üzerine saldırılara devam etti.

Wang'ın görülmemiş uygulamaları halkın ve soyluların tepkisini çekmiş artık Çin içinde kaos ortamı başlamıştı. Sekiz yıl kadar süren karışıklıklar sonunda 17 ve 18 yılında Wang'a karşı Kızıl Kaş 赤眉 ve Yeşil Orman 绿林 Ordusu adlı halk örgütleri kuruldu, silahlanan halk her yerde isyan çıkardı. Kuzeybatıda yaşayan halk ise, Hsiung-nularla birlikte ayaklandı. 27 yılında Çinli Yu-yang valisi de Hsiung-nu ayaklanmasına katıldı fakat başarılı bir sonuç alamadı[245]. Nihayetinde 23 yılında Wang, şehir dışında bir yağmur duası törenindeyken halk milisleri başkente girdi, Wang Mang'ı öldürdüler ve böylece Hsin Hanedanlığı'nı yıktılar. Yeniden eski Han Hanedanlığı hükümdar ailesinden biri; Liu Hsuan 劉玄 (? - MS 25) başa geçti[246].

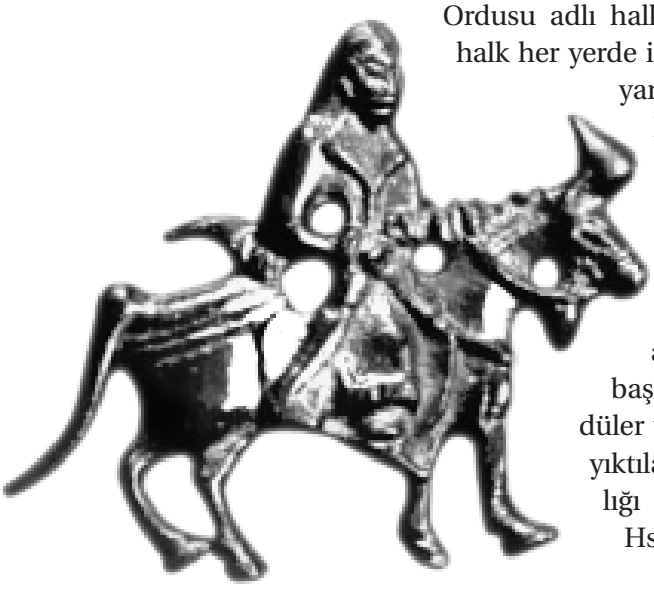

245 Tülay ÇAKMAK, "Çin'in Han Hanedanlığı'nın Hsiung-nulara (Hun) Yönelik Sınır Stratejisi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 22, Erzurum 2003, s. 218-219.

246 L. N. GUMİLEV, **Hunlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 210-213.

Çin tahtı böylesi büyük bir kırılma yaşayıp Wang Mang öldürüldüğü sırada Lu Fang 盧芳 adlı bir Çin generali, İmparator Wu-ti ile Hunların Lu Li Beyi Yü-yeh'nin ablasından dünyaya geldiğini ileri sürdü. Bundan dolayı Çin tahtında hak iddia ederek, hanedanlık soyadı olan "Liu" soyadını aldı ve kendini "Süvari Generali" ilan etti. İmparator soyundan geldiği için sonradan kendisine "Hsi-p'ing Kralı" unvanı da verdi.

Lu Fang, Hunlar ve Batı Ch'ianglarla ittifak kurmak için birer elçi yolladı. Hun Ch'an-yüsü Yü, bu ittifak teklifine karşı şu konuşmayı yaptı.

"Hunlar eskiden Çinlilerle kardeş olmuşlardı[247]*. Hun Devleti zayıfladığı zaman ise Hu-han-yeh Ch'an-yü Çin'e tâbi olmuş, Çin imparatoru onu himayesine almış ve ona 'bende' (vassal) adını vermişti. Bugün Han Devleti zorluklar içine girmiştir. Liu ailesi bize gelip onu tahta çıkarmamız için bizden yardım istemektedir. Şimdi bu bizim görevimizdir!"*

Müteakiben Lu Fang ve ağabeyi ile küçük erkek kardeşini Hun ülkesine girdiğinde karşılaması için Chu-ling Beyi 句林王' ni birkaç bin süvariyle yola çıkarmıştır. Daha sonra Hun ch'an-yüsü, Lu Fang'ı "Han İmparatoru" ilan etmiştir.

Tüm bu olan bitenlerden Hun Ch'an-yüsü Yü'nün Wang Mang depremiyle sarsılan Han otoritesinin zayıflamasından faydalanmak istediği ortadadır. Hunlar artık Hu-han-yeh dönemindeki kadar zayıf ve çaresiz olmaktan çıkmış, yeni bir güçlenme dönemine girmişlerdir.

Çinliler Wang Mang'ı alt etmiş olsa da hâlâ ülke istikrara kavuşmamış, çeşitli bölgelerdeki generaller birer birer isyan etmişlerdi. Ch'an-yü Yü, bu generallerle anlaşma yoluna girmiş hatta Li Hsing 李興 adlı bir generali yanına çağırarak Lu Fang ile görüştürmüştür. MS 28 yılında yapılan bu görüşmede anlaşmaya varan taraflar bir yıl sonra ordularını birleştirerek Çin'in kuzey topraklarına saldırıya geçtiler. Yün-chung, Yen-men, Shou-fang, Chiu-ch'uan, Ting-hsiang ve Wu-yuan gibi altı önemli bölgeyi yağmaladılar. İşte Hu-han-yeh'den yaklaşık yarım asır sonra Hunlar, kudretli bir ch'an-yü olan "Hu-t'u erh-shih" lakaplı Yü zamanında (MS 18-46) kuzeyde Hun toprakları, yanı sıra Mançurya, batıda Kaşgar'a kadar uzanan bir bölgeyi yeniden ele geçirdiler.

247 Motun zamanındaki "Ho-ch'in Antlaşması"ndan söz ediliyor.

Çin İmparatoru Liu Hsüan Hunlara bir elçi göndererek eski saldırmazlık anlaşmasının tekrardan yürürlüğe konmasını teklif etti. Fakat ch'an-yü elçileri mağrur bir şekilde karşıladı. Gönderilen eski mührü kabul etmedi ve artık Hunlarla Hanların eşit olduğunu, ataları Hu-han-yeh Ch'an-yü Hanların yardımını istediğinde Hanların onlara "vassalları" gibi davrandıklarını, Hanların başı Wang Mang ile derde girdiğinde ise bu sorundan Hunların yardımları ile kurtulduklarını, bu yüzden artık Hanların onların "vassalları" olduğunu belirtti.

Lu Fang ile anlaşma ümidinin olmadığını anlayan Çin imparatoru 60.000 kişilik bir ordu hazırlatarak başına Wu-han 吴漢 adlı bir generali getirdi. Çin ordusu Lu Fang'a karşı Kao-liu 高柳 üzerinden saldırıya geçti fakat yardımcı Hun birlikleri tarafından yenilgiye uğratıldılar. 33 ve 34 yıllarında Hunlar daha da güçlenmiş, yağma akınlarını sıklaştırmışlardı. Fakat Çin ordusu ise başarısız birkaç saldırıdan bir şey elde edemedi. 36 yılına kadar Hun desteğiyle girişimlerde bulunan Lu Fang, giderek daha çok taraftar toplamayı başardı. 36 yılından itibaren Hunlar Wu-huanlarla beraber saldırılarına devam etti. Çinliler sınırda savunma tedbirleri alsalar da Hun ve Wu-huanların sınır bölgelerini çok iyi tanımalarından dolayı başarı sağlayamadılar.

Yapılan bunca başarılı akınlara rağmen asıl vurucu darbeyi gerçekleştiremeyen Lu Fang'ın ordusunda huzursuzluk çıkmaya başlamıştı. Asıl darbenin gerçekleşmemesinin sebebi ise Lu Fang'ın Çin ordusundaki anlaşmalı generallerin artık ona destek vermemesiydi. Bir süre sonra ordusu dağılan Lu Fang çaresiz 40 yılında kardeşini Çin sarayına göndererek teslim olmak istediğini belirtmiştir. Teslim olan Lu, çeşitli unvanlarla ödüllendirilmiş, o da tüm suçu Hun ch'an-yüsü'ne atarak suçsuz olduğunu ileri sürmüştür.

Bir süre sonra bu haberi alan ch'an-yü bu duruma çok sinirlendi, akınlarını arttırdı. Lu Fang zamanla imparatorun kendisine soğuk davranmasından hayatının tehlike altına girdiğini sezdi ve yeniden isyan ederek Hun ülkesine kaçtı. Hunlar ise beklenenin aksine onu memnuniyetle karşıladı.

Lu Fang 42 yılında hastalıktan ölünceye kadar on yıl Hunlarla birlikte yaşadı[248].

h) Wu-ta ti-hou 烏達鞮侯 (MS 48) ve İkinci Bölünme

Hu-tu-erh-shih Ch'an-yü ölünce yerine oğlu geçti ama Hu-tu-erh shih'nin kardeşinin oğlu Pi 比[249], taht hakkının kendinde olduğunu iddia edince ülkede karışıklık çıktı. Ülke böyle bir kargaşa içerisindeyken yeni ch'an-yü, bir yıl bile geçmeden öldü.

---

248 HHS 12, s. 505-508; TCTC, s. 1392; **Ayşe ONAT**, "Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi", **A.Ü. DTCF Dergisi**, Ankara, 1987, s. 389-394; L. N. GUMİLEV, **Hunlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2000, s. 215-216.

249 Wu-chu-liu Jo-ti Ch'an-yü'nün oğludur.

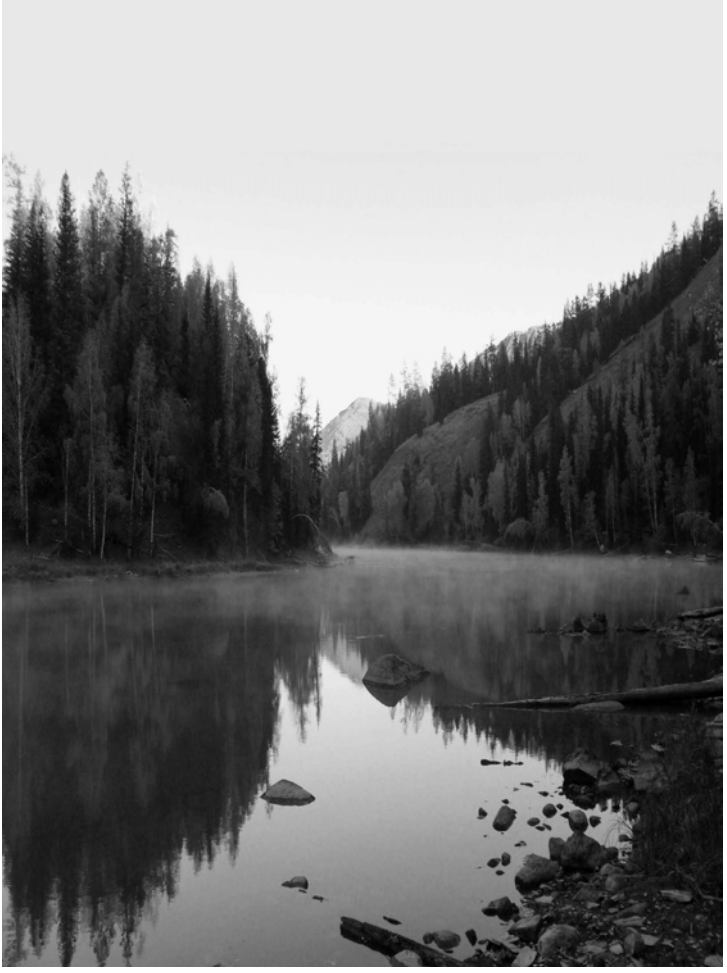

Kanas Gölü - Doğu Türkistan

Wu-ta ti-hou Ch'an-yü ölünce yerine kardeşi Sol Bilge Beyi P'u-nu 蒲奴 geçti. Tam bu sırada yaşanan çekirge afeti tüm Hun topraklarındaki hububatı, ağaçları ve ekinleri mahvetti. Kıtlık çıktı. Ülke büyük bir sarsıntıya girdi. Hunların bu şekilde güçsüz düştüğünü gören bağlı boylar onlardan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Özellikle devlete birçok hizmeti geçmiş olan Wu-huanlar isyan ederek birçok otlağı ele geçirdiler. Bu otlaklardan sorumlu olan Pi zor duruma düştü. Böylece Çinlilerle barış yapmaya mecbur kaldılar ve Yü-yang'a elçi gönderdiler. Elçi grubunun içinden Li Mao 李茂 adında biri Çin'e iltica etti ve Pi'nin onunla gönderdiği bir Hun ülkesi haritasını gizlice Çinlilere verdi[250].

P'u-nu Ch'an-yü beşinci ayda Hunların Ejder Şehri'nde yaptıkları dinî tören sırasında Pi'nin bu yaptığını öğrenince büyük bir öfkeye kapıldı. Pi'nin kardeşi ise o sırada P'u-nu'nun yanında idi. Derhâl kardeşine haber saldı. P'u-nu, onun üzerine 10.000 kişilik bir ordu gönderdi. Pi bunu duyduğunda korktu ve 50.000 kişilik bir ordu hazırladı. P'u-nu karşısındaki kalabalık orduya karşı koyamayacağını anlayınca uzaklaştı. Müteakiben ertesi yıl yani MS 48'de Pi'yi destekleyen sekiz Hun boyu ona "Hu-han-yeh" unvanı vererek ch'an-yü ilan ettiler. Böylece Hunlar daha bir asır bile geçmeden ikinci defa parçalandılar.

250 HHS 89. Güney Hunları, s. 2942; Rafe De Crespigny Richard, **a.g.e.**, 751-752.

III- İKİNCİ BÖLÜNME VE YIKILIŞ

1- Kuzey Hunları (46-137)

a) P'u-nu Ch'an-yü 蒲奴 (46 - ?)

Hu-han-yeh Ch'an-yü'nün oğludur. Güney Hunlarının ilk ch'an-yüsü olan Pi, 49 yılında kardeşini Kuzey Hunları üzerine gönderdi. Üstelik on binden fazla kişi de esir alınıp, 7000 at, 10.000 baş sığır ve koyun ele geçirince Kuzey Hunları durumdan endişelenerek yaklaşık 500 km. kadar kuzeye çekildiler.

Bu zaferle Güney Hunları Çin'e itaatlerini bildirip Çin Devleti'nden yüklü miktarda hediye ve erzak aldılar. İşlerin kendi aleyhlerine geliştiğini gören P'u-nu Çin ile dostane ilişkiler kurmanın iyi olacağını düşünerek daha önce alınmış bazı Çinli esirleri iade ettiler. Sınırda yaptıkları yağma saldırılarının ise sadece kendi düşmanlarına karşı olduğunu, Çinli halka karşı olmadığını özellikle belirtiyorlardı.

50 yılında P'u-nu Çinlilerin bugünkü Kansu Eyaleti'nde bulunan Wu-wei Şehri'ne iyi niyet elçileri göndermek iste-di. Ancak Çin veliahdı Kuzey Hunlarının Çin'e saldırma ihtimallerinin bulunmadığını, onlarla ilişki kurulabileceğini ancak ilişki kurulması durumunda müttefikleri Güney Hunlarını küstürebileceklerini ileri sürünce teklif kibarca reddedildi.

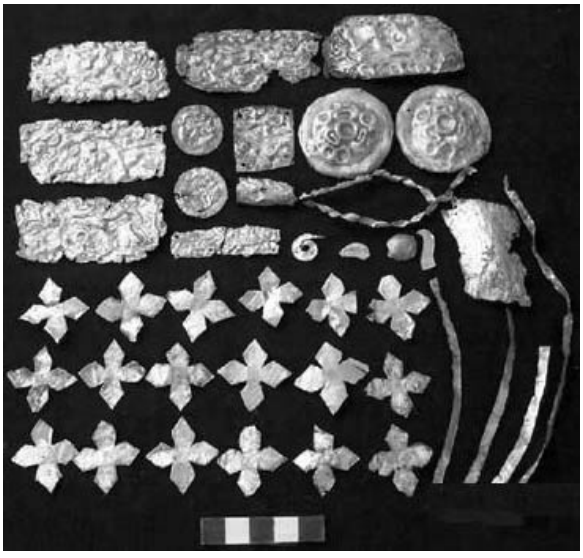

52 yılında Kuzey Hunları bir kez daha elçi gönderdiler. Saray Danışmanı Pan Piao 班彪 (MS 3-54)[251], Kuzey Hunlarının menfaatleri gereği Çin Devleti'ne yaklaşmaya çalıştıklarını, bu ise onların zayıf durumda olduklarını gösterdiğini, onları kazanmak için Kuzey Hunları ile ilişkileri tamamen kesmemek gerektiğini

251 Pan Piao adlı bu saray görevlisi aslında bir tarihçidir. Çin tarihinde bıraktığı iz ise eserleri değil tarihe damga vuran üç önemli çocuğudur. Bunlardan biri Çin'in uzun yıllardır hayalini kurduğu Doğu Türkistan'ı sonunda fetheden General Pan Ch'ao 班超, diğeri Çin tarihinin ünlü kaynağı Han Shu adlı Han Hanedanlığı Tarihini kaleme alan Pan Ku 班固, bir diğeri ise ağabeyinin yazmayı bitiremediği Han Shu'yu yazıp bitiren kız kardeşi Pan Chao 班昭'dır.

ve onların tavırlarına eş davranışla karşılık vermenin uygun olacağını tavsiye eder. Bunun üzerine Çin imparatoru tavsiyeye uyarak teklifi reddetmiş fakat ch'an-yü için 500 top desenli ipekli kumaş, bir yay torbası, 4 ok ile her iki Hun elçisine de 400'er top desenli kumaş ve birer adet de kılıç hediye etmiştir[252].

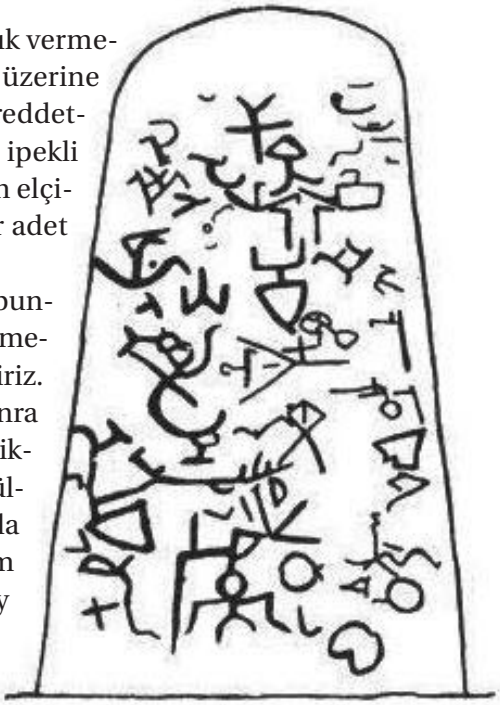

Yin Shan kaya resimleri

Kuzey Hunlarının, tarihî kayıtlarda, bundan on yıl sonra yağma akınlarıyla zikredilmesinden giderek güç topladıklarını anlayabiliriz. 59 yılında 7000 atlıyla önce Wu-yüan sonra da Yün-chung'da akın yapıp külliyetli miktarda esir ve hayvan ele geçirdikleri görülmektedir. Fakat çok geçmeden karşılarında Çinlilerden hayvan, erzak ve mali yardım almış Güney Hunlarını buldular. Güney Hunları böylece Kuzey Hunlarını Hsi-ho Bölgesi'ne yani Sarı Irmak'ın batısına ittiler.

Beş yıl sonra Güney Hunlarının ch'an-yüsü ölünce yerine Hu-ye Ch'an-yü geçtiği zaman Kuzey Hunları sınırları birçok kez yağmaladılar. Ertesi yıl ise Çin'e elçi göndererek ticaret yapmak için izin istediler. Çinliler ise bu yağma akınlarının kesileceği umuduyla bu isteklerini kabul edip izin verdiler. Kuzey Hunlarıyla Çinliler arasında başlayan yakınlaşma her ikisinin arasında elçilik kurma aşamasına kadar geldi. Bu gelişme Güney Hunlarını hiç memnun etmemişti. Derhâl isyan çıkarmak istediler ve gizlice Kuzey Hunlarına haber gönderip asker istediler. 2000 süvariyle bu isteğe cevap veren Kuzey Hunları Çinlilerin önceden tedbir aldığını görünce geri çekilip buralarda yağma yaptılar.

70 yılına ait kayıtlarda Kuzey Hunlarının Çin sınırlarına defalarca yağma akınları yaptıkları görülmektedir. Bunun üzerine bu saldırıları önlemek için çeşitli planlar düşünmeye başlayan Çin sarayı en çok Keng Ping

252 Ayşe ONAT, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ 206 - MS 220)", **Belleten**, C. LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s. 621-622; 52 yılındaki bu elçilik heyeti Çin hükûmetine at ve kürk giysiler getirmişti. Heyetin yeniden barış anlaşması yapmanın yanı sıra müzikle ilgili istekleri de olmuştur. Ayrıca Batı Bölgelerinden gelen Türkistanlı konukların da onlarla birlikte kabul edilmelerini rica etmişlerdir. Mori'ye göre Hunlar Mançurya ve Sibirya'daki avcı kavimlerden kürk alıyor ve bu Türkistanlılar yani Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla Çin'e satıyordu. Masao MORİ, "Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri", **Belleten**, Cilt XLVII, 1983, s. 347.

adlı bürokratın fikirlerinden etkilendi. Ona göre Hunlar hediye ve paralarla ikna edilemiyordu ve onları dize getirmenin tek yolu savaştı. Eski İmparator Wu-ti'nin izlediği gibi bir politika takip edilerek Hunlara savaş açıp Batı Ülkeleri ile ilişkiye geçilmesi gerektiğini belirtti. Hunları yok etmenin yolu onlarla sıkı ilişki içerisinde olan Batı Ülkeleri'nin ele geçirilmesinden başlamaktı. Böylece onların sağ tarafı kontrol altına alınacak, sonra İ-wu'da yaşayan Hunların Hu-yen Boyu ortadan kaldırılarak sol kanatları etkisiz hâle getirilecek ve bunun ardından Hunlara saldırılacaktı. Ayrıca her iki Hun Devleti'nin de birleşmesi hâlinde öncelikle kuzey kısmı yok edilecekti. Plan, İmparator Ming-ti (28-75) tarafından beğenildi ve uygulamaya geçildi.

1) Kumul (I-wu-lu) Savaşı 伊吾卢之战 (73)

Bu dönemde Tarım Havzası'ndaki İpek Yolu ticaret şehir devletleri büyük bir öneme kavuşmuştu. Kuzeyde Hunlar, doğuda Çinliler, batıda Yüeh-chihlerin Kuşan Devleti bu bölgeyi bir çember içine sıkıştırmışlardı. Bölgenin Çinliler tarafından fethi üç büyük asker tarafından gerçekleştirilmiştir. Keng Ping 耿秉, Tou Ku 竇固 ve Pan Ch'ao 班超 (32-102) adlı kumandanlar "*Kaplanın inine girmeyen kaplan yavrularını ele geçiremez!*" sözünden yola çıkarak bu devletleri bir bir ele geçirmeyi plana koydular. Çin ordusu dört koldan dört orduyla harekete geçti. Toplam 44.000 süvari Kuzey Hunlarına saldırmak üzere yola çıktılar. Önce 73 yılında Tanrı Dağlarının kuzeyinde Barköl yakınlarında yaşamakta olan Hunların Hu-yen Boyu'na karşı saldırıya geçmiş, bölgenin kuzeyinde Hun tehlikesini binlerce Hun öldürerek önlemişlerdi. Savaş sonunda Hu-yen Beyi bozguna uğradı ve binlerce adamının başı kesildi[253]. Diğerlerini Barköl'e kadar takip ettiler. Bu arada nihayetinde İ-wu-lu'yu diğer adıyla Hami'yi yani bugünkü Kumul Şehri'ni de ele geçirdiler.

Pan-chao

Ardından Lop-nor'un kuzeyindeki Hami'ye bir Çin kolonisi yerleştirdi. Sırada Shan-shan Devleti vardı. Buraya keşif için gidildiğinde Shan-shan kralının Hun elçileriyle Çinlilere karşı planlar

253 TCTC, 1459.

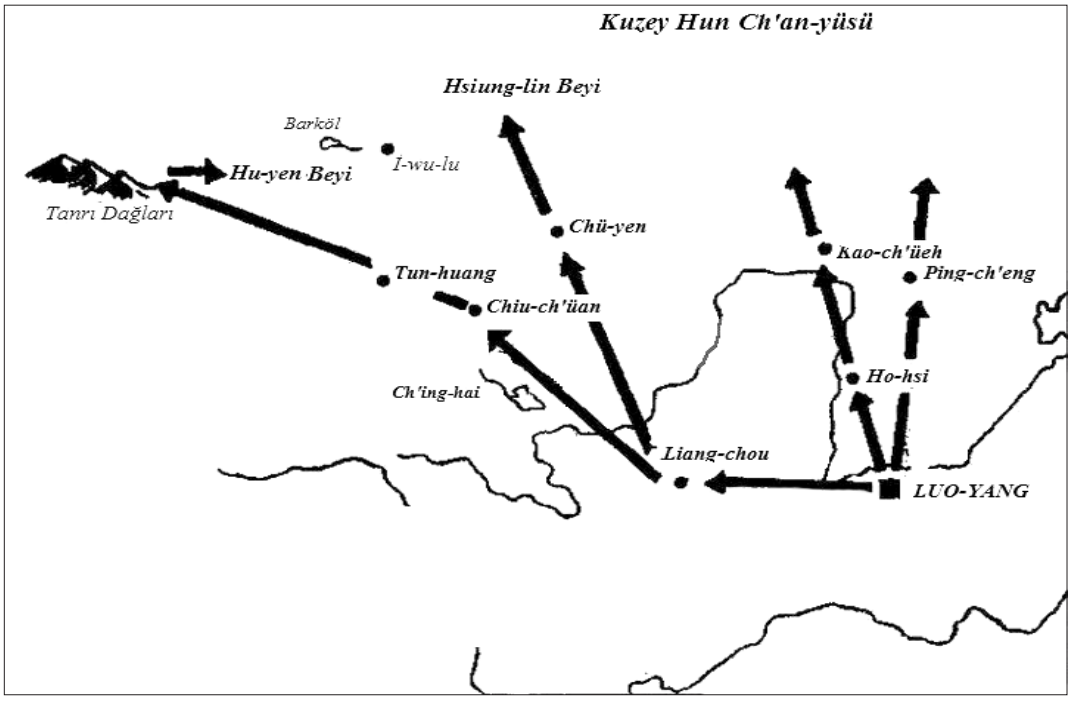

73 yılında Han Ordusunun Kuzey Hunlarına saldırıları

müzakere etmekte olduğunu öğrendi. Gece ani bir baskınla çadırları yaktı ve Hunları öldürdü. Hun elçisinin başını Shan-shan kralına gönderince kral derhâl Çin hâkimiyetini tanıdı[254].

Ertesi yıl ise bu üç kumandan birlikte Ön ve Arka Ch'ü-shih'ya (Ch'e-shih) yani Turfan'a saldırdılar. Keng Ping'in geldiğini gören Arka Ch'e-shih kralı derhâl kaleden çıktı ve generalin atının ayaklarına kapanarak teslim oldu. Bunu duyan Turfan kralı olan oğlu da hemen teslim oldu. Böylece iki Ch'e-shih'da da birer garnizon bırakıldı[255].

O sıralar İpek Yolu'nun kuzeyinin hâkimiyeti Yarkend kralının, güneyinin hâkimiyeti ise Hotan kralının eline geçmişti. Her ikisi de Hunlar tarafından desteklenmekteydi. Yarkend yani Sha-ch'e 莎车kralının 73 yılında Shu-lo 疏勒'yu yani Kaşgar'ı da ele geçirmesi üzerine bu durumu çözümlemek için Pan Ch'ao görevlendirildi. Pan Ch'ao 76 yılında önce Hotan'a geldi. Kazandığı zaferle ziyadesiyle gururlanan ve Hunların dedikleri doğrultusunda hareket eden kral Çin elçilerine oldukça kötü davrandı. Bu duruma sinirlenen Pan Ch'ao aniden kralın başdanışmanı olan kamın kafasını

254 TCTC, s. 1460-1461.
255 TCTC, s. 1474.

kesince kral korkudan Çin hâkimiyetine girmek istediğini bildirdi hatta ciddiyetini göstermek için Hun elçilerini öldürttü[256].

Hotan'da da durumu Çin lehine çeviren Pan Ch'ao'ın en büyük amacı bu ticari yolun kontrolünü elinde tutan Hunları buradan Moğolistan'a atmaktı. Bu planını uygularken memnun olmayan şehir devletleri sık sık isyanlar çıkararak ona karşı gelmeye çalışıyorlardı. Bazen isyanlar henüz plan aşamasındayken bile Pan Ch'ao tarafından fark ediliyor ve derhâl sert bir şekilde bastırılıyordu. 80 ve 87 yılında Kaşgar'da, 88'de ise Yarkend'de çıkan isyanları bastırdı ve Wusunlarla birleşti. 84 yılında kendi adamı olan Kaşgar Kralı Chung, Yüeh-chihler, Yarkend halkı ve diğer bazı topluluklarla birleşerek isyan başlattı. 87 yılında Pan Ch'ao tarafından Kaşgar kralı püskürtüldü. Kral bir süre durumu kabullenmiş gibi gözüktü, daha sonra görüşmek için kalabalık bir birlikle Pan Ch'ao'ın yanına çıktı. Ziyafette yenilip içildi ve Pan Ch'ao aniden ileri doğru bir hamle yaparak Kaşgar kralının başını gövdesinden ayırdı. Böylece bu isyan da böyle bastırılmış oldu[257].

Pan Chao'ın Batı Ülkelerine Seferleri

256 TCTC, s. 1472, 1475.
257 Rene GROUSSET, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2006, s. 71-74.

b) You Liu Ch'an-yü 優留 (? - 87)

Kaynaklar bize P'u-nu Ch'an-yü'nün ne zaman öldüğü ve yerine geçen You Liu Ch'an-yünün yönetim döneminin ne zaman başladığı ve ne gibi siyasi olaylar yaşandığı hakkında bilgi vermemektedirler.

Bu dönem hakkındaki nadir bilgilerden biri 84 tarihlidir. Bu yıl Hun ch'an-yüsünün Wu-wei Şehri valisine elçi gönderdiği ve serbestçe ticaret yapmak istediklerini görmekteyiz. Çin sarayı bu isteği reddetmediği gibi heyetin karşılanması için Wu-wei askerî valisine Hunlar için bir karşılama heyetinin gönderilmesi emrini verdi. Kuzey Hun kafilesi prensleriyle beraber ticaret yapmak için 10.000 sığır ve koyun ile geldiler[258].

Bu sıralarda Wu-huan ve Hsien-pi boyları Çinlilerin desteğiyle Kuzey Hunlarının doğu kanadına doğru baskı yapmaya başladılar. Bu sorunlara bir de doğal sorunlar ve iç karışıklıklar eklenince 83 ve 85 yıllarında iki büyük Kuzey Hun grubu Çin'e teslim oldu. Bunun üzerine Çin hükûmeti Kuzey Hunlarının batıda ticaret yapma isteğini kabul etti fakat Güney Hunlarının baskısıyla bu uygulamayı durdurdular[259].

87 yılında bu ch'an-yünün sonbahar aylarında baskın yapan Hsien-pi kabileleri tarafından öldürüldüğü bilgisi bulunmaktadır. Ch'an-yünün öldürülmesiyle Kuzey Hunları büyük bir kargaşaya düştü ve 58 kabile, 200.000 kişi ve 8000 asker Sarı Irmak'ın kuzeyine gelerek Çin'e sığındılar[260].

Kuzey Hunlarına ait kaya resimleri, Tung-hei Kuo No: 3 Doğu Türkistan

258 Ayşe ONAT, a.g.m., aynı yer.
259 Richard Rafe De CRESPIGNY, "Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması" **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 753.
260 HHS 89, Güney Hunları, s. 2951.

c) Pei Ch'an-yü 北 *(88 - 91)*

1) Chih-luo Dağı Savaşı 稽落山之戰 (88)

Kuzey Hunlarının başına yeni bir ch'an-yü geçtiği yıl aynı zamanda Güney Hunlarında da ch'an-yü değişikliği oldu ve Güney Hun tahtına T'un-tu-ho 屯屠河 Ch'an-yü geçti.

Kuzey Hunlarının içine düştüğü bu durumdan faydalanmak isteyen T'un-tu-ho Ch'an-yü Çin'e haber göndererek Kuzey Hunlarını Güney Hunlarına dâhil etmek için ricada bulundu. Bunun üzerine Çin ordusu General Tou Hsien 竇憲 (? - 92) önderliğinde 88 yılının onuncu ayında Kuzey Hunlarına taarruz başlattı[261]. Çin İmparatoriçesi Chang-te'nın ağabeyi olan Tou Hsien, Süvari Birlikleri Generali atandı ve ona yardımcı olarak Merkez Ordular Komutanı Keng Ping 耿秉 verildi. Her biri 4000'er süvariye liderlik ediyordu.

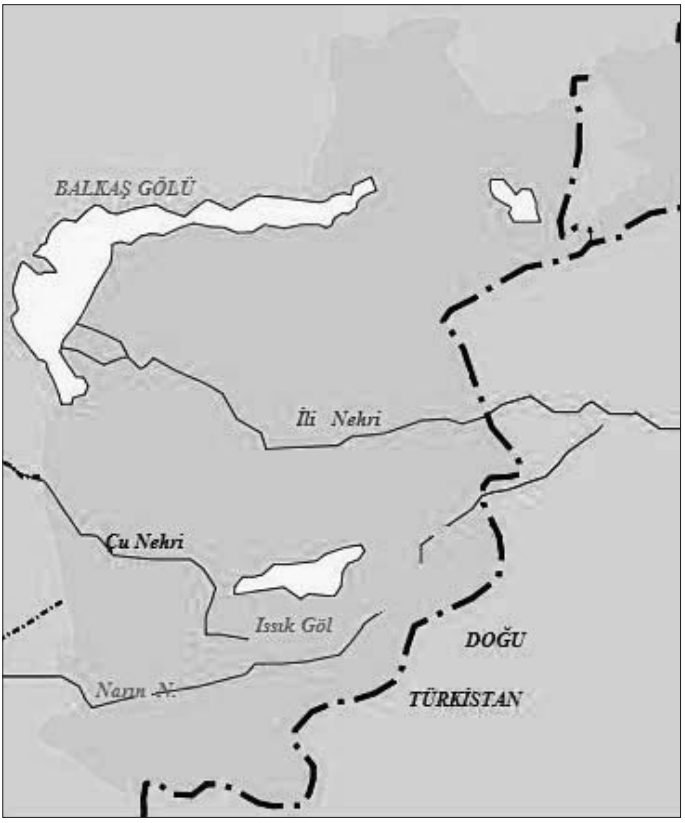

261 Bu sırada Çin İmparatoru Chang 88 yılında öldü ve yerine 10 yaşında olan oğlu Ho 和帝 geçti. Böylece hanedanlık İmparatoriçe Tou ve erkek kardeşi Tou Hsien tarafından yönetilmeye başladı. İmparatoriçe Chang-te Huang Hou 章德皇后 için bkz. HHS 10A, s. 415.

Kuzey Hunlarına ait olduğu düşünülen bir kurgan

Güney Hunlarının Sol Ku-li Beyi olan Shih Tzu bir tümen askeriyle Sho-fang Chih-lu-sai 雞鹿塞'dan harekâta dâhil oldu. Güney Hun Ch'an-yüsü T'un-tu-ho ise on binden fazla askerle Man-i Vadisi 满夷谷'nden yola çıktı. Tu-liao Generali Teng Hung 鄧鴻 da Chou-yang Sai 稠陽塞'dan 8000 Ch'iang askeriyle, Sol Bilge Beyi An-kuo da bir tümenle aynı yerden katıldı.

Tüm birlikler Chuo-yeh Dağı 涿邪山'nda buluştular. Birlikleri bir hatta dizdi. Ssu-ma Keng Kui 耿夔 ve Keng T'an 耿谭 adlı Çinli komutanlar Güney Hunlarının Sol Ku-li Beyi ve Hu-yen Beyi Hsü-tzu 須訾 birliklerini idare ediyordu. Çinli kumandanların liderlik ettiği Güney Hun birlikleri on binden fazla askerle Chih-luo Dağı'nda yani bugün Moğolistan'daki İkh Bayan Dağı'nda Kuzey Hunlarına saldırıp onları yendiler. Kuzey Hun ch'an-yüsü ve onu takip eden boylardan bazıları Bugünkü Moğolistan Cumhuriyeti'nin batısındaki Kobdo[262] bölgesine kaçmayı başardı. 90 yılında geride kalanlardan 13.000 kişi öldürüldü, bir milyondan fazla hayvan ele geçirildi ve Wen-tu-hsü 温犢須, Jeh-chu 日逐, Wen-wu 温吾Beyleri ve Fu-ch'ü 夫渠 Beyi Liu-t'i 柳鞮vs. başında olduğu 81 boy yani toplam 200.000 kişi ise teslim oldu. Çinli General Tou Hsien kazandığı bu büyük zafer için Hangay Dağlarının kuzeyine, bugünkü Karakurum'un batısına "Yen-jan Dağı Kitabesini" diktirdi[263]. Bu kitabe ünlü tarihçi Pan-ku tarafından kaleme alınmıştır. Yazıtta bir zamanlar Motun'un elinde olan bütün toprakların Çinlilerin eline nasıl geçtiği ve Hunlar için kutsal olan Ejder Şehri Lung-ch'eng'ı nasıl yıktıkları anlatılmaktadır[264].

Kuzey Hunları bu yenilgiden sonra ch'an-yünün kardeşi olan Sağ Wen-yü-t'i Beyi'ni Çin sarayına rehin olarak gönderdi fakat ch'an-yünün bizzat kendisinin gelmemesini bahane eden Çinliler bu rehini kabul etmediler.

262 Mançuların Ch'ing Hanedanlığı zamanında "Sangiim Kerem" adıyla bilinen bu bölgenin şimdiki adı "Khovd"'dur.

263 Yen-jan Dağı Bugün Moğolistan sınırları içindeki Hangay Dağı'dır.

264 HHS 23, Tou Jung Biyografisi, s. 814; Richard Rafe De CRESPIGNY, *ibid*; Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s. 308-313.

Bunun üzerine ch'an-yü kendisi gitmeye razı oldu. Ancak o sıralarda kendilerine bağlanan boylarla birlikte askerî ve ekonomik güçleri artmış olan Güney Hunları başlarında Sol Ku-li Beyi olan Shih-tzu 8000 kişilik hafif süvarisiyle saldırıya geçti. Çin sarayı ona yardımcı olması için Keng Tan 耿譚'ı gönderdi. Chuo-yeh 涿邪山 Dağı'na vardıklarında ağırlıklarını bırakıp ikiye ayrıldılar. Sol kol kuzeyden Hsi-hai'yı dolaşarak Ho-yün 河雲'ün kuzeyine, sağ kol ise Hsiung-nu Nehri'nin batısından Tanrı Dağlarını dolaşarak Kan-wei Nehri 甘微河[265]'ne vardılar. İki ordu burada birleşti ve Kuzey Hunlarına bir gece baskını yaptılar, onları yendiler. Ch'an-yü yaralandı fakat askerleri onu yeniden atın üzerine oturtarak kaçmasını sağladılar. Çinliler derhâl Altay Dağlarına ch'an-yü üzerine bir ordu gönderdiler. Ch'an-yü bilinmeyen bir yere kaçarken Çin askerleri annesi olan Yen-chih'yi ve ailesini esir alıp hazinesine ve yeşim mühürlerine el koydular. 8000 kişinin başı kesildi. Güney Hunları teslim aldıkları insanlarla birlikte artık 34.000 aile, 54.170 asker ile toplam 237.300 kişilik bir nüfusa sahip olmuştu[266].

Kuzey Hun ch'an-yüsünün nereye gittiği bilinmemekle birlikte Altayları aşarak batıya doğru yani K'ang-chü'ye doğru gittikleri, yine onunla yollarını ayıranların ise Kuça'nın kuzeyine giderek birkaç asır sonra Yüeh-pan 悅般[267] Devleti'ni kurduklarına dair bazı küçük bilgiler bulunmaktadır.

d) Yü-ch'ü-Ch'üan Ch'an-yü 於除鞬 *(91 - 93)*

Kaçan ch'an-yünün kardeşi Sağ Lu-li Prensi Yü-ch'ü-ch'uan kendini yeni ch'an-yü ilan etti. Çin'e barış teklifi için bir elçi gönderdi. Kuzeyde, Hunlar arasındaki dengenin bozulmaması fikrinde olan Çinli komutan

265 Bu nehir günümüzde Doğu Türkistan'daki Ulungur Nehri'dir.

266 HHS 89, Güney Hunları, s. 2953; L.N. GUMİLEV, **Hunlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 234-235.

267 Yueh-pan Devleti, Wusunların kuzeybatısında idi. Ataları aslen Kuzey Hunları ch'an-yüsünün boylarıdır. Ch'an-yü Çin ordusu tarafından yenildikten sonra müteakiben Araba ve Süvariler Generali Tou Hsien onları takip etmeye başladı. Ch'an-yü, Altay Dağı'ndan batıya, K'ang-chü'ye kaçtı. Zayıf olanlar onunla gidemedi ve Chiu-tzu yani bugünkü Kuça'nın kuzeyine yerleştiler. Gelenek ve görenekleri ile dilleri Kao-ch'elarla aynıdır. Ayrıca çok temizdirler. Saçlarının ön tarafını kaşlarına kadar uzatıp o hizada keserler, günde üç kez yıkanır, gargara yapar daha sonra yer veya içerler. Önceleri Juan-juanlarla barış içinde yaşıyorlardı. 429 yılında Hun ch'an-yüsü işbirliği kurmak için yanında birkaç bin askerle Juan-juan ülkesine gitmiş, ancak henüz 50 km. girmişken Juan-juan erkeklerinin elbiselerini yıkamadıklarını, saçlarını tarayıp bağlamadıklarını ve ellerini yıkamadıklarını, kadınların burunlarını bir aletle karıştırıp çıkardıklarını yaladıklarını görünce Hun beyi çok iğrenmişti. Nazırlarına onu böyle bir yere getirdikleri için öfkelenmiş bundan sonra derhâl geldiği gibi geri dönmüş ve Tabgaçlarla Juan-juanlar aleyhine siyasi ve askerî işbirliği yapmıştır. Pei-shih 97, s. 3219; Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s. 316-318; S.G. KLYASHTORNY - T. İ. SULTANOV, **Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı,** Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 80.

Tou Hsien onu destekliyordu[268]. Fakat bir süre sonra bu komutan tutuklandı ve idam edildi. En büyük destekçisini kaybeden ch'an-yü endişelenerek kuzeye çekildi. Fakat bu geri çekilmeyi isyan olarak algılayan Çinliler Wang Fu 王輔 adındaki bir komutanın yönettiği 1000 süvariyle Kuzey Hunlarına gidip müzakerenin devamı için geldiklerini söyleyerek onları kandırdılar ve saldırdılar. Ch'an-yü ve bütün askerleri öldürüldü[269].

Batı Bölgeleri'nde ise Pan Ch'ao'ın bölgeyi ele geçirme çabaları sürüyordu. Çin ordusu başarılarına 88 yılında 50.000 kişilik bir orduyu yenerek bir başarı daha ekledi. Böylece Yarkend de ele geçirildi. Geriye sadece Kuça ve Karaşar devletleri kalmıştı. Çinlilerden bir prenses isteme teklifinin geri çevrilmesiyle öfkelenen Kuşan kralı 90 yılında Kuça'ya Çinlilere karşı bir ordu yolladı. Fakat casuslarıyla bütün olup bitenlerden haberi olan Pan Ch'ao Kuşan ordusunun güzergâhındaki tüm yiyecekleri yok etti. Bu yüzden Kuşanlar daha kötü bir duruma düşmeden geri çekildiler.

Durum böyle iken 91 yılında artık Kuça, Aksu ve Uç Turfan da sonunda Pan Ch'ao'a teslim oldular. Pan Ch'ao Çin sarayında "Orta Asya Genel Valisi" unvanıyla ödüllendirildi. Bütün bunlara rağmen Karaşar da isyan çıkmaya devam ediyordu. 94 yılında Kuça ve Shan-shan ordularının da yardımıya Pan Ch'ao Karaşar'a saldırdı, 5000'den fazla insanı öldürdü. 15.000 insan köle olarak yakalanırken küçük ve büyükbaş 300.000 hayvan ele geçirildi. Artık bütün Tarım Havzası Çin hâkimiyetine girmişti. Pan Ch'ao emekliye ayrılıp Çin'e döndüğü yıl, 102'de ölmüştür[270].

e) Feng-hou Ch'an-yü 逢侯 (94 - 118)

Kuzey Hunları 94 yılında Güney Hunlarına tâbi olmuşlardı. Ancak Güney Hun ch'an-yüsü olan Shih-tzu'ın başa geçmesini memnuniyetsizlikle karşıladıkları için 15 boy yani 200.000'den fazla halkıyla isyan ettiler. Bunun üzerine Çin, Hsien-pi ve Wu-huan askerlerinden oluşan 40.000 kişilik bir ordu gönderdi ve Kuzey Hunlarını bozguna uğrattı. Güney Hunlarından Feng-hou, ilk olarak halkı toplayarak derhâl kuzeye geri çekildi. Böylece Çin ordusu onların peşinden gittiyse de yetişemedi. Bunun üzerine Kuzey Hunları Güney Hunlarından olmasına rağmen eski ch'an-yü T'un-t'u-hou'nun oğlu Feng Hou'yu ch'an-yü ilan ederek başlarına geçirdiler.

104 yılında Kuzey Hunları Çin'e elçi gönderdiler ve onlara tâbi olmak istediklerini bildirdiler. Çinliler mukabil hediyeler gönderdiler fakat teklife

268 TCTC, s. 1528-1529.
269 HHS 89, Güney Hunları, s. 2954.
270 Rene GROUSSET, **Bozkır İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 74-74.

sıcak bakmadılar. Bu teklif ertesi yıl yine tekrarlandı. Bu kez hediyeler sunarak veliahtlarını rehin olarak göndermek istediklerini bildirdiler. Çin sarayı yine herhangi bir cevap vermedi.

107 yılında Feng-hou Çin'in Batı Bölgeleri garnizonu üzerine saldırdı ve başarılı olarak buraların kontrolünü ele geçirdi. Ayrıca Doğu Han Devleti sınırlarını on yıl boyunca rahat bırakmadı. 118 ise yılında Hsien-pi ordularının ani saldırısıyla büyük zarar gören Kuzey Hunları boyları dağıldı ve çoğu Hsien-pilere teslim oldu. Birkaç yüz adamıyla Shou-fang Şehri'ne gelen Feng-hou Çin'e bağlandı. Çin hükûmeti onu Yu-chou ve çevresine yerleştirdi[271].

119 yılında Çin'in Tun-huang askerî valisi Su-pan 索班 adında bir görevliyi İ-wu yani bugünkü Hami Şehri'ne atadı. Gelişmelerden korkan Ch'e-shih kralı teslim oldu. Bunun üzerine buradaki kontrollerinin kaybolmaması için Kuzey Hunları Hami'ye saldırarak bu görevliyi öldürdüler, eski kralı sürdüler. Batı Bölgeleri fatihi olan ünlü General Pan-ch'ao 88 yılında Yarkend'e saldırmış ve güney İpek Yolu'nun fethinin yollarını açmıştı. Artık Batı Bölgeleri'nin tamamiyle ele geçirilmesi kolaylaşmıştı. Böylece oğlu Batı Bölgeleri Komutanı Pan Yung 班勇[272] 124 yılında son hamleleri uygulamaya başladı. Önce Kuzey Hunlarına saldırdı. Aynı yıl, bu kez Ch'e-shih Arka Devleti'ne saldırdı ve kral-larını öldürdü. Yerine Chia T'e-nu 加特奴 adlı kişiyi kral tayin etti. Liu-chung 柳中'a, bugünkü Çerçen'in güneybatısına konuşlandı.

Pan Yung 126 yılında Karaşar'a gitti ve güney yolu üzerindeki Yarkend ve Hotan da dâhil olmak üzere on yedi yerleşim yerini ele geçirdi[273]. Aynı yılın kışı Hunların Hu-yen Boyu üzerine saldırıya geçen Pan Yung onları büyük bir yenilgiye uğrattı. Ertesi yıl merkezden gelen emirle 3000 askerle Tun-huang Askerî Valisi Chang Lang 张朗'ın, 40.000 kişilik büyük bir orduyla Pan Yung ile birlikte Hunların kuzeydeki güçlerini zayıflatmak için saldırıya geçmeleri istendi. Chang Lang, Tanrı Dağları kuzey yolundan, Pan Yung ise güney yolundan harekete geçecek ve Karaşar'da birleşeceklerdi. Fakat Chang Lang bağımsız olmak istediği için kararlaştırılan zamandan önce Karaşar'a vardı ve şehri ele geçirdi. İmparator bunu duyunca Pan Yung'un rütbesini geri aldı.

134 yılında Arka Ch'e-shih orduları Kuzey Hunlarının Hu-yen Beyi'ne Ch'ang-wu-lu 阊吾陆 Vadisi civarında saldırdı ve büyük bir yenilgiye uğrattı. Ch'an-yünün annesi, eşleri, kızları ve birkaç yüz kişiyi öldürüp silah

271 HHS 89, Güney Hunları, s. 2958.
272 Pan-yung, Çinli General Pan Ch'ao'ın Kaşgar kralının kızı ile olan evliliğinden olmuştur.
273 HHS 88, Hsi-yu Bölümü, s. 2912-2913; Douglas A. HITCH, "Kushan Tarim Domination", **Central Asiatic Journal**, Volume 32, no: 3-4, Weisbaden 1988, s. 178-179.

ve 100.000'den fazla hayvan ele geçirdiler. Ertesi yıl Hu-yen Beyi bunun intikamını almak için saldırdı. Tun-huang valisi yardıma gitti fakat Hunlar zafer kazandı.

137 yılında Tun-huang Askerî Valisi P'ei-tsen 裴岑 İ-wu'dan çıkarak Kuzey Hunlarına saldırdı ve Hu-yen Beyi'ni öldürdü ve tüm kabilesinin kulaklarını kestirdi[274]. Böylece artık Kuzey Hunları ve onların Batı Bölgeleri'ndeki hâkimiyeti sona erdi. Bundan sonra Kuzey Hunları kalabalık kütleler hâlinde topraklarını terk ederek Güney Kazakistan bozkırlarına göç ettiler[275].

Tarihçilerin bir kısmı Kuzey Hunlarının dağılmasıyla birlikte Kuzeyde Yenisey civarında yaşayan Kırgız boylarında uruk birliği oluşmaya başladığını ileri sürerler. Çünkü uzun zaman Hun hâkimiyetinde kalan Kırgızlar Kuzey Hunları dağılınca tamamen bağımsız olmuş ve birkaç yüzyıl sürecek olan Kırgız "boylar birliği"ni oluşturmaya başlamışlardır[276].

274 Wolfram EBERHARD, "Muahhar Han Devrinde (MS 25 - MS 220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, 1940, s. 370.

275 İbrahim KAFESOĞLU, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1977, s. 47-48.

276 Aygül AKMATOVA, "Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası", **Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/3 Spring 2008, s. 10.

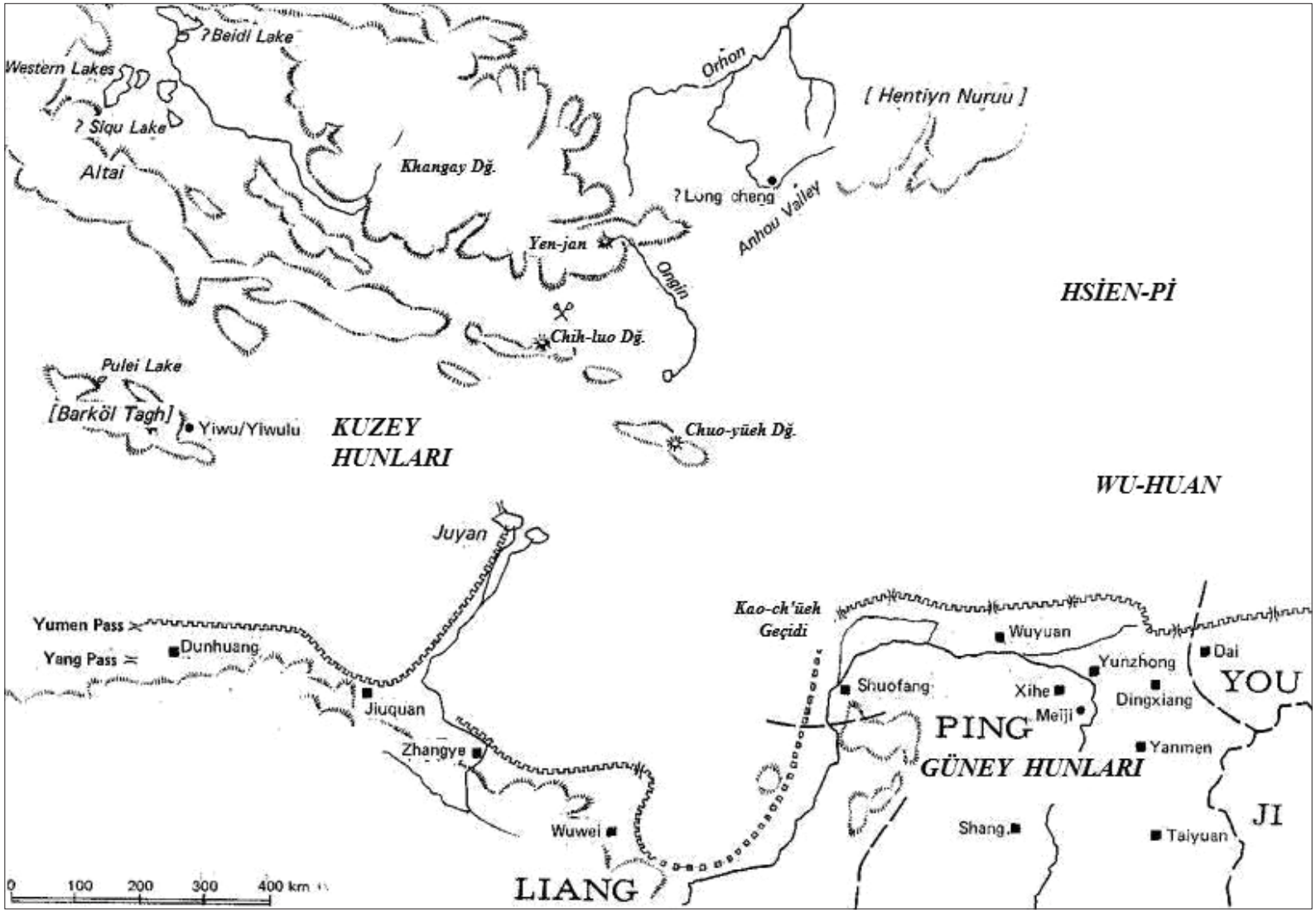
? Beidi Lake
Western Lakes
? Siqu Lake
Altai
Khangay Dğ.
Orhon
[Hentiyn Nuruu]
? Long cheng
Anhou Valley
Yen-jan
Ongin
HSİEN-Pİ
Chih-luo Dğ.
Pulei Lake
[Barköl Tagh]
Yiwu/Yiwulu
KUZEY
HUNLARI
Chuo-yüeh Dğ.
WU-HUAN
Juyan
Yumen Pass
Yang Pass
Dunhuang
Jiuquan
Zhangye
Wuwei
LIANG
Kao-ch'üeh
Geçidi
Wuyuan
Shuofang
Xihe
Meiji
Yunzhong
Dingxiang
Dai
YOU
PING
GÜNEY HUNLARI
Yanmen
Shang
Taiyuan
JI
0 100 200 300 400 km

2- Güney Hunları (48-216)

a) Hai-luo shi-chu-ti 醢落尸逐鞮 *(48 - 56) Pi Ch'an-yü*

Güney Hunlarının ilk ch'an-yüsü sayılan Shih-Iuo Shih-chu-t'i lakaplı Ch'an-yü Pi; (MS 48-56) Ch'an-yü Hu-han-yeh[277]'nin torunu, Wu-chu-Iiu jo t'i[278] Ch'an-yü'nün (MÖ 8 - MS 13) ise oğludur. Önceleri "Sağ Jeh-chu Beyi 日逐王" görevinde olup güney sınırındaki sekiz Hun boyunun ve Wu-huanların liderliğini yapmaktaydı.

Hunlar ikiye ayrılıp diğerlerinin başına P'u-nu geçince durumu kabullenemeyen Pi, 48 yılında Çinlileri arkasına almak için bir Çinli elçiyle Han sarayına gizlice Hun topraklarının haritasını gönderdi. Bu tavrıyla ülkesini onlara bağlamak istediğini ilan etti. Hatta Yüü-yang Şehri'ne elçi göndererek yardım ve evlilik anlaşması yapmak istediğini iletti.

Bir süre önce, ch'an-yünün kardeşi olan Sağ Lu Li Beyi İ-t'u-chih-ya-shih, P'u-nu Ch'an-yü'den "Sol Bilge Beyi" olmayı rica etmiş ama reddedilmişti. Çünkü geleneklere göre ch'an-yü genellikle veliahdını yani oğlunu "Sol Bilge Beyi" yapardı. Sol Bilge Beyleri, ch'an-yünün yardımcılığını yapardı ve ch'an-yülükten sonraki en büyük mevki idi. Hu-han-yeh'nin Çinli eşi Wang Chao-chün'den oğlu olan İ-t'u-chih-ya-shih, bu isteğinden dolayı öldürülmüştü. Bunu duyan Pi çok üzüldü ve;

277 Hu-han-yeh, Motun'un on sekizinci kuşaktan_torunudur. Motun'dan Hu-han-yeh'ye kadar baba oğul on nesi1 tahta geçmiştir. HHS 89, Güney Hunları, s. 2939.

278 Hu-han-yeh'nin Çin'e saldırısından sonra Hunlar ve Çinliler arasında barış dönemi başlamıştı. Bu yüzden Çin imparatoru tarafından Hun ch'an-yülerine "büyüklerine saygılı evlat" anlamına gelen "Chu-t'i" unvanı verilmiştir. Bu unvan Hu-han-yeh'nin oğlu Fu chu-lei'den itibaren "Jo-t'i" iken, Güney Hunlarının ch'an-yüsü olan Pi'den itibaren de değişerek "Chu-t'i" olmuştur. Her iki kelime de aynı anlamı taşır. HHS 89, Güney Hunları, aynı yer.

Değerli taşlarla süslenmiş bir altın kemer tokası

"…eski geleneklere göre ağabeyden kardeş sırasına göre ise Sol Lu-li Beyi tahta çıkar. Yok eğer "oğul" tahta çıkacaksa "büyük oğul"un tahta çıkması kuralı uygulanır. O hâlde ben büyük oğul olarak 'ch'an-yü' olma hakkına sahibim" diyerek İ-t'u-chih-ya-shih'ın bu isteğinin geleneklere göre doğru olduğunu belirtmiştir.

Bütün bu olanlardan sonra sekiz Hun boy beyi ortak kararla onu Güney Hunlarının başına "ch'an-yü" olarak getirdi. Bir süre sonra ise kendine Huhan-yeh, adını verdi ve ordasını Wu-yuan'de kurdu, burayı başkenti ilan etti.

Kardeşi Sol Bilge Beyi Mo'yu 10.000'den fazla askerden oluşan bir güçle Kuzey Hunlarının üzerine yolladı. Yapılan çatışma sonucunda on binden fazla esir, 7000 kadar da at, sığır ve koyun ele geçirdi. Bu yenilgiden sonra Kuzey Hunları bin li'den fazla geri çekildi. Bu zafer üzerine Pi, oğlunu Çin'e rehin olarak gönderdi ve elçilerle devlet hazinesini ve itaatini sundu. İmparatora iki deve, 10 cins at hediye gönderildi.

Çin imparatoru önceleri, savaş arabaları yaptırmış, arabalara koşmak için öküzler hazırlatmış, tekerlekli kuleler inşa ettirmiş böylece Hunları Çin sınırlarından uzak tutmaya çalışmıştı. Ama artık Güney Hunları bende olmayı kabul etmiş, Çin tarafından ağır hediyelerle ödüllendirilmiş ve eski anlaşma yenilenmiş böylece savaşa gerek kalmamıştı.

Kuzey Hunları Ch'an-yüsü P'u-nu'nun kardeşi Sol Bilge Beyi Yu-chien 薁鞬, 49 yılında Güney Hunlarının ch'an-yüsünün kardeşi Sol Bilge Beyi Mo tarafından yakalanmıştı. Ertesi yıl Yu-chien yine hâkimiyet altına alınmış olan Kuzey Hunlarının güney boylarından oluşan 30.000'den fazla kişiyle isyan etti. Kuzeyde 150 km.den fazla yol aldılar. Boy beyleri Yu-chien'i "ch'an-yü" ilan ettiler. Fakat bu uzun sürmedi, bir ay sonra Güney Hunlarının saldırısına uğradılar ve yenildiler. İsyancı boy beylerinin hepsi öldürüldü, Yu-chien ise yenilgiyi kaldıramadı ve intihar etti[279].

Aynı yılın sonbaharında Pi Ch'an-yü oğlunu Çin sarayına rehin olarak gönderdi. Çin imparatoru ise bu jeste karşılık olarak taç, kemer, altın mühür, üstü tüylerle örtülü tek atlı tek kişilik araba, dört atla çekilen süslü bir başka araba, değerli bir kılıç, ok ve yay, bir çift at, 10.000 top desenli süslü ipekli kumaş, yaklaşık 5000 kg. ipek, müzik aleti, davul arabası, mızrak, zırh ile Ho-tung'dan 25.000 hu pirinç, 36.000 koyun ve sığır hediye olarak gönderdi. Sonraki yıllarda ise 10.000 baş koyun daha yollandı.

Aynı yıl içinde 1000 top desenli süslü ipekli kumaş, 4 tuan uzunluğunda ince ipekli kumaş, yaklaşık 5 kg. altın ile mandalina, portakal, lung-yuan

279 TCTC 44, s. 1428.

ve li-chih adındaki meyveler ile ch'an-yünün annesine ve eşine de ayrıca 10.000 top işli ipekli kumaş gönderilmiştir[280].

Böylece her iki taraf eski anlaşmaları yenilemiş oldular.

Güney Hunlarının ilk başkenti bugünkü İç Moğolistan Bölgesi'ndeki Wu-yüan Şehri idi. Ch'an-yü 50 yılında Çin sarayına elçi göndererek iki yıl önce başkent yaptığı Wu-yuan Şehri'nden batıya göçmek ve başkenti buraya taşımak için izin istedi. Önce izin verilmedi ama daha sonra vazgeçildi ancak batıya değil doğudaki Yün-chung'a taşınması tavsiye edildi. Fakat Hunların içindeki boy ayrılıkları burada da kendini gösteriyordu bu yüzden bazı Hun boyları Yün-chung'a göçerken bazıları da batıda Hsi-ho'daki Mei-chih 美稷[281]'yi başkent yaparak oraya göçtüler. Bu durum, sürekli Hun kitlelerinin yer değiştirmesi, nüfusun yoğunluğunun farklı yerlere kayması Han Hanedanlığı'nı sıkıntıya sokuyor, bir türlü kuzey milletleri politikasını ve siyasi coğrafyasını oturtamıyordu[282].

b) Ch'iu-fu-you-ti 丘浮尤鞮 *(56 - 57) Mo Ch'an-yü*

Ch'an-yü Pi 56 yılında ölünce yerine kardeşi Mo 莫, "Ch'iu-fu-you-ti" unvanıyla Hun tahtına geçti[283].

---

280 Ayşe ONAT, a.g.m., s. 618. ONAT'ın sözünü ettiği dört meyveden son ikisi Türkiye'de yetişmeyen meyvelerdir. Bunlardan biri olan lung-yen 龍眼 "Dimocarpus longana", diğeri li-chih 荔枝ise Latince adı "Litchi chinensis" olan meyvedir.

281 Bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti İç Moğolistan Özerk Bölgesi Cungar Sancağıdır.

282 Feng CHEN 陈峰, "Nan-Hsiung-nu Fu Han Ch'u-ch' Ch'an-yü T'ing te Shih-li Yü pien-ch'ien Chih Ch'i Li-shih Ti-li K'ao-ch'a, 南匈奴附汉初期单于庭的设立与变迁及其历史地理考察", **Northern Culturel Relics**, Vol. 4 2006, s. 67-73.

283 W. EBERHARD; "Muahhar Han Devrinde (MS 25 - MS 220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, 1940, s. 349.

Mo tahta çıkar çıkmaz Çin hükûmeti ölen ch'an-yü için bir taziye mektubuyla birlikte bir mühür, başlık, üç kat koyu kırmızı elbise, küçük bir kama[284], süslü bir kuşak ile şehzadeler ve soylulara verilmek üzere 4000 top süslü ipekli kumaş gönderdi[285]. Fakat çok geçmeden o da öldü ve yerine kardeşi tahta çıktı.

c) İ-fa-yu-lu-ti 伊伐於慮鞮 *(57 - 59) Han Ch'an-yü*

Mo Ch'an-yü'nün kardeşidir. Adı Han 汗'dır. Onun 2 yıl kadar kısa süren hâkimiyet döneminde görülen en önemli olay Kuzey Hunlarının eline düşmüş olan birkaç bin askerin ülkelerine geri dönmüş olmasıdır. Han Ch'an-yü tahta çıktığının ikinci yılında öldü.

d) Hai-t'ung shi-chu hou-ti 醢童尸逐侯鞮 *(59 - 63) Shih Ch'an-yü*

Güney Hunlarının ilk ch'an-yüsü Pi'nin oğludur. Asıl adı Shih 适'dır. Bu ch'an-yünün döneminde 62 yılının 11. ayında Kuzey Hunları 6-7 bin civarındaki bir kuvvetle Wu-yuan Kalesi'ne saldırıp girdiler. Bir ay sonra Yün-chung'u yağmaladılar ve Yuan-yang'a kadar geldiler. Ch'an-yü Çinli General Ma Hsiang'ın yardımıyla Kuzey Hunlarının ilerlemelerini durdurdu ve hatta Hsi-hou'ya kadar gerilemelerini sağladı[286]. Ch'an-yü tahta geçtikten dört yıl sonra öldü.

e) Ch'iu-chu-ch'e lin-ti 丘除車林鞮 *(63) Su Ch'an-yü*

Adı Su 苏'dur. Ch'iu-fu-you-ti Ch'an-yü'nün oğludur. Tahta geçtiği aynı yıl öldü.

f) Hu-hsieh-shih-chu hou-ti 湖斜尸逐侯鞮 *(63 - 85) Ch'ang Ch'an-yü*

Hai-t'ung shi-chu hou-ti Ch'an-yü'nün kardeşi olan yeni ch'an-yünün adı Ch'ang 長'dır. Bu ch'an-yünün tahta çıkışının ikinci yılında yani 65 yılında Kuzey Hunlarının Çinlilerle yakın ilişkiye girme çabalarını duyan Güney Hunları onlarla Çinlilere karşı bir isyan çıkarmak için işbirliği isteğinde bulundu. Kuzey Hunları bu teklife sıcak baktılar ve 2000 atlı

284 Bu kamadan "at kesen kama" olarak söz edilmektedir.

285 HHS 89, Güney Hunları, s. 2948; Ayşe ONAT, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ 206 - MS 220)", **Belleten**, C. LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s. 619.

286 Eberhard bu ch'an-yünün adından "Hsi- t'ung shi-chu hou-ti" olarak söz eder. İsmin ilk hecesi EBERHARD tarafından yanlış okunmuş olmalıdır. Çünkü bu Çince karakter "Hsi" değil, "Hai" olarak okunur. Wolfram EBERHARD, "Muahhar Han Devrinde (MS 25 - MS 220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, 1940, s. 349.

gönderdiler. Her iki grup Shou-fang'da buluştu ama haberi önceden alan Çinliler hazırlıklıydılar ve plan suya düştü.

Batı Han döneminde akrobat "Hu"ları tasvir eden bir eser

Güney Hunları bu olaydan sekiz yıl sonra, 73 yılında Çinlilerin Kuzey Hunlarına karşı başlattıkları topyekûn savaşa yardımcı birlikler olarak katıldılar. Çin orduları kuzeybatı ve batıda Kuzey Hunlarıyla meşgulken Güney Hunları çekirge felaketlerinden dolayı açlık derecesine kadar gelmişlerdi. 84 yılında bazı Kuzey Hunlarına bağlı kişilerin hayvanlarıyla Çin'e ticaret yapmak için sınırdan girdiğini duyunca Güney Hunları ch'an-yüsü bir birlik göndererek hayvanları yağmaladı, sahiplerini sınır gerisine yolladı. Çinliler Kuzey Hunlarıyla sorunlarının çözüldüğü sıralarda bu kez de Güney Hun yağmalarıyla karşılaşmalarının sıkıntılarını yaşamaya başladılar. Bu yağmanın sonucunda Kuzey Hunlarıyla yeniden aralarının bozulmaması için o hayvanların geri verilmesi gerektiğini saraya rapor ettiler. İmparator bu teklifi uygun buldu ve bu Güney Hunlarına bildirildi[287].

Ch'an-yü tahta geçtiğinin 32. yılında öldü.

g) İ-tu-yu-lu-ti 伊屠於閭鞮 *(85 - 88) Hsüan Ch'an-yü*

Adı Hsüan 宣'dir. İ-fa-yu-lu-ti, yani Han Ch'an-yü'nün oğludur. Onun döneminde Hsien-piler Kuzey Hunlarına saldırdılar ve çok büyük hasarlar verdiler. Bu yüzden 87 yılında Ch'ü-lan 屈兰, Chu-pei 储卑, Hu-tu-hsü 胡都须 de dâhil olmak üzere 58 boy, toplam 200.000 kişi ve 8000 askerden oluşan Kuzey Hun grubu Güney Hunlarına sığındılar.

Hsüan Ch'an-yü tahta geçtikten 3 yıl sonra öldü[288].

h) Hsiu-lan Shi-chu hou-ti Ch'an-yü 休蘭尸逐侯鞮 *(88 - 93) T'un-t'u-hou Ch'an-yü*

MS 88 yılında Güney Hun ch'an-yüsü olan Hsüan'in yerine Ch'ang Ch'an-yü'nün kardeşi olan T'un-t'u-ho 屯屠何, "Hsiu-lan shi-chu hou-ti"

287 Bu bedel ödeme durumu daha sonra sırayla kesilen başlar ve esir alınanlar için de uygulandı. Wolfram EBERHARD, **a.g.e.**, s. 358.

288 HHS 89, Güney Hunları, s. 2950-2951.

unvanı ile tahta geçti. Bu yeni ch'an-yü Kuzey ve Güney Hunları arasında süregelen bu yıpratıcı savaşın kesin olarak bitmesi, Kuzey Hunlarının parçalanarak Güney Hunlarıyla tek bir ülke hâline getirilmesi için Çin sarayına başvurdu. Ertesi yıl bu amaç doğrultusunda yapılan Chih-luo savaşının neticesinde Kuzey Hunları yenildi. On üç bin asker ile sayısız hayvan kaybettiler. İki yüz bin kişi teslim olurken, diğerleri, Wu-pu-sa Gölü'ne kadar geri çekildiler. Böylece Güney Hunlarının nüfusu, tabiiyetlerine girenlerle birlikte 34 bin aile olmuş, asker sayısı 50 bine ulaşmıştı.

i) An-Kuo Ch'an-yü 安國 (93 - 94)

Beş yıl tahtta kalan Hsiu-lan shi-chu hou-ti Ch'an-yü'nün 93 yılında ölümüyle halk, savaşçı, iyi eğitimli, kararlı ve zeki bir kişiliğe sahip olan Shih-tzu 師子'nın tahta geçmesini umut etmekteydi. Ama geleneklere göre sıra onda değil halkın pek tanımadığı amcası An-kuo'da idi.

Hai-luo shi-chu-ti, yani Pi Ch'an-yü'nün oğlu, Hsüan Ch'an-yü'nün ise küçük kardeşi olan An-kuo, 93 yılında Güney Hunlarının başına geçti ve Shih-tzu'yu "Sol Chü-ch'ü Beyi"[289] ilan etti. Halk, Shih-tzu'ı sevse de sonradan Güney Hunlarına katılan Kuzey Hun boyları An-kuo'yu destekliyor ona ise muhalefet ediyorlardı. Çünkü Shih-tzu ve birlikleri Kuzey Hun mültecilerini sık sık yağmalamış ve böylece onların nefretini kazanmıştı. An-kuo ise kendi halkının Shih-tzu'yu desteklemesi ve sevmesi yüzünden yeğenini kıskanıyor ve ona kin besliyordu. Üstelik Shih-tzu bu gerginliği arttırarak Ejder Şehri kurultaylarına hasta olduğunu söyleyerek katılmıyordu. An-kuo bu durumdan giderek tedirgin olmaktaydı.

289 Sol Bilge Beyi.

Aynı zamanda Merkezî Saray Generali olan Tu Ch'ung 杜崇[290] ile yeni ch'an-yü de anlaşamıyorlardı. Ch'an-yü, Sol Bilge Beyi Shih-tzu'yu ve Sol Chü-ch'ü Liu Li'yi kendine tehlike olarak gördüğü için ortadan kaldırma planları yapmaya başladı. Bunu fark eden bu iki kişi imparatora ch'an-yü aleyhine mektuplar gönderip duruyorlardı. Ch'an-yünün planlarını haber alan Tu-ch'ung, Çin imparatoruna bu planı ve bu plan doğrultusunda Sağ Kanat Hunlarının An-kuo'yu desteklemek için asker gönderdiklerini, bu yüzden Çin ordusunun Hsi-ho, Shang-chün ve An-ting'de hazırlıklar yapmaları gerektiğini bildirdi. Çin imparatoru ise bir süre düşündükten ve danışmanlarıyla fikir teatisinde bulunduktan sonra Tu Ch'ung ve Liao Generali Chu-wei ile birleşip ch'an-yüye saldırmaları emrini verdi.

An-kuo gece yarısı Çin ordusunun harekete geçtiğini duyunca çok şaşırdı ama hemen kendini toparlayarak büyük bir öfke ile Shih-tzu'yu yakalamak için ordusunu topladı. Shih-tzu Hun ch'an-yüsünün üzerine doğru yola çıktığının haberini almış ve derhâl geri dönerek Man Pai 曼柏城[291] Şehri'ne kapanmıştı. An-kuo şehrin surlarına dayandı ama girmeyi başaramadı. Kaleyi bırakması tavsiyesine uymayan ch'an-yü Wu-yüan'den gelen Tu Ch'ung'un ve Chu-wei'in birleşik ordusuna yenildi. Ch'an-yünün dayısı Kutluk Hsi-Wei骨都侯喜為 teslim olmazsa kendisinin de öldürüleceğinden korkarak teslim oldu ve An-kuo'yu da yakalayarak düşman ordusuna teslim etti. Böylece An-kuo öldürüldü.

j) T'ing-tu shi-chu hou-ti 亭獨尸逐侯鞮 *(94 - 98) Shih-tzu Ch'an-yü*

Sol Bilge Beyi Shih-tzu, An-kuo'nun ölümünden sonra Hunların başına geçirildi ve "T'ing-tu shi-chu hou-ti" unvanını aldı. O başa geçer geçmez baştan beri ondan hoşlanmayan Kuzey Hun mültecileri isyan çıkardılar. Çinli kuvvetler bu isyanı bastırdı ama isyanın bitmesi ve ortalığın yatışması için Güney Hunlarından olmasına rağmen Feng Hou isyancıların başına lider olarak geçti[292].

95 yılında Feng Hou büyük Çin ordusunun önünden kaçarak Sarı Irmak'ı geçti. Bundan on yıl sonra Tun-huang'a yerleşmiş olduğunu gördüğümüz Feng Hou Çin ile yakınlaşmaya çalışıyordu. Fakat Çin sarayı bunu görmezden geldiği için daha da batıya çekilmek zorunda kalan Kuzey Hunlarının topraklarına artık Hsien-piler yerleşiyordu.

---

290 HHS 89, Güney Hunları, s. 2955; TCTC 48, s. 1540.

291 Bu şehir Çin ve Hun sınır topraklarında, eski 胜州 Hsin-chou Bölgesi'nde bulunmaktaydı.

292 Richard Rafe De CRESPIGNY, "Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması", **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 754.

Şiş kebap yapan kişi (Chia-yü Kuan Yer Altı Şehri)

k) Wan-shi shi-chu hou-ti 萬氏尸逐侯鞮 *(98-124) T'an Ch'an-yü*

Dört yıl Hun Devleti'ni idare eden Shih-tzu ölünce yerine Hu-hsie-shi-chu hou-ti (63-85) Ch'an-yü'nün oğlu T'an 檀 geçti.

107 yılında bir Tibet kavmi olan Ch'ianglar büyük bir isyan çıkartarak Kansu Bölgesi'ni ele geçirdiler. Böylece Çin'in Orta Asya ile ilişkisi kesildi. Ticaret yolunun kapanması Çin'de önemli bir karmaşaya yol açtı. Çin hükûmetinin başı Tibetlilerle derde girince Güney Hunlarından yardım istedi. T'an Ch'an-yü bu Tibet isyanı için yine Çin imparatorluk ordusuna yardımcı oldu. 118 yılında Ch'ian boylarının isyanı bastırıldı. Güney Hunları bir kez daha bir isyanı bastırmakla kalmadı, ayrıca bu bölgedeki Kuzey Hunları lideri Feng Hou'nun ordusunun geride kalanlarını da yakalayıp Çinlilere teslim ettiler. Diğer Kuzey Hun kabileleri ise bir süre sonra Hsien-pi adını alarak onlara karıştılar. Böylece Hun anavatanı olan topraklar giderek güçlenen Hsien-pi boylarının eline geçti.

109 yılı yaz aylarında Han Tzung 韓琮 adında bir Çinli görevli Hun ch'an-yüsüne Kuang-tung Bölgesi'nin oldukça sulak ve verimli olduğunu, eğer orayı ele geçirirlerse Hun halkının açlık sorununun çözüleceğini söyleyerek onu savaşa ikna etti. Ertesi yıl T'an Ch'an-yü baharda binden

fazla süvariyle Ch'ang-shan ve Chung-shan'i yağmaladı. Ancak savunma için Batı Bölgeleri'nden gelen Çin ordusunun kalabalıklığını görünce geri çekildi. Bir süre sonra teslim olmak isteğini bildiren bir elçi yolladı. İsteği kabul edildi, önce ölüm cezasına çarptırılmasına rağmen sonradan affedildi. Ch'iang kavminin ele geçirip Hunlara köle olarak sattığı on binden fazla Çinli geri alındı[293].

Doğu Han Hanedanlığı İmparator Ho-ti (MS 89-105) 和帝 zamanında en kötü dönemlerini geçirmeye başlamıştı. Büyük arazi sahipleri, sınırlara yerleştirilen yabancı kavimler, evlilik yoluyla edinilmiş akrabalar, sarayda görevli yüksek rütbeli memurlar, prensler, generaller o veya bu şekilde bu büyük pastadan paylarına düşeni alma çabası içine girmişlerdi. Büyük entrikalar kanlı olaylara sahne oluyor, otoritesi zayıflayan devletin düştüğü bu durum bağımsızlık isteyen yabancı kavimlerin işine geliyor; birbiri peşi sıra isyan ediyorlardı.

l) Wu-chi-hou shi-chu-hou-ti 烏稽侯尸逐鞮 *(124 - 128) Pa Ch'an-yü*

Wan-shi shi-chu hou-ti'nin kardeşidir. Asıl adı Pa 拔'dır. O tahta çıkınca bunu adaletsiz bulan Sol Jeh-chu Beyi isyan etti. Fakat isyan Çinlilerin yardımıyla bastırıldı. Aynı yıl Güney Hunları Hsien-pi saldırısına maruz kadılar.

On yıl sonra yani 130 yılında bu savaşçı Hsien'pi lideri ölünce saldırılar kesildi.

Yeni teslim olmuş boylardan birinin lideri olan A-tzu 阿族 isyan etti ve Hu-you-wei 呼尤徽 ve Chü-ch'ü 俱去 adlı beylerden yardım istedi. Hu-you-wei yaşlandığını ileri sürerek reddetti. Nitekim kimseden yardım alamayan A-tzu her şeyini bırakarak kaçtıysa da yakalanıp öldürüldü.

Hsien-pilerin Shuo-fang'ın batısından saldırmaları ve valiyi öldürmeleri üzerine Çin'den sınırları tamir ettirmek için yardım istendi. İmparator kabul etti. Sınırlar tamir edildikten sonra duvarların dibinde askerî tatbikat ve ok atma çalışmaları yapıldı.

127 yılında Çin ve Wu-huan generalleri Hun birliklerine kumanda ederek Hsien-pilere saldırdılar ve yendiler. Ertesi yıl Pa Ch'an-yü öldü. Yerine kardeşi Hsiu-li geçti.

m) C'hu-t'e-jou-shi chu chiu 去特若尸逐就 *(128 - 140) Hsiu-li Ch'an-yü*

Ch'an-yü Pa tahta çıktığının dördüncü yılında ölünce yerine kardeşi Hsiu-li休利geçti. Hu-hsie-shi-chu hou-ti (63-85) Ch'an-yü'nün diğer bir

293 HHS 89, Güney Hunları, s. 2957-2958.

oğludur. Tahta geçtiğinin ertesi yılı 129 yılında büyük bir kitle şaşaalı törenlerle göç etti. Ayrıca Hunları kontrol etmekle görevli Tu-liao generalliğine yeni bir general atandı. 131 yılında Çinli General Keng Yeh 耿曄 Hunlarla birlikte Hsien-pileri yendi. Çok değil iki yıl sonra bu general Tu-liao generalliğine getirildi. Üç yıl sonra Keng Yeh hastalandığı için yerine Ch'ianglardan sorumlu 馬續 Ma Hsü atandı. 140 yılında Güney Hunlarının boyları bir isyan başlattılar. Önceleri birkaç bin kişiden oluşan bu isyancılar Çin mevzilerine saldırma aşamasında birdenbire çok büyük bir grup tarafından destek buldu ve isyan giderek büyüdü. Hsien-pi, Wu-huan ve Ch'iang kabilelerinin de katılmasıyla sayıları 20.000 kişiyi bulan isyancıları Hunların Sol Chü-lung Beyi Wu-ssu ile Ch'e-niu yönetiyordu. Çinliler ülkenin dört bir yanında çıkan isyanlarla uğraşmaktan bitap düşmüşlerdi. Hükûmet yetkilisi Ch'en Kui 陳龜, ch'an-yüyü kontrol etmekte yetersiz kalınca zor kullanmaya başladı. Bu Hun isyanları için halkına sahip olamadığını söyleyerek Hun ch'an-yüsüne ağır hakaretlerde bulundu. Hem kendi halkının istekleri hem de Çin hükûmetinin emirleri arasında kalan ch'an-yü yetersizliğinden utanarak kardeşi Sol Bilge Beyi ile intihar etti. Ch'en Kui, ch'an-yünün ölümü üzerine onun ailesini zorla Çin içine yerleştirmek isteyince merkeze şikâyet edildi ve böylece görevden alındı [294].

n) Ch'e-niu Ch'an-yü 車鈕 (140 - 143)

140 yılı yazında Sol Chü-lung 句龍 Beyi Wu-ssu 吾斯 ile Ch'e-niu isyan ettiler. 3000 süvariyle güneye saldırdılar ve Shuo-fang'daki Çinli görevliyi öldürdüler. Bunun üzerine Ch'e-niu, intihar eden Hsiu-li Ch'an-yü'nün yerine 9. ayda Wu-ssu'nun desteğiyle ch'an-yü ilan edildi. Bu iki lider Ch'iang ve Hsien-pilerle ittifak kurmaya çalıştılar. Ch'e-niu ve Wu-ssu ordularıyla birlikte Wei Vadisi'ne kadar indi. Çinli yerel yöneticileri ele geçirip öldürdüler. Ulaştıkları başarı karşısında Çin imparatoru Çin birliklerinin geri çekilmesi emrini verdi ve böylece tüm Ordos Hunlara terk edilmiş oldu. 141 yılında Tu-liao generalliğine Wu Wu 吳武 getirildi.

294 HHS 89, Güney Hunları, s. 2960; Wolfram EBERHARD, a.g.m., s. 371.

ö) Hu-lan-chu-shi-chu-chiu 呼蘭若尸逐就 *(143 - 147) Tou-lou-chih Ch'an-yü*

143 yılının altıncı ayında Çin başkentinde yaşamakta olan ve Hun hanedan soyundan gelen Tou-lou-chih 兜樓儲 Han hükûmeti tarafından "Hu-lan chuo-shi-chu chiu" Ch'an-yü olarak atandı, çeşitli törenlerle birçok unvan ve hediye verildi. Bu hediyeler mühür, dört atlı üzeri örtülü mavi araba, davul arabası, tek kişilik araba, değerli bir kılıç, 2000 top ipekli kumaş ile eşi ve maiyetine ise altın ve ipekten yapılmış eşyalar, dört yanı kapalı iki araba idi[295].

Beş ay sonra 143 yılında Han İmparatoru Hsun-ti 漢順帝'nin (124-144) Hun başkentine gönderdiği bir görevli Wu-ssu'yu yakaladı ve kesilen kellesi Lo-yang'daki Çin sarayına zafer nişanesi olarak götürüldü. Çinliler sonunda bu Hun isyanını bastırmışlardı ama artık bir daha bu bölgelerde eskisi gibi kumandanlıklar oluşturamayacaklardı. Ertesi yıl General Ma Shih 馬寔 komutasındaki Çin orduları Wu-ssu'dan arta kalan kuvvetleri de yok ettiler. Bunun üzerine Wu-huan, Hun ve Hsien-piler toplam 700.000'den fazla insan General Ma Shih'ya gelip teslim oldular. Sayılamayacak kadar çok hayvan da ele geçirildi.

p) I-ling shi-chu-chiu 伊陵尸逐就 *(147 - 172) Chu-ch'e-erh Ch'an-yü*

Hu-lan chuo-shi-chu chiu ölünce 147 yılında Chu-ch'e-erh 居車兒 adlı bu yeni ch'an-yü geçti. Kendilerine muhalif olan kimse bulunmadığından

295 HHS 89, Güney Hunları, s. 2962; Ayşe ONAT, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ 206 - MS 220)", **Belleten**, C. LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s. 619.

hem Tou-lu-chu hem de Chu-ch'e-erh Ch'an-yü otuz seneye yakın bir zaman Hun tahtında kaldılar. Ancak Hun halkı zaman zaman isyan çıkarmaya devam etti[296].

MS 155 yıllarına doğru Kingan Bölgesi'nde yaşamakta olan Hsien-piler Kuzey Hunlarını tabiiyetlerine almışlardı. Hatta sınırlarını Batı Moğolistan'a kadar genişletmiş ve Wusunlara da hâkimiyetlerini kabul ettirmişlerdi[297]. Çin'in o sıralarda Turfan, Hami ve Hoten bölgelerinde çıkan iç isyanlarla ilgilenmesini fırsat bilen Güney Hunlarının Sol kanadı ise Çin içlerine girerek yağmaya başlamışlardı. Ancak ünlü Çinli General Chang Huang 張奐 başarısız birkaç saldırı girişiminden sonra çaresiz kalarak Hsien-pilerle iş birliğine gitmiş ve ancak böylelikle Hunları geri püskürtmüş, bununla gelen başarı ve umut Han Hanedanlığı'nın sınırdaki garnizon ve Hun bölgelerinde yeni düzenlemelere gitmesine sebep olmuştu. Elde ettiği zafer General Huang'a l57 yılında Kuzey Cephesi Komutanlığı unvanını getirdi. Ancak bu bölgelerde güç artık el değiştirmiş, eski kuvvetli Hun birliği yerini Moğol kabilelerine bırakmıştı. Artık, bu kez Hunlar değil, Moğollar Çin'i ele geçirme çabasına girişmişlerdi[298].

Hsien-piler 156 yılında liderleri Tan Shih-huai[299] 檀石槐 yönetiminde Liao-ning eyaletine başarısız bir saldırının sonunda püskürtülmüşlerdi. Bunun üzerine Güney Hunlarıyla anlaşarak Çinlilerle mücadele etme yoluna gittiler. Kansu ve Shan-hsi eyaletlerine saldırdılar ancak geri çekilmek zorunda kaldılar. l57 ve 158 yıllarında Güney Hunları bütün kabileleriyle birlikte isyan ederek Wu-huan ve Hsien-pilerle birlikte Çin'in dokuz ilini yağmaladılar[300]. Ertesi yıl yani 158'de ise Çinlilerle birleşerek General

296 Richard Rafe De CRESPIGNY, "Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması", **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 754-755.

297 Rene GROUSSET, **Bozkır İmparatorluğu,** İstanbul 1981, s. 69.

298 Rene GROUSSET, **a.g.e.**, s. 70

299 Tan Shih-huai Hsien-pilerin en önemli liderlerinden biridir. 136-181 yılları arasında yaşamıştır. MS 126 yılında Wu-huan karışık milletlerden oluşan ordusuyla Hsien-pilere saldırdı. Bu saldırı sonucu 30.000'den fazla Hsien-pi halkı Liao-tung eyaletine gelerek teslim oldu. Başsız kalan 10.000 hanelik Hun halkı da buraya gelerek Hsien-pilerle birlikte yaşamaya başlar ve Hsien-pi askeri olarak adlandırılır. O sırada Tou Lu-hou adlı bir Hsien-pi, Hun ordusunda üç yıl görev yaptıktan sonra evine döndüğünde eşinin bir bebek sahibi olduğunu görür ve çok öfkelenir. Eşi bir gündüz vakti gök gürültüsü duyduğunu, başını kaldırıp baktığında ise ağzına bir dolu tanesi düştüğünü onu yuttuğu için hamile kaldığını anlatırsa da kocası ona inanmaz. Çocuğa bakması için başka biri bulunur ve "Tan Shih-huai" adı verilir. Çocuk cesur ve sağlıklı, akıllı biri olur. 14 yaşına geldiğinde ailesinin çalınan koyunlarını ve hırsızı yakalar ve böylece halk ona saygı duymaya başlar. Mairagül Kharjaubai, **San Guo Zhi ve Hou Han Shu'ya Göre Wu Huanlar ve Xian Beiler**, Basılmamış doktora tezi, Ankara 2003, s. 45.

300 TCTC, s. 1739.

Huang yönetiminde Hsien-pilere hücum ederek onları yendiler[301]. Buna mukabil 166 yılının kayıtlarında ise Hunların yeniden Hsien-pilerle birlik olup Çin kentlerini yağmaladıkları yazılmaktadır.

156 yılında Hsien-pileri toplayıp bir devlet kuran Tan Shih-huai on yıl sonra Çin imparatoru tarafından "Kral" unvanı ile taltif edilmek ister. Tan, bu teklifi derhâl reddeder ve devleti üç kısma bölerek idare etmeye başlar[302].

172 yılında ise İ-ling shi-chu-chiu Ch'an-yü'nün öldüğünü görmekteyiz.

r) Tu-t'e-juo shi-chu-chiu 屠特若尸逐就 *(172 - 178) Mo Ch'an-yü*

Hsi-p'ing başlangıç yılında (MS 172) T'u-t'e-juo shi-chu-chiu Ch'an-yü Mo 某başa geçti.

177 yılında Hun-Moğol birlikleri Liao-hsi Bölgesi'ne başarısız bir saldırıda bulunmuşlardır[303]. Anlaşılan o ki Han Hanedanlığı'nın idari zayıflığı, bunun ortaya çıkarttığı otorite boşlukları sadece Çin değil, sınırlarında yaşayan yabancı kavimlerin siyasi hayatında da istikrarsızlıklar yaratmaktaydı. Yeniden bağımsızlık isteyenler, Çin'e hükmetmek isteyenler, ekonomik refah isteyenler yapabildikleri en önemli şeyi sık sık kullanmaya başladılar: *İsyan*... Kimi zaman tek başına, kimi zaman da güçlerinin az olduğuna inandıklarında başka, hatta düşman kavimlerle birleşerek, bir diğerine saldırmaya çalıştılar. Kim kimin dostu, kimin düşmanı belli değildi artık. Önemli olan tek bir şey vardı; Çin hâkimiyetini ele geçirmek. Yabancı kavimlerin belki küçük, belki başarısız fakat ardı arkası kesilmeyen bu saldırıları Doğu Han Hanedanlığı'nı sona adım adım yaklaştırmaktaydı. Hunlar 178 yılında Çinlilerle birleşerek Yen-men[304] Geçidi'nde Hsien-pilerden Tan Shih-huai'a saldırdı fakat yenildi. Hsien-piler Hun

301 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, İstanbul 1987, s. 410.
302 T'ien-Ming HO何天明, "Tung-hu tao Hsien-pi Tan Shih-huai shih-ch'i te Cheng-ch'uan Yen-pien东胡到鲜卑檀石槐时期的政权演变, Yinshan Academic Journal, 2008, Vol. 21, No: 3, s. 62.
303 Rene GROUSSET, *ibid.*
304 Shan-hsi Eyaleti'ndedir. Çin Seddi'nin en önemli üç geçidinden biridir.

ve Çinlilerden oluşan düşman ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Düşman ordusu her on askerinden yedisini kaybetti. Aynı yıl Hun ch'an-yüsü öldü.

s) Hu-ch'eng Ch'an-yü 呼徵 *(178 - 179)*

Ch'an-yü Mo'nun yerine oğlu Hu-cheng geçti (178-179). Birkaç ay sonra yani Kuang-ho ikinci yılında o bölgeden sorumlu olan Çinli General Chang Hsiu 張修 ile anlaşmazlığa düştü. Chang onu öldürttü, yerine Hunların Sağ Bilge Beyi Chiang-ch'ü'yü tahta çıkarttı.

t) Ch'iang-ch'ü Ch'an-yü 羌渠 *(179 - 188)*

Merkezin haberi ve onayı alınmadan gerçekleştirilen bu durum Çin sarayını kızdırmıştı ve generale intihar etmesi emredildi. General merkeze götürüldü ve 7. ayda[305] burada intihar etti[306]. Sol kanat kavimlerinden olan Ch'iang-ch'ü Ch'an-yü'nün başa geçmesi sağ kanat kavimlerini gizli bir memnuniyetsizliğe sevk etmişti. 184 yılında ch'an-yü oğlu Yü fu-lo 於扶罗'yu Çin hükûmetinin *Sarı Sarıklılar İsyanı*'nı bastırmak için topladığı büyük orduya yardım etmesi amacıyla gönderdi[307]. 189 yılında Sağ Kanat Hunları artık memnuniyetsizliklerini gizlemeye devam etmediler ve 100.000 kadar asker toplayarak isyan ederek Ch'iang-ch'ü Ch'an-yü'yü öldürdüler[308]. Babası öldürülünce Çinlilerin yanına kaçan Yü fu-lo, İmparator Ling- ti[309]'ye sığındı.

Kansu, Chia-yü Kuan, Hsin-ch'eng yer altı duvar resimleri (MS III-IV. yy.)

305 ÖGEL, 7. ayı "temmuz" ayı olarak çevirmiştir. Hâlbuki Çin takvimine göre bu ay bir sonbahar ayıdır ve muhtemelen ağustos ayı sonu veya eylül ayı olabilir.

306 TCTC, s. 1855; HHS 89, s. 2964; Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s. 412.

307 Wolfram EBERHARD, "Liu Yüan ve Liu Ts'ung Biyografileri", DTCF, Sinoloji Enstitüsü neşriyatı, no: 4, s. 1-21, Ankara 1942, s. 5.

308 HHS 89, s. 2964-2965.

309 On iki yaşında henüz küçük bir çocukken tahta geçen bu imparator yirmi bir yıl tahtta kalmıştır. HHS, Ling-ti Biyografisi, Bölüm 9, s. 367-396.

Yin-shan Dağları, İç Moğolistan

IV. BÖLÜM

I- HUN BOYLARININ ÇİN'E YERLEŞTİRİLMESİ

Doğu Han Hanedanlığı'nın yıkılmaya yüz tutması ile birlikte, güçlü ve tahtta iddiası olan Çin generalleri arasında da kıyasıya bir mücadele dönemi başladı. Özellikle uzak bölgelerde, yani sınır bölgelerinin idaresinde görevlendirilmiş olan bu generaller zamanla merkezî otoritenin uzak ve zayıf olmasından faydalanarak buralarda birer imparator hâline gelmişler ve kontrollerindeki bölgeleri istedikleri gibi yönetmeye başlamışlardı. Kendi ordularının yanı sıra bulundukları bölgelerde yaşayan yabancı kavimlerden oluşan takviye güçleri de oluşturmuşlardı. İşte bu güçlü generallerin en ünlüsü Ts'ao Ts'ao 曹操[310] idi. Türk tarihini önemli bir şekilde etkileyecek olan bu şahsın Çin'in en önemli insanı hâline gelmesine ve Çin imparatorunu avucu içine alarak gücünü perçinlemesine sebep olan en önemli olay ise *Sarı Sarıklılar İsyanı*'nı bastırmada gösterdiği başarıdır.

Doğu Han Hanedanlığı'nın son yıllarına doğru, İmparator Ling-ti 靈帝 (MS168-189)[311] döneminde on yıldan fazla süren bu halk isyanı ülkeyi derinden yaralamıştır. İsyankârların sarı sarık takmalarından dolayı isyan bu adı almıştır[312]. Aslında bu ayaklanmanın zaten iç

310 Asıl adı Meng-te olan General Ts'ao Ts'ao (155-220) bugünkü An-hui eyaletinde doğmuştur. Babasının adı Sung olan bu Çin tarihinin ünlü siması, İmparator Huan-ti (147-167) döneminde saray refakatçisi olan Ts'ao Sheng tarafından büyütülmüştü. İmparator Ling-ti zamanında İmparator Muhafız Ordusu Kumandanlığı görevinde bulunan Ts'ao son derece kurnaz bir politikacıydı. Onun ölümünden sonra oğlu Ts'ao P'i tahta geçerek Wei Devleti'ni (220-264) kurmuştur.

311 Lin-ti Hun kıyafetlerini, Hun çadırı, Hun yatağını ve Hun yemeklerini çok sever, Hun gibi bağdaş kurarak otururdu. Hun danslarına, Hun flütü ve lirine hayrandı. Başkentteki soylu akrabalar da Hunlaşmıştı ve onlar gibi büyücülük yapıyorlardı. Birçok işte Hun askerlerini kullanıyorlardı. HHS, Ek 13. Bölüm, Beş Element, s. 3272.

312 T.H., s. 5067.

karışıklıklar ve taht kavgalarıyla güçten düşmüş olan hanedanların sonunu getirdiğini söylemenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Savaşlardan yorgun ve fakir düşen halk, tüm bunların yanı sıra hükûmetin resmî dini yerleştirme çabalarıyla da karşılaşmıştır. Taoizm, halk arasında çeşitli örgütlenmelerle giderek iyice yerleşmiş, birçok yerleşim yerlerinde Taoist tapınaklar açılmıştı. Halkın dinî sorunlarıyla Taoist rahipler ilgileniyordu. Fakat hükûmet artık bu tapınakları resmî dinin tapınakları hâline getirmek, bu dini yerleştirmek istiyordu. Zaten hükûmeti, içinde bulundukları bu zor durumun suçlusu olarak gören halk için hanedanlığın bu yeni girişimi bardağı taşıran son damla oldu. Yıllarca gizli olarak faaliyet gösteren isyankârlar birçok kanlı olaya sebep oldular. İsyan hareketi sadece hanedanlığa değil, hanedanlık çevresindeki herkese karşı yapılıyordu. Ayaklanma açık olarak 184 yılında başladı[313]. Çin hükûmeti oldukça büyük bir ordu toplayarak asilerin üzerine yürüdü ve ayaklanma kanlı bir şekilde bastırıldı.

Bu zaferde en çok emeği geçen kişi General Ts'ao Ts'ao'dı ve bu durum ona büyük bir iktidar sağladı. Elbette bu büyük ordu sadece Çinlilerden oluşmamıştı. General savaşçılıkta usta olan yabancı kavimlerden, özellikle Hunlardan da takviye güçler toplayarak orduyu genişletmişti[314]. İşte bunlardan biri de Ch'an-yü Ch'iang ch'ü'nün oğlu olan Yü fu-lo olmuştur[315].

1- Hsü-p'u Kutluk Ch'an-yü 須卜骨都侯 (181 - 189)

Güney Hunlarının Sağ kanadı 188 yılında isyan başlatıp ch'an-yü'yü öldürünce Yü-fu-luo başa geçmişti fakat kendi adamları bile onu istemedi ve yerine Hun tahtına Hsü-pu ku-tu-hou (Kutluk) Ch'an-yü'yü getirdiler. Ancak ch'an-yü bir yıl sonra eceliyle öldü. Hun tahtı bir süre boş kaldı, daha sonra yaşlı bir bey tarafından yönetildi[316].

2- T'e-chi shi-chu-hou 持至尸逐侯 (188 - 195) Yü-fu-luo Ch'an-yü

Bu kralın güçsüzlüğünü fırsat bilen Yü fu-lo 189 yılında kendini ch'an-yü ilan etti. Böylece ortaya iki Güney Hun Devleti ortaya çıkmış oldu. Yü fu-lo *Beyaz Dalgalar* adlı bir çeteyle birleşerek Ho-nei Bölgesi'ni yağmalamaya çalıştı ancak başarılı olamadı. Bunun üzerine ülkesine dönmek istedi fakat

313 TCTC, s. 1866.
314 Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi,** Ankara 1987, s. 111.
315 HHS 89, Güney Hunları, s. 2965.
316 TCTC, s. 1905; Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s. 413

Hun kabileleri onun ülke topraklarına girmesine izin vermediler. Çaresiz kalan Yü fu-lo, P'ing-yang Şehri'nde ikamet etmek zorunda kaldı. Önce Ta-yüan ve Ho-tung'u yağma eden Yü, daha sonra Ho-nei'de karargâh kurdu[317]. Yıkılmaya yüz tutmuş Çin tahtının başındaki imparatora yakınlaşmanın tahta yakınlaşmak sayıldığı zamanlarda Yü fu-lo da bu girişimlerde bulunmuş, ancak amacı General Ts'ao Ts'ao (155-220) tarafından anlaşılmakta gecikmemişti. General, 192 yılında Yü fu-lo'ya Nei-Huang adlı yerde saldırdı ve ağır bir yenilgiye uğrattı[318]. Bunun üzerine Yü fu-lo başka bir generalle birlik kurmak zorunda kaldı[319].

Ts'ao-ts'ao (155-220)

3- Hu-ch'u-ch'uan Ch'an-yü 呼廚泉 (195 - 216)

Yü fu-lo yedi yıl tahtta kaldıktan sonra 195 yılında 46 yaşındayken öldü ve yerine kardeşi Hu Ch'u-c'üan (195-216) geçti[320]. P'ing-yang'da yaşayan ch'an-yü, Çin imparatoruna yardım amaçlı birkaç bin süvari gönderdi. Atlılara kumanda eden Sağ Bilge Beyi Ch'ü-pi 去卑 ertesi yıl geri döndü[321].

202 yılında Ts'ao Ts'ao'a karşı bir isyan düzenledi ama yenildi ve teslim oldu. 215 yılında Çin ordusu Sarı Irmak kuzeyinin hemen dışında olan Yün-chung, Shuo-fang, Ting-hsiang ve Wu-yuan'i ele geçirdi ve buraya Hsin-hsin Vilayeti adı verildi[322]. Ertesi yıl gelindiğinde Çin hükûmeti tarafından Sol Bilge Beyi Liu Chu-pi ile birlikte yönetmekle görevlendirildi. Yeh Şehri'ne[323] yerleştirildi.

Bu ch'an-yünün ölümünden itibaren Güney Hun Devleti artık yıkılmış olarak kabul edilir. Çünkü Hunlar, Çin içlerine yerleştirildikten sonra

317 Wolfram EBERHARD, **a.g.e.**, s. 5.
318 Bahaeddin ÖGEL, **a.g.e.**, s. 414.
319 TCTC, s. 1942; Tilla Deniz BAYKUZU, "Güney Hunları ve Hun Flütünden On Sekiz Şarkı", **Bilig**, Bahar, 2005, Sayı 33, s. 101-118.
320 TCTC, s. 1976.
321 Wolfram EBERHARD, "Muahhar Han Devrinde (MS 25 - MS 220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, 1940, s. 377.
322 Bugün, Çin Halk Cumhuriyeti, Shan-hsi Eyaleti, Chih-chou Şehri'dir.
323 Bugün Çin Halk Cumhuriyeti Ho-nan Eyaleti An-yang Şehri civarındaydı.

ch'an-yülük bir memuriyet hâline gelir ve ch'an-yüler, halkı tarafından seçilmez, tam tersine Çin hükümdarı tarafından atanır.

Geriye dönüp Güney Hunlarının bir buçuk asırlık tarihine baktığımızda yeniden güçlenip bağımsızlığına kavuşamamasının beş nedeni olduğu görülür. Bu sebepler kısaca; gücü ve nüfusunun hâlâ az olması, Kuzey Hunlarının sık sık yaptıkları saldırılarla Güney Hunlarını baskı altında tutmaları, Hsien-pilerin yavaş yavaş Hun topraklarını ele geçirmeleri, boylar içindeki fikir ayrılıkları ve dolayısıyla gücün bölünmesi, Çin'in "yabancıyı yabancıya kırdırma" politikasını[324]uygulaması olarak özetleyebiliriz.

Her şeye rağmen General Ts'ao Ts'ao, Hun yardımlarıyla ele geçirdiği bu iktidarı elde tutmak açısından yine onların güçlerine ihtiyacı olduğunun kesin olarak farkındaydı.

Bu yüzden ödüllendirme olarak gösterdiği ama aslında bu savaşçı milleti, düşmana karşı *en iyi silah* oldukları için yanında tutmak amacıyla onlara Çin toprakları içinde yer verdi. 216 yılında dağınık kabileler hâlinde yaşayan 19 Hun boyunu 180-200 yılları arasında beş gruba ayırarak Shanhsi Eyaleti'ne yerleştirdi. Bu boylar şunlardı[325].

324 Hai-hsia MİN 闵海霞-Tsui Ming-te 崔明德, "Shih-hsi Nan-hsiung-nu Wei-neng Shih-hsien T'ung-i te Yüan-yin 试析南匈奴 未能实现统一的原因" Journal of Yantai Univesity (Philosophy and Social Sience), Vol. 22, No: 4, 2009, s. 86-93.

325 CS. 97, Pei-ti, s. 2549-2550.

1- T'u-ko 屠各
2- Hsian-chih 鲜支
3- K'ou-t'ou 寇头
4- Wu-t'an 乌谭
5- Ch'i-lo (kızıl dizgin) 赤勒
6- Han-chih 捍蛭
7- Hei-lang (Karakurt) 黑狼
8- Ch'i-sha (Kızıl Kum) 赤沙
9- Yu-pi (Yu ping) 郁裨
10- Wei-suo 萎莎
11- T'u-t'ung (Kel Oğlan) 秃童
12- Po-mie 勃蔑
13- Ch'iang-ch'ü 羌渠
14- Ho-lai 贺赖
15- Chung-ch'i 钟歧
16- Ta-lou (Ulu Yapı) 大楼
17- Yung-ch'u 雍屈
18- Chen-shu 真树
19- Li-chieh 力羯

Tüm Hun boylarının isimlerini bu kaynaktan önce tek tek tespit etmek oldukça zordur. Bununla ilgili ilk bilgilerde Hunların Hu-yen, Hsü-pu ve Lan adında üç asil boyu olduğu yazmaktadır[326]. Doğu Han Hanedanlığı'na gelindiğinde kaynaklar bu üç boya Ch'iu-lin Boyu'nu da katarak asil boy sayısını dört olarak gösterirler[327]. Hunlar hakkında en eski bilgileri veren kaynaklarda Hun boylarının isimleri bu kaynaktaki gibi tek tek yazılmamıştır. Bu dört boy dışındaki bazı boy isimlerini ise siyasi bilgiler arasında buluruz. Kayıtlarda Sağ ve Sol Bilge Beyleri'nin Han 韓, Li-chih 栗藉, Hu-yen 呼延, Lang 郎 ve Hsü-pu 須卜gibi boy adlarını taşıdıkları görülür. Boy isimlerinin bulunmasındaki zorluklardan biri de geçen yüzyıllar içerisinde veya farklı kaynaklarda isimlerin ya farklı yazılması ya da başka bir etnik grubun içinde görülmesidir.

Örneğin Ch'iu-lin 丘林 Boyu da sonradan değişerek "Lin" 林 olarak yazılıp anılmaya başlanmıştır. Üstelik daha geç dönemlerdeki kaynaklarda bu boy ile Hsü-pü Boyu da Wei-chin döneminin kaynaklarında Hsien-pi Boyu olarak zikredilmektedir. Ancak Hsü-pu Boyu gerçekte bir Hun boyudur çünkü Hu-han-yeh Ch'an-yü zamanında Hunlara gelin giden Wang Chao-chün'ün kızları büyüdüğünde Hsü-pu boyuna gelin gittikleri görülmektedir. Bu da

326 SC 110, Hunlar, s. 2890-2891.
327 HHS 89, Güney Hunları, s. 2945.

bize Hsü-pu Boyu'nun bir Hun boyu üstelik Hunların asil boylarından olduğunu göstermektedir.

CS 97'de verilen isimlerin dışında ise Su-mu 綦母, Lo 勒, Ho-lien 赫連, Wan-ssu 万俟[328], Tu-ku 獨孤, Yu-wen 宇文 ve Ho-lai 賀賴 boy isimlerine rastlamaktayız. T'ung-chih'da ise Hu-tu 呼毒, Ho-sui 賀遂, Ho-nai 何奈Hsien-chien 先见, Wei-hsü 唯徐, Ch'ü-fu 渠复 gibi boy isimleri de geçer. Bu isimlerden Hu-tu, Wei-hsü, Hsien-chien ve Ch'ü-fu boylarına bundan sonra hiç rastlanmaz.

Hun boy isimlerini tespitte bir diğer önemli sorun ise boy isimlerinin zamanla Çinceleştirilmesidir. Bilinen en erken Çinceleştirilmiş isim Hsiu-tu Boyu'na verilen "Chin" yani "altın" anlamına gelen soyadıdır. Bu soyadı Hsiu-tu Boyu'nun çok eskiden beri Hunların dinî törenlerinde kullandıkları altın heykeli korumakla görevli oldukları için verilmiştir[329].

Daha geç dönemlerde ise neredeyse tüm Hun boylarının birer Çince adı olduğunu görmekteyiz. Bu konuya bir sonraki çalışmamızda genişçe değinmeye çalışacağız.

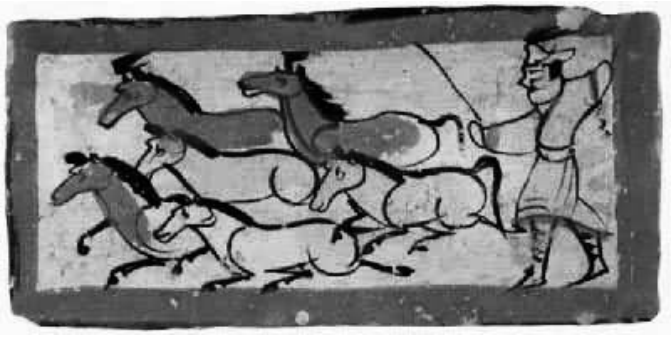

Bu 19 Hun Boyu Çin topraklarına şu şekilde yerleştirilmiştir:
– 10.000 çadır, sol, yani doğu bölümünü oluşturarak *T'ai-yüan*'a,
– 6000 çadır, sağ (batı) bölüm olarak *Chih-hsien*'e,
– 3000 çadır, güney bölümü olarak *P'u-ts'e*'ya,
– 6000 çadır, orta bölüm olarak *T'ai-Iing Hsien*'e,
– 4000 çadırdan fazla olan bir grup ise *Hsin-hsing*'e yerleştirildi[330].

328 "Mo Ch'i" olarak da okunur.

329 Mu WU 沐武, **Hsiung-nu shih Yen-chiu** 匈奴史研究**,** Min-tzu Chu-pan Shih 民族出版社, Pei-ching 北京 2005, s. 170-175.

330 EBERHARD ve Onat'ın görüşlerine göre merkez grubu olarak yerleştirilen boyun çadır sayısı 1000 olarak belirtilmiştir. Oysa kaynaklar bu sayıyı 6000 olarak zikretmektedirler. CS 97. Bölüm, s. 2548; Ayrıca Onat, Hunların beş grup olarak yerleştirildiğini yazmış ancak dört grubun yerleştirildiği bölgelerin adını vermiştir. Ayrıca bu bölgeler de EBERHARD ile farklılık göstermektedir. Ayşe ONAT, **V. yüzyılda Kuzey Çin'de kurulan Bir Hun Devleti; Hsia**, (Basılmamış doktora tezi) Ankara, 1977, s. 36.

Bu listeye göre Hunların Sarı Irmak'ın doğusunda bulunan Shan-hsi Bölgesi'nin farklı bölgelerine yerleştirildikleri görülmektedir.

Çin kaynaklarında kesin rakamlarla verilen bu gruplar bir ailede beş kişi olduğu varsayımından yola çıkılarak hesaplandığında karşımıza 145.000 kişi gibi oldukça yoğun bir Hun nüfusu çıkmaktadır.

İdari olarak ise bu beş Hun grubunun içinden bir asil, kumandan olarak yönetime getirilirken ayrıca bir Çinli görevlinin onlara nezaret etmesi kararlaştırıldı[331]. Artık bundan böyle ch'an-yü bir derebeyi gibi her yıl ipek kumaş, para ve erzak alıyor, unvan ise babadan oğula geçiyordu[332]. Bir zamanlar büyük Hun liderleri olan "ch'an-yü"lük unvanı âdeta bir memuriyet hâline dönüşmüştü. Bu acı durum bir süre böyle devam etmişse de aslında Hunların tarihinde çok olumlu neticeler getiren bir dönemi başlatmıştır.

General Ts'ao Ts'ao'ın bilmeden yol açtığı bu olay, tarihî bir sürecin başlangıcı olmuştur. O, Hunlara birkaç otlak vermenin sakıncalı olmadığını düşünmüş, ayrıca Çinlilerin yabancı kavimlere karşı uyguladığı Çinlileştirme politikasının zamanla Hunlar üzerinde de başarılı olacağını zannederek tarihî bir yanılgıya düşmüştür. Artık bundan böyle yeni olaylar başlayacak, Hsien-pilerin baskılarıyla güneye itilen diğer bazı Hun boyları da Çin'deki akrabalarıyla birleşerek IV ve V. yüzyıllarda kurulacak Hun devletlerinin temelini teşkil edeceklerdi[333].

Kalabalık olan ve 271, 294, 296 yıllarında Çin idaresine başkaldıran bu Türk kütlesi millî benliğini koruyor ve eski ch'an-yü ailesi mensuplarına karşı saygı beslemeye devam ediyordu. 19 kabileden biri T-opa (Tabgaç), biri de Büyük Ch'an-yü Motun'un ailesinin indiği Tu-ku veya T'u-ko idi. Hun Tu-ku (T'u-ko) başbuğu, eski ch'an-yüler neslinden ve Hun elitlerinden olan Liu Yüan çetin bir hürriyet mücadelesi verdikten sonra, dikkat çekici bir siyasî kavrayışla, 500 sene önceki atalarının eski Han sülalesi ile olan dostluklarını ve "kardeş"liklerini de ileri sürerek ve hatta kendi sülalesine "Han" adını vererek bu Çin bölgesinde (merkez: P'ing-ch'eng) Türk devletini kurmaya muvaffak oldu. (304-329. 1. Chao)

---

331 EBERHARD, W., "Türk Kavimleri Hakkında Çince Vesikalar II, Chin Devrindeki (MS 265-316) Beş Kavmin Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **DTCF Tarih Araştırmaları**, Tarih Enstitüsü, No: 4, s. 230.

332 EBERHARD, W; (1940), "Muahhar Han Devrinde (MS 25 - MS 220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, s. 377.

333 Bahaeddin ÖGEL, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s. 416; Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi,** Ankara 1987, s. 112-122; Ayşe ONAT, **V. yüzyılda Kuzey Çin'de kurulan Bir Hun Devleti; Hsia**, (Basılmamış doktora tezi) Ankara 197, s. 36.

“Bayan Wen-chi’nin Anavatanına Dönüşü” adlı rulo resmin 13. rulosu
(Wen-chih çocuklarını bırakarak ülkesine dönüyor. Hun hanımları onu ağlayarak yolcu ederken Hun askerleri yolculuğa hazırlık yapıyor.)

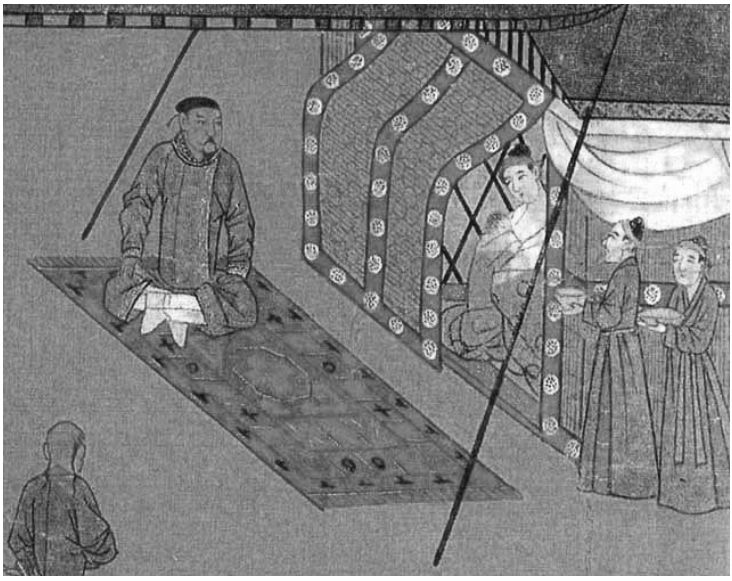

"Bayan Wen-chi'nin Anavatanına Dönüşü" adlı rulo resimden bir ayrıntı
(Wen-chi bebeğini emzirirken eşi Hunların Sol Bilge Beyi dışarda oturuyor.)

Aynı hikâyenin resminin bir başka versiyonu
(Hun beyi Çinli eşi ve çocuklarıyla birlikte) National Taiwan Museum

II- GEÇ DÖNEM HUN DEVLETLERİ

1- Han veya İlk Chao Devleti (MS 304 - MS 329)

297 yılında babası Pao 劉豹'ın ölümü üzerine Hunların başına geçen Liu Yüan 劉淵, Çin'in içinde bulunduğu karışıklıktan yararlanarak isyan etti ve Motun zamanında Han Hanedanlığı ile evlilik yoluyla yapılan akrabalık soyundan geldiğini ileri sürerek kendini, eski Han Hanedanlığı'na atfen "Han" kralı ilan etti. Çin tahtına bir yabancı olarak değil, meşru Han halefi olarak geçmesi ve "Liu" soyadını alması onun artık devletinin bir göçebe Hun Devleti değil, ziraatçi olan bir memleketin; Çin'in hükümdarı olma amacını taşıdığını göstermektedir.

Liu Yüan-hai gençliğinde Çin sarayında yetişmiş, bu yüzden iyi tahsil almış, tüm Çin klasiklerini okuyup eleştirebilecek kadar iyi Çince bilen üstün liderlik vasfı olan bir kişiydi.

304 yılının kış aylarının başlarında Liu Yüan kendini Sol Şehri'nde 左城 "Büyük Ch'an-yü" ilan etti. Hükûmet merkezini önce Li Shih'da kurdu ancak iki ay sonra yeniden Sol Şehri'ni başkent yaptı.

MS 310 yılında Liu Yüan ölünce yerine önce büyük oğlu geçtiyse de diğer oğlu Liu Ts'ung 劉聰 iktidarı ele geçirdi. Böylece tarihçiler tarafından "Çin'in Attilası" olarak adlandırılan Ts'ung, fetihlerine başladı. Önce Çin'in başkenti Lo-yang'ı ele geçirdi ve Çin imparatorunu esir aldı. Çin kayıtlarında, üç yıl tutsak ettiği Çin imparatorunu bir ziyafet sırasında saki olarak hizmet ettirdiğinden dolayı zalim ve zevke düşkün biri olarak yansıtılan Ts'ung, her şeye rağmen çok iyi bir savaşçıydı ve 316 yılında Çin'in diğer başkenti olan Ch'ang-an Şehri'ni de ele geçirdi. Üstelik yeni Çin imparatorunu da esir aldı. Her iki Çin başkentinin, Çin imparatorunun ve imparatorluk mühürlerinin de ele geçirilmesiyle Çin'in Chin Hanedanlığı yıkılmış, güneye kaçan hanedan ailesinin geri kalanları Güney Çin topraklarında "Doğu Chin Hanedanlığı"nı kurmuşlardır.

318 yılında Ts'ung'un ölümünden sonra oğulları onun başarısını devam ettiremediler. Bu yüzden çıkan isyan sonucunda Liu ailesinden olan Liu Yao 劉曜 adlı bir kişi Hun ordularının başına geçti ve isyanı bastırdı. Ertesi yıl meclisin de kararıyla Hun Devleti'nin başına geçti ve devletin adını "Chao" olarak değiştirdi. Ancak silah arkadaşı komutan Shih Lo, onun tahta geçmesini kabullenemeyerek isyan etti ve aynı yıl kendine bağlı boylarla, kuzeydoğu topraklarında bir başka "Chao" devletini kurduğunu ilan etti. Bu iki liderin mücadelesi Liu Yao'ın 329 yılında Shih Lo'ya yenilmesiyle son

buldu. Böylece Liu Yüan'in Chao Devleti ömrünü bitirmiş oldu. Shih Lo'nun Chao Devleti ise Çin topraklarının en kuvvetli devleti olarak 351 yılına kadar yaşadı[334].

2- Sonraki Chao Devleti (MS 319 - MS 352)

Bu devletin kurucusu olan Shih Lo 石勒 aslında İlk Chao Devleti'nin önemli ve kuvvetli bir generaliydi. Shih Lo Hunların asil olmayan bir boyuna mensuptu. Hatta gençliğinde Çinliler tarafından kabilesinin birçok üyesiyle köle olarak satılmıştı. Ancak güçlü kişiliği ve hırsı onu zaman içerisinde çok önemli mevkilere kadar yükseltmiş, İlk Chao Devleti'nin en kuvvetli komutanı hâline gelmişti. Fakat bir süre sonra İlk Chao Devleti'nin 319 yılında içine düştüğü kaostan çıkıp, silah arkadaşı Liu Yao'ın yeni "Hun ch'an-yüsü" seçilmesini hazmedememiş, onun devlet politikasının Çinlileşmekle bir olduğunu ileri sürerek devlet otoritesine karşı gelmiştir. Yöneticisi olduğu kuzey topraklarında yeni bir devlet kurmasına rağmen kendisini ne kral ne de

334 Tilla Deniz BAYKUZU, "IV. Yüzyılda Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: İlk Chao Hun Devleti", **MANAS, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 12, Bişkek 2004, s. 5-25.

imparator ilan eden Shih Lo, devlet merkezini Hsiang-kou 襄國 Şehri yaptı. Kuzey topraklarında gücünü giderek arttıran bu yeni Hun Devleti, sağlam tarım politikası, adil yeni hukuk sistemi ve Çinli aydın kesimi ile çiftçilerin istihdam edilmesi ile yerini sağlamlaştırdı. 329 yılında rakibi İlk Chao Devleti'ni büyük bir savaş sonucunda yenilgiye uğratarak yıktı ve topraklarını ele geçirdi. Bundan sonra bütün Kuzey Çin'de Hsien-pi, batıda Tibetli Ti ve Ch'iang[335] kabileleriyle savaştı ve böylece Çin topraklarını yavaş yavaş alarak bu bölgede rakipsiz bir güç hâline geldi.

Çin hanedanlıklarının uzun zamandır Konfüçyüsçülüğe karşı buldukları "yabancıların dini" olan Budhizm artık "yabancı" hâkimiyetine girmiş olan Çin topraklarında Hunların teşvikiyle olağanüstü bir hızla yayılmaya başlamış, hatta 330 yılında Shih Lo, Budhizmi resmî din olarak kabul etmiştir.

Shih Lo 333 yılında ölünce yerine geçen oğlu Shih Hung 石弘 (bir süre sonra Shih Lo'nun amcasının oğlu Shih Hu 石虎 tarafından öldürüldü. Tahta geçen Shih Hu güçlü bir hükümdar, zevke ve şaşaaya düşkün bir insandı. Başkentlerini ve ünlü Ch'ang-an ve Lo-yang şehirlerini saraylar ve köşklerle donattı. Bilim adamlarını korudu ve onları ilginç projeler yapmaları için destekledi. Eğitime önem verdi. Daha kurulduğu yıl olan 319'da Shih Lo ilkokul ve üniversite kurmuştu. Geçen yıllar içerisinde ise üniversitelerde yetiştirilen öğrencilerin sayısı arttırıldı.

Bu ilginç hükümdar dünyada ilk kez kadınlardan müteşekkil resmî bir muhafız ordusu kurdu. Bir tümen olan kadın ordusunun on bin kadarı saray içerisinde imparatorun yazı işleri ve özel korumasını üstlenmişlerdi. Binicilik, okçuluk, kılıç derslerinin yanı sıra müzik ve tarih gibi derslerle de eğitiliyorlardı. Shih Hu öldükten sonra ülkede karışıklık başladı. Hu'nun Çinli asıllı evlatlığı olup orduda en üst kademeye yükselmiş olan Shih Tan 石瞻 tahtı ele geçirerek hanedan ailesini öldürdü. 351 yılında gerçekleşen bu olayın ardından Çin tarihindeki en büyük etnik katliam yaşandı ve yüz binlerce "Hun" katledildi.

3- Hsia Devleti (MS 407 - MS 431)

Kuzey Çin'de kurulan İlk ve Son Chao Devletleri zamanında Ordos'ta oturan Hun grupları kendi istekleriyle bu akrabalarının hâkimiyetine girmişler,

335 Bu boy ortaya çıktığı Shan-hsi'deki Ch'i Dağı'nda yaşardı. Çin'in efsanevi imparatorunun soyundan geldiklerine inanırlardı. İmparator Ch'iang nehrinin kıyısında oturduğu için bu adı almışlardır. Wolfram EBERHARD, **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1996 s. 127; Hsiung-nular gibi Asya'nın en eski kavimlerinden biridirler. En eski dönemlerde Jung olarak anılırlardı. Genel kanı olarak Ti ve Ch'iang kabileleri aynı kavim olup büyüğü Ti, küçüğü Ch'iang olarak adlandırılmıştır. Sema ORSOY, **Çin Kaynaklarına Göre MS V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kabileleri**, (Basılmamış doktora tezi) Ankara 2003.

bu devletlerin yıkılmasıyla da To-paların kurmuş olduğu Kuzey Wei Devleti'nin yani Tabgaç hâkimiyetini reddederek Ho-lien Po-po 赫连勃勃 yönetiminde "Hsia" adlı bir devlet kurdular. Po-po, Motun'un da mensup olduğu Tu-ku ailesine mensuptu ve İlk Chao Devleti'nin kurucusu olan Liu Yüan-hai gibi "Liu" soyadını taşıyordu. Fakat bu soyadını kendi dilindeki şekline sokarak "Ho-lien" olarak düzeltmiş böylece Çinlileşmeyi reddederek kendi millî değerlerine önem verdiğini göstermiştir.

Uzun boylu, yakışıklı ve savaşçı bir lider olan Po-po, Ch'in ve Kuzey Wei devletlerinin birleşme anlaşması yapmasına tepki gösterdi ve kendini "Büyük Ch'an-yü" ilan ederek MS 407 yılında bağımsızlığını bildirdi. Devletine Çin'in en eski hanedanlarından olan Hsia Hanedanlığı'ndan geldiğini ileri sürdüğü için "Hsia" adını verdi.

İlk iş olarak 408 yılında Ch'in Devleti'ne saldırdı ve birkaç çarpışmada ezici üstünlük sağlayarak binlerce esir ve yüz binlerce hayvan ele geçirdi. Bu suretle çeşitli kavimlerin bazıları onun hâkimiyetini tanıdı. Sürekli akınlarla Ch'in Devleti'nin şehirlerini birer birer ele geçiren Hsia Devleti giderek güçleniyor ve sınırlarını güneye doğru genişletiyordu. Po-po, 413 yılında Ordos Bölgesi'nde "T'ung-wan Ch'eng 統萬城" adlı bir şehir inşa ettirdi ve savaşçı politikasını değiştirerek komşu ülkelerle dostane ilişkilere girmek istedi. 417 yılında Ch'in Devleti'nin yıkılmasıyla onların başkenti Ch'ang-an kentini ele geçirdi ve kendini "imparator" ilan etti. Başkentin Ch'ang-an Şehri'ne nakli teklifini ise Ordos'taki başkentlerinin mevkisinin daha stratejik olduğunu ileri sürerek reddetti.

Henüz Po-po yaşarken başlayan taht mücadeleleri onun 425 yılındaki ölümüyle hızlandı. Sonucunda oğlu Ch'ang, diğer kardeşlerini bertaraf ederek 427 yılında tahta çıktı. Yıpratıcı savaşlar sonunda yükselişi kadar hızlı çöküşe geçen Hsia Devleti, son imparatorları Ho-lien Ting 赫連定'in 428'de tahta geçmesinden kısa bir süre sonra 431 yılında Kuzey Wei Devleti tarafından yıkıldı[336].

4- Kuzey Liang Devleti (MS 397 - MS 439)

Bu devlet Hunlarda çok eski bir unvan olan "Chü-ch'ü"lüğü eskiden beri ifa ettiklerinden dolayı soyadı olarak alan Chü-Ch'ü Meng Hsün 沮渠蒙遜 tarafından 397 yılında Çin'in batısında kurulmuştur. Chü-Ch'ü Meng Hsün, öncelikle ülke içerisinde istikrarı sağlamak için kendi akrabası olan bazı isyancıları ortadan kaldırdı, layık olanları ve eski kanunları çok iyi

336 ONAT, Ayşe, **Hsia Hun Devleti**, (Basılmamış doçentlik tezi) Ankara, 1987.

bilenleri çeşitli görevlere getirdi. Bundan sonra geçen on yıl içerisinde Kuzey, Güney ve Batı Liang devletleri arasında sık sık mücadeleler yaşandı. 411 yılında Meng-hsün 30.000 kişilik bir orduyla Güney Liang Devleti 南涼'ne (397-414) saldırdı ve onları yendi. Böylece sınırlarını batıya doğru genişletti. Bir yıl sonra bu yeni kazandığı topraklardaki Ku-tsang 姑臧 Şehri'ne başkentini nakletti. 415 yılında Hsia Devleti'yle akrabalık ilişkilerinden dolayı ittifak anlaşması yapıldı. 421 yılında ise Batı Liang Devleti'ne saldırarak onu tarih sahnesinden sildi. Bu zaferden sonra Batı Bölgeleri'nin 36 devleti Meng-hsün'ün hâkimiyetini kabul ettiler.

Batı Ch'in Devleti'nin saldırılarından Hsia Devleti'nin yardımlarıyla kurtulan Meng-hsün, birkaç yıl sonra 431'de Hsia Devleti imparatoru olarak tahta geçen Ho-lien Ting'in saldırısına uğradı. Bu saldırıyı ise Tu-yü Hun ve Tabgaçlar sayesinde atlattı.

433 yılında Meng-hsün'ün ölümü üzerine tahta geçen oğlu Mu-chien 沮渠牧犍, Çin topraklarında tek güç hâline gelmiş olan Tabgaçların Kuzey Wei İmparatoru T'ai-wu 太武'nun damadı olmasına rağmen, onun tarafından saldırıya uğramış, devlet 439 yılında yıkılmıştır. Kuzey Liang Hun Devleti'nin yıkılmasıyla Çin'deki "On Altı Devlet Dönemi" sona ermiş, Çin yaklaşık bir buçuk asır sonra yeniden tek bir devlet tarafından; Tabgaçlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

439 yılında topraklarını kaybeden Kuzey Liang Hun Devleti, liderleri ve bir kısım halkıyla birlikte Turfan'a yani Kao-ch'ang'a kaçarak burada 20 yıl daha hüküm sürdüler. Ancak 460 yılında kuzeydeki Juan-juan baskılarına dayanamayarak onlara bağlandılar.

Kuzey Liang Devleti diğer çağdaşı Hun devletlerinden farklı olarak Merkezî Çin topraklarında değil, daha batıda Kansu Bölgesi'nde kurulmuştur. Asıl Çin topraklarında iddia sahibi olmadıkları gibi "imparatorluk" olmayı da düşünmemişlerdir. Topraklarının Doğu Türkistan ile Çin arasındaki İpek Yolu güzergâhında olmasının avantajlarını kullanmışlardır. Bu yol üzerinden gelen Budhizm'in Mahayana mezhebini kabul etmiş, bu doğrultuda Budhist sanatına Orta Asya bozkır kültürü özelliğini katarak önemli sayıda eserler meydana getirmişlerdi. Ünlü Tun-huang Bin Buddha mağaralarına yüzlerce mağara yaptırmışlar, hatta bunlardan birkaç tanesi günümüze kadar sağlam gelmeyi başarmıştır.

Budhizm'in Sanskritçe olan kutsal metinleri Chü-Ch'ü Meng Hsün ve oğlu Mu-chien'in teşvikleriyle Çinceye tercüme ettirilmiştir. Öyle ki; Tun-huang 敦煌ve Ku-tsang şehirleri, tercüme işiyle uğraşan binlerce rahibin bulunduğu birer tercüme merkezi hâline gelmişlerdir. Çin kaynakları Chü-ch'ü

Meng-hsün tarafından kurulmuş olan son Hun devleti "Kuzey Liang"ın "Göktürkler"in ataları olduğunu ileri sürmektedirler.

Çin'de kurulan bu dört Hun devleti döneminde imparatorluk kurumu ch'an-yülük kurumunun yerini almıştır. Birçok Çin kurumu bu Hun devletleri bünyesinde devam ettirilmiştir. Çin'e Türk kültürü girmiş, Hun kıyafetleri, Hun yemekleri, şarkıları ve bazı Hun gelenekleri yüksek tabaka Çinliler arasında moda hâline gelmiştir. Türk, Moğol ve Tibetlilerin çeşitli kabileleri IV. yy. başlarında girdikleri Merkezî Çin topraklarında yüzyıllarca hüküm sürecekler, Çinliler ise bundan böyle hâkimiyetlerini Gök Irmak'ın güneyine indirmek zorunda kalacaklardır. Budhizm ise Çin'e gerçek anlamda IV. yy.da Hunlar sayesinde girmiştir ve buradan Kore ile Japonya'ya yayılmıştır. Budhizm'i kabul eden Hunların sanat ve edebiyatları erken dönem Budhist sanat ve edebiyatını oluşturmuştur[337].

Bu Hun devletlerine kısaca yer verip, Hunların 216 yılında bitmediğini vurgulamaya çalıştık. 216 yılından sonra kurulan ve "Geç Dönem Hun Devletleri" adını verdiğimiz bu devletleri daha detaylı olarak bir sonraki çalışmamızda inceleyeceğiz.

---

337 Tilla Deniz BAYKUZU, "V. Yüzyılda Çin'de Kurulan bir Hun Devleti: Kuzey Liang", **Türkler,** Cilt 1, Ankara, 2002, s. 758-762; TAN Guo-zhong, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, (Yüksek lisans tezi) Ankara 1999.

Ch'i-lien Dağları, Kansu

V. BÖLÜM

I- HUN ARKEOLOJİSİ

Asya Hun İmparatorluğu'nun siyasi tarihini araştırırken zaman zaman kaynakların verdiği bilgiler olayları açıklamaya yeterli olmamaktadır. Çin kaynaklarının Hunlar hakkında verdikleri bilgiler ise sadece kendileriyle ilgili olanlardır. Üstelik hanedan yıllıklarının yanlı olmaları da bir başka sorundur. Bu yüzden Hunlarla ilgili karanlık kalmış konular ve cevaplanamamış sorulara en doğru cevabı arkeoloji ve sanat tarihi bilim dalları verir. Hunlar, sanatı ve arkeolojisi bilinmeden öğrenilmiş sayılmazlar. Bundan dolayı bu alanda yapılan çalışmaları çok kısaca olarak da olsa göstermekte fayda olduğunu düşünüyoruz.

Hunlarda mezar mimarisinin temelini oluşturan kurganlara[338] Neolitik dönemden itibaren rastlamaktayız. Ölen kişinin cenazesi esnasında yapılan işlemler bizlere Hunlarda "öteki dünya" inancının olduğunu göstermektedir. Kurganın kalıcı bir yapı olarak inşa edilmesi, çoğu kez ölen kişinin atı, silahları ve çeşitli eşyalar ile birlikte gömülmesi bu durumun önemli işaretleri sayılmaktadır[339].

Kurganlar büyüklükleri açısından ele alındıklarında küçük, orta ve büyük olmak üzere üç guruba ayrılmaktadır. Pazırık'ta bulunanları göz önünde bulundurursak, küçük kurganlar 13-15 m. veya daha küçük, orta büyüklükte olanlar 20-24 m., büyükler ise 30-46 m. arasında bir çapa sahiptirler.

Kurganın alt kısmında yer alan mezar odası bazen tek bir odadan meydana gelmektedir. Bazı kurganlarda ise daha karmaşık bir sistem ile

---

338 Kurgan kelimesi çeşitli sözlüklerde temel olarak iki anlama sahiptir; tepe veya üzerinde tepe bulunan mezar; Yaşar ÇORUHLU, "Hun Sanatı", **Türkler**, C. 4, Ankara 2002, s. 56. Türkler ölenin yeri belli olsun diye mezar odası üzerine geniş bir daire biçiminde toprak veya taş yığarak, tümsek hâline getirmekteydiler. Bu tümsek ölenin önemine göre yüksek veya alçak olabiliyordu. Mezar üzerine yapılan bu tümsek kurgan olarak adlandırılmaktadır. Kurgan kelimesinin anlamı "mezarı koruyan" demektir. Kurgan üzerine yığılan toprağın akıp gitmesini önlemek amacıyla çevresi daire biçiminde taşlarla çevrelenmekteydi. Bozkır kültüründe kurganların kökeni Kimmer ve İskitlere değin uzanmaktadır. Kurganlar genellikle toplum tarafından kutsal mekânlara yapılmakta idiler; Oktay BELLİ, "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", **Türkler**, C. 3, Ankara 2002, s. 927; Kurganların yüksekçe bir tepe hâlinde bulunmalarının nedeni geniş mezar çukurunun kazılması esnasında dışarı çıkartılan toprağın mezarın üzerine tekrar örtülmesinden ileri gelmektedir; Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler**, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 865.

339 Yaşar ÇORUHLU, a.g.m., s. 55-56.

birkaç oda mevcuttur. Cesedin bulunduğu odaya bazen gizli bir dehliz vasıtasıyla ulaşılıyor veya bu oda büyük bir çukurun küçük bir köşesinde yer alarak üzeri taş ve toprakla ayrıca kapatılabiliyordu. Odalar genellikle kalas veya ağaç kütüklerinden yapılma zemin döşemesine ve duvarlara sahiptir.

Ceset ağaçtan oyulmuş bir tabut içinde bazen mumyalanmış[340] olarak, genellikle başı doğu yönüne gelecek şekilde yan yatırılmış olarak bulunmaktadır. Bazı kurganlarda iç içe birkaç tabutun kullanıldığı görüldüğü gibi, bazılarında ceset tabutsuz olarak yerleştirilmiştir. Cesetlerin bazen başının ve ayaklarının altına tahta yastıklar konulmaktaydı. Silahlar da cesedin yakınında uygun yerlere yerleştirilmiştir. Ayrıca mezarlara cesedin üstünde bulunan elbiselerin haricinde başka elbiseler, çantalar, masalar ve kazanlar ile çeşitli başka eşyalar konulmaktaydı. Yine birçok mezarda, bazen cesedin bulunduğu odada bazen de ayrı bir bölümde kurban edilmiş at kadavralarına rastlanmaktadır[341].

Kurganlarda esas cesedin dışında, bazen başka kadın veya erkek cesetleri bulunmuştur. Bu cesetler zaman zaman ayrı yerlerde olduğu gibi, bazen de birlikte bulunmaktadır. Sözü geçen bu cesetler yine kendi eşya ve silahlarıyla gömüldükleri hâlde, onlara ait bulunan nesneler daha az gösterişlidir.

Bazı kurganlarda inşa sırasında kullanılan kazma, kürek gibi malzemelerin mezarın içine yerleştirildiği veya gelişigüzel bırakıldığı görülmektedir.

---

340 Asil soydan birisi öldüğü zaman cesedinin bir müddet çadırda bekletildiği ve cesedinin kokmaması için iç organlarının çıkarılarak, mumyalanma işleminin yapıldığı bilinmektedir. Cesedin uzun süre bekletilmesinin ana nedeni dinî inançların yanında, kurganın inşasının da uzun bir süre almasından kaynaklanmaktadır; a.g.m., s. 55. Türklerde çok eski zamanlardan beri cesetleri mumyalama geleneği bulunmaktadır. Hun asillerinin cesetlerinin mumyalanması geleneği belirli zamanlarda gömülme geleneği ile bağlantılıdır. Ayrıca söz konusu asilzadelerin gömüleceği büyük kurganın inşası da uzun zaman gerektirmekteydi. Küçük tip kurganlarda genellikle mumyalanmış cesetlere rastlanılmamıştır. Çünkü mumyalama işi esas itibari ile asil kişilere uygulanan bir işlemdi. Şibe ve Pazırık kurganlarında mumyalanmış kadın ve erkek cesetleri bulunmaktadır. Buradaki cesetlerin iç organları ve kafatasları boşaltılarak, içleri kokulu ot, kozalaklar ve toprakla doldurulmuştur; Alım KARAMÜRSEL, "Türklerde Mezar Geleneği", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 78.

341 Yaşar ÇORUHLU, a.g.m., s. 57; Hunlar defin işlemleri esnasında yas tutmanın belirtisi olarak, atların kuyruklarını kesiyor, bağlıyor veya örüyorlardı. Bazı kurganlarda, yoğ merasimi esnasında yenilen atların kalan artık ve kemiklerinin de mezara koyulduğu görülmektedir; a.g.m., s. 56. Eyerli ve koşumlu olarak gömülen atların kulaklarında törene katılan oymakların damgalarını belirten çeşitli işaretler bulunmaktaydı. Atlardan bazıları diğer çeşitli hayvan maskeleri taşımakta idiler; Oktay ASLANAPA, **Türk Sanatı**, İstanbul 2007, s. 1.

Kurganların inşası esnasında alt yapının üst kısmı taşıyabilmesi için dikey destekler koyulmaktaydı. Bundan sonra mezar çukurunun üzeri tomruklarla kapatılırdı. Bu tomrukların üzerine ayrıca ağaç dalları ve kabukları, kökler, çalılar yerleştirilir ve mezarın kazılışı esnasında çıkan toprak bunların üzerine yığılırdı. Böylece bir tepe oluşturulduktan sonra etrafına daire biçiminde taşlar dizilir ve kurganın üzerine de taş parçaları koyulurdu. Ancak üzerlerinde taş olmayan kurganlara da rastlanmaktadır.

Zaman içerisinde artık yeri bilinen bazı kurganlar kutsal sayılmış ve buralarda üst üste gömülmeler olmuştur. Bu nedenle bazı kurganların mezar yapısının ve şeklinin değiştiği görülmektedir. Bazı yerlerde kurganların yakın çevresinde bir ibadet alanı veya kurban sunağı bulunmaktadır. Bazı kurganlarda ise doğuya doğru dizilen taş sıraları bulunmaktadır.

1- Rusya Federasyonu Altay Bölgesi'ndeki Hun Kurganları

a) Pazırık Kurganları

Altaylarda, Büyük Ulagan Vadisi'nde, Çulışman ve Başkaus nehirleri arasındaki Pazırık Yaylası'nda bulunan bu kurganlar 1929 yılında Rus arkeologları S. I. Rudenko ve M. P. Griaznov tarafından gün ışığına çıkartılmıştır. II. Dünya Savaşı nedeniyle bir süre durdurulan kazılara 1947-48 yıllarında yeniden devam edilmiştir.

Pazırık kurganları büyüklü küçüklü kırk civarında kurgandan oluşmaktadır. Bunlardan ancak beş tanesi büyük kurgan sayılmaktadır. Mezarlar genel olarak MÖ 5-3. yüzyıllara tarihlendirilmekle beraber, bazı tarihçiler tarafından yapılış tarihleri MÖ 2. yüzyıla kadar indirilmiştir[342]. Kurganların hepsinin aynı zamanda inşa edilmedikleri anlaşılmaktadır. Ancak kurganların hepsi hırsızlar tarafından talan edildiği ve geriye kalan eşyalar oldukça yıpranmış olduğu için kurganların yapılış sırasının belirlenmesi oldukça

342 Yaşar ÇORUHLU, "Hun Sanatı", **Türkler**, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 58; Pazırık kurganlarının tarihleri hususunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Kazıları yöneten Rudenko ve bazı Rus tarihçiler buluntuların MÖ V. yüzyıla ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ghirchman kurganların MÖ IV ve III. yüzyıllara ait olduğunu söylerken, Philips ile A. İnan MÖ III. yüzyıla ait olduğunu, B. Ögel ise MÖ II veya I. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir. Ancak büyük kurgandan çıkan buluntuların değerlendirilmesi sonucu birçok sanat tarihçisi ve arkeolog kurganların MÖ III-II. yüzyıllara ait oldukları hususunda fikir birliğine varmıştır. Mezarlardan çıkan ipekli kumaş, ayna, lake eşyalar gibi Çin'e ait olan eserler bu tarihlendirmede önemli rol oynamış, bunların Han Hanedanlığı döneminde Çin'de yapıldığı Çinli arkeologlarca tasdik edilmiştir; Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 866.

güçtür[343]. Kurganların yapıları ve mezar çukurlarının tipleri bunların aynı biçimde inşa edildiklerini göstermektedir[344].

1) Birinci Pazırık Kurganı

Birinci Pazırık Kurganı 50 m. çapında ve 2 m. yüksekliğinde olup, kurganın doğu tarafında dikili taşlardan oluşan bir yol bulunmaktadır. Bir kenarı 7,20 m. olan kare mezar çukurunun içinde, iç içe geçmiş iki oda vardır.

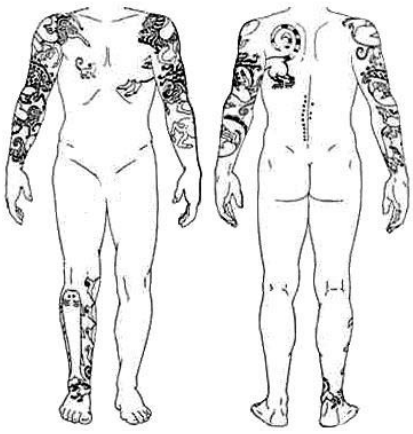

Üstteki kısımda kazı esnasında kullanıldığı düşünülen bir kürek parçası, çekiç ve keski bulunmuştur. Mezar odasının dışında, çukurun ağzında, kurban edilen atlar[345], eyer ve koşum takımlarıyla beraber koyulmuştur. Odaların çatı ve duvarları çift tabakalı olarak inşa edilmiş ve duvarlar arasında kalan boşluk taş parçalarıyla doldurulmuştur.

Mumyalanmış ceset ağaçtan oyulmuş bir tabut içinde yer almaktadır. Tabutun kapağı çam ağacından yapılmıştır. Mezarın duvarlarına keçeden yapılmış dokumalar asılmış, ölünün şahsi eşyaları ile birlikte, tabak, çatal, bıçak, yiyecek ve içecekler masaların üzerine uygun şekilde yerleştirilmiştir. Bulunan silahlar arasında deri kaplamalı ahşap bir kalkan da yer almaktadır. Ayrıca ağaçtan yontulmuş, hayvan motifleri ile süslü çeşitli eşyalar bulunmuştur.

Kurgandan çıkartılan bir eyer örtüsü[346] üzerinde ince deriden kesilerek yapıştırılmış hayvan mücadele sahnesinde, bir kaplanın geyiğe saldırması canlandırılmıştır. Geyiğin vücudunda Hun sanatına mahsus nokta ve virgüller koyulmuştur. Hareket unsuru olarak kullanılan nokta, virgül ve nal biçimleri Hunların kullandığı hayvan üslubunun[347] en karakteristik özelliğidir.

---

343 Nejat DİYARBEKİRLİ, a.g.m., s. 865.

344 Nejat DİYARBEKİRLİ, a.g.m., s. 864; ayrıca bu kurganların yapılışı hakkında tafsilat için bak. Nejat DİYARBEKİRLİ, a.g.m., s. 865.

345 Pazırık kurganlarındaki atlar hem gruplar hem de bulundukları kurgan itibari ile şu şekilde sınıflandırılabilir: İkinci kurgandaki atların en önemli özelliği iri oluşlarıdır ve hayvan yavruları da yoktur. Birinci ve dördüncü kurganlarda daha küçük cüsseli atlar bulunmaktadır. Ayrıca bunların yavrularına da rastlamaktayız. Kurganların hepsinde en iyi atların başına farklı hayvan maskeleri takılmıştır; Leonid S. MARSADOLOV, "Altay'daki Pazırık Kültürü (MÖ VI-IV. yüzyıllar)", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 901.

346 Bu eyer örtüsünde olduğu gibi Birinci Pazırık Kurganı'ndan çıkan renk renk keçe ve derilerle süslü diğer eyer örtülerinde İskit sanatından hatırlanan çeşitli tasvirler bulunmaktadır; Seyfi BAŞKAN, "Eski Türklerde Sanat", **Türkler**, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 110.

347 Orta Asya'da hayvan üslubunun doğuşu ve Hunlarda hayvan üslubu hakkında tafsilat için

Kurganda bulunan 10 adet at, eyerleri, koşum takımları ve kamçılar ile birlikte koyulmuştu. Atların ikisinin başında maske bulunmaktadır. Bu maskelerden bir tanesi geyik başı şeklindeydi. Çok iyi durumda olan atların asil soydan geldikleri anlaşılmaktadır. Bu on atın kulaklarındaki nişanların, birbirinden farklı olması, bunların on ayrı kabile tarafından sunulduğunun işareti sayılmaktadır[348].

2) İkinci Pazırık Kurganı

İkinci Pazırık Kurganı 36 m. çapında ve 4 m. yüksekliğindedir. Defin odasının üzerinde dokuz kütük tabakası bulunmaktadır. Defin odası, 4 m. derinliğinde olan mezar çukurunun dibine döşenmiş taş parçalarından oluşan zemin üzerine inşa edilmiştir. Cesedin yer aldığı odanın tabanı da ince kalaslardan yapılmış olup duvarı siyah keçe ile kaplanmıştır.

Mezarda soyguncular tarafından cesetleri parçalanmış olan, mumyalanmış bir kadın ve bir erkek gövdesi bulunmuştur. Ağaç lahitte yer alan ölülerden erkek olanı 50-60 yaşları arasında olup, sağ-sol omuz ve kolları üzerinde bulunan dövmeler hayvan üslubuna uygun olarak tasvir edilmiştir[349].

Cesetlerin bulunduğu lahitlerin üzerinde deriden kesilerek yapılmış koşan geyik figürleri bulunmaktadır. Lahdin içine serilmiş ince bir keçe üzerine yatırılan kişi Mongloid tipte olup saçları siyahtır. Kafasında muhtemelen bir savaş aletinin darbesiyle meydana gelmiş olan delikler vardır. Elbiseler büyük ölçüde tahrip olmasına karşılık, erkeğin üzerinde bulunan sincap kürkünün çok kaliteli olduğu belli olmaktadır. Kürkün üzerinde koç kafası figürleri taşıyan ince altın levhacıklar bulunmaktadır. Yine erkeğe ait gömlekler odanın güneybatı köşesinde ele geçmiştir.

---

bkz. Nejat DİYARBEKİRLİ, **Hun Sanatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 1114-130; Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 869-875.

348 Abdülkadir İNAN, "Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama", **Makaleler ve İncelemeler**, C. II, Ankara 1991, s. 263.

349 Ukok kurganında bulunan prensesin gövdesinde de bu örneğe benzer tasvirler yer almaktadır; Yaşar ÇORUHLU, "Hun Sanatı", **Türkler**, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 59.

Mezarda ayrıca deri bir kese içinde bulunan gümüş ayna, demirden yapılmış bir topuz, tahtadan oyulmuş altın kaplı kanatlı aslan şeklinde burma gerdanlık, altın levhalarla kaplanmış tahta geyik ve grifon figürleri, üzeri hayvan figürleriyle süslü ölü hediyeleri, iki toprak şişe, iki tahta vazo ve taştan bir kandil bulunmaktadır. Ayrıca dört küçük masa, ağaçtan yapılmış bir kap, deriden kesilerek yapılmış bir sığın figürü, telli saz davul ile ikisi balçıktan yapılmış, diğer ikisi ağaçtan oyulma dört kap kurganın diğer buluntularını oluşturmaktadır.

Mezarın kuzey tarafında koşum takımları ve kamçılarla birlikte yedi at kadavrası bulunmuştur. Atlardan birinin başında deri ve beyaz keçeden yapılma bir başlık bulunmaktadır[350]. Başlığın atın alnı üzerine gelen kısmında bir dağ keçisi başı üzerinde kanatlarını açmış yırtıcı bir kuş figürü (kartal) bulunmaktadır.

Atların bulunduğu oda, cesetlerin yer aldığı odaya göre daha yük-sekte yapılmıştır. İkisi hariç atların yeleleri kesilmiş, kuyrukları da örülmüştür. Koşum takımları ise birinci kurganda bulunanlara benzer.

3) Üçüncü Pazırık Kurganı

1948 yılında açılan bu kurganın yapımında büyük taş bloklar kullanılmıştır. Mezar kısmının üzerinde ağaç kütüklerin dışında taş ve kaya parçaları da koyulmuştur. Bu taşların arasında tahta kürek, tahta kamalar, ahşap yedi tekerlek ve bir arabanın kalıntıları da bulunmuştur. Ayrıca kurganda duvarların içeri çökmesini engelleyen ahşap panellerin izleri tespit edilmiştir.

Kurganda 14 at iskeleti bulunmuştur. En zengin koşum takımlı atlar kurganın doğu tarafında bulunmaktadır. Bu atların ayrıca maskeleri vardır.

İç içe yer alan iki odadan iç kısımda olanında 35 cm. genişliğinde ağaç kütüğünden oyulmuş bir lahit bulunmaktaydı. Mumyalanmış ceset soyguncular tarafından lahdin dışına çıkarılarak yere bırakılmıştır.

Mezarın diğer buluntuları arasında iki küçük masa, koyun kemikleri, sığır boynuzundan yapılmış fakat parçalanmış olan bir davul, ölünün başının altına konulan ahşap bir yastık, iskeletin kafasının yanında bulunan tahta bir kürek, ipek ve kürk parçaları, ok gövdeleri ile üç adet kalkan yer almaktadır. Ayrıca doğu duvarına asılı bir miğfer bulunmuştur.

350 Bazı bilim adamları bu at başlıklarının ön tiplerinin Assurlarda görüldüğünü ileri sürmektedir; gös.yer.

4) Dördüncü Pazırık Kurganı

Bu kurgan 24x1,40 m. ebadında olup diğerlerine göre oldukça küçüktür. Diğer büyük üç kurgan gibi, bu kurgandan da doğuya doğru dikili taş sıraları uzanmaktadır. Taş bloklarla doldurulan mezar çukuru 30 m^2 bir alanı kaplamaktadır. Ahşap kirişlerden oluşan bir tabakaya ve daha altta ise ahşaptan yapılmış bir tek odaya rastlanmıştır.

Kurganda karaçam kütüğünden oyulmuş iki lahit bulunmuştur. Büyük lahitte yaşlı bir adam iskeleti, diğerinde ise 15 yaşında bir kızın iskeleti bulunmaktadır. Kafatasları öldükten sonra açılmıştır[351]. Ayrıca burada masa ayakları ile üst parçaları, tahta yastık, Ren geyiği boynuzundan yapılmış bir kuş başı yer almaktaydı.

Odanın yan tarafındaki kısımda 14 at iskeleti bulunmuştur. Defin odası ile atların bulunduğu yer arasında ahşap bir merdiven vardır. Ayrıca burada koşum takımları, altın kaplı deri parçaları, kamçılar, ahşap ve bronzdan yapılmış koşum takımı parçaları da bulunmuştur.

5) Beşinci Pazırık Kurganı

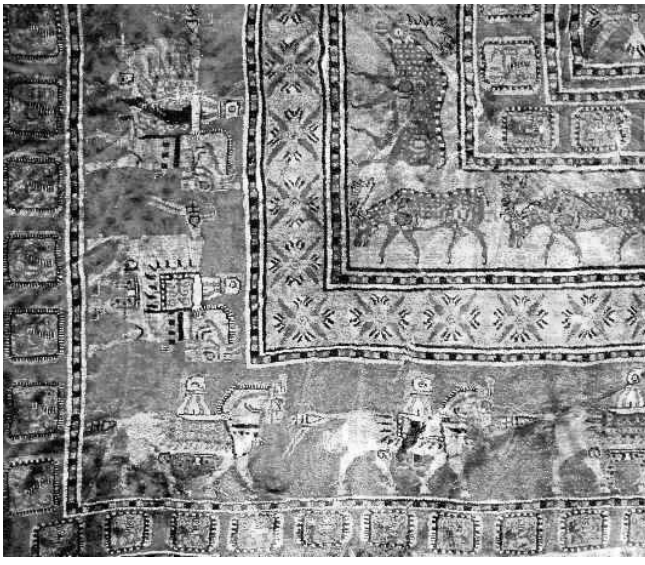

Bu kurgan da genel olarak diğerleriyle benzer özellikleri göstermekle birlikte, mezar çukurunun ortasında, mezar odasına inen aşırı uzunlukta bir tünel bulunmaktadır. Mezar odasında bir kadın ve bir erkeğe ait iki lahit bulunmaktaydı. Üzerlerinde mumyalama izlerine rastlanan cesetler oldukça zarar görmüştü. Mezarda Dördüncü Pazırık Kurganı'ndakine benzer bir merdiven bulunmuştur. Bu kurganda iç ve dış odanın arasındaki boşluk, diğer bazı kurganlarda olduğu gibi doldurulmamıştır.

Kurganda keçe veya ipekten yapılmış çeşitli eserler ele geçirilmiştir. Üzeri keçe ile kaplanmış dört tekerlekli ahşap bir araba, keçe bir yaygı ile bir çadırın tepe kısmı ele geçirilmiştir. Keçe yaygı üzerinde tekrarlanan motifte, bir atlı figürü, elinde ağaç bulunan bir başka figürün önünde durmaktadır.

351 Yaşar ÇORUHLU, "Hun Sanatı", **Türkler**, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 60.

Mezarda koşumlarıyla birlikte gömülmüş dokuz at cesedi bulunmuştur. Atlardan beşinin üzeri keçe ile, bir tanesi ise kumaş ile örtülmüştür. Bu kısımda ayrıca 189x200 cm. ebadında, 2 mm. kalınlığında olan bir halı bulunmuştur. "Pazırık Halısı"[352] denilen bu halının her cm²'sinde 36 düğüm vardır. Halının orta kısmı 24 kareye bölünmüş, karelerin içlerinde yıldız biçiminde dört yapraklı bir çiçek nakışı yer almaktadır. Halının zemini kırmızı olup çiçek nakışları sarıdır. Halının bordürlerinde ise geyik, grifon ve atlı figürleri bulunmaktadır. Atların hepsinin yuları takılmıştır. Bazı yularlara süs plakaları dahi işlenmiştir. Atlarda eyer görülmemekle birlikte, atın göğsünü kapatacak biçimde nakışlı halılar konmuştur.

Kurganın kazısını gerçekleştiren Rudenko, halıyı İran'daki Ahamenid dönemine mal ederken, diğer bazı sanat tarihçileri de halının yerleşik bir kültüre ait olduğunu savunmuşlardır. Oysa ki, halı dokuma göçebe toplumların yaşayışı içerisinde en zaruri ihtiyaçlardan bir tanesidir. Ayrıca Türk topluluklarının Orta Doğu ve İran topraklarında görülmelerinden önce bu bölgede ilmek tekniği ile dokunmuş hiçbir halıya rastlanmamaktadır[353].

Beşinci Pazırık Kurganı'nın diğer buluntuları arasında üst kısımları sökülebilir tarzda yapılan üç tane masa ve öküz boynuzundan yapılmış bir davul bulunmaktadır.

b) Şibe Kurganı

1927 yılında Griaznov tarafından ortaya çıkarılan Şibe Kurganı genel olarak Pazırık kurganları ile benzer özellikleri taşımaktadır. Ursul Nehri, Şibe mıntıkasında bulunan kurgan 45 m. çapında ve 2 m. yüksekliğindedir. 7 m. derinliğindeki mezar çukurunda, 5x3 m. ebadında, karaçam kütüklerinden yapılmış bir oda yer alır. Odanın üzerinde yer alan üç büyük çapraz kirişin üzerinde on üç ağaç kütük tabakası bulunmaktaydı. En üst tabaka ise çalı çırpıdan meydana gelmektedir. Bu odanın içinde ayrıca küçük bir iç oda bulunuyordu. Bu iç odada yer alan ağaçtan oyma lahitte mumyalanmış olarak bulunan yaşlı bir adam ve bir çocuk iskeleti vardı. Çıkarılan cesetlerden yaşlı olanı Moğol ırkına mensup bir kimsedir. Rus araştırmacılara göre bu şahıs Hun devlet ricalinden biri olmalıdır[354].

---

352 Pazırık halısı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 875-876.

353 Halının Hunlara ait coğrafyada dokunduğuna dair tafsilat için bkz. Nejat DİYARBEKİRLİ, a.g.m., s. 877. Halıda kullanılan motifler Asur ve Ahamenid sanatının motiflerine benzemekle birlikte sığın geyiği bu kültürlere yabancıdır. Ayrıca Hunların İskit ve Ahamenid sanatına ait motifleri bazı sanat eserlerinde kullandıkları bilinmektedir; Seyfi BAŞKAN, "Eski Türklerde Sanat", **Türkler**, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 111.

354 Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 866-867.

Bu kurgan da diğerleri gibi soyulmuş olduğundan ancak soyguncuların gözünden kaçmış, küçük objeler geriye kalmıştır. Bu objeler arasında altın düğmeler, süs plakaları, değişik geometrik şekilli objeler, ok başları, üzeri hayvan figürlü plakalar, boncuklar ve hayvan üslubunda yapılmış objeler yer almaktadır. Ayrıca bulunan MÖ 86-48 yıllarına ait verniklenmiş kaplar sayesinde kurganın tarihlendirilmesi yapılabilmiştir[355]. Mezarın kuzey tarafında ise 14 at kadavrası ele geçirilmiştir.

c) Tuyahdı (Tüekta) Kurganı

İki büyük kurgandan oluşan Tuyahdı kurganlarından birincisi 68 m. çapında ve 4 m. yüksekliğindedir. Kurganın 7 m. altında çift duvarlı, geniş bir mezar odası bulunmaktadır. Hırsızlar tarafından soyulan mezar bir erkeğe aitti. Önemli buluntular arasında bu erkeğin kıyafetleri, küçük masalar, ocaklar, hançer kını, ok gövdeleri, demir kılıç parçaları bulunmaktadır. Burada yer alan 2 m. uzunluğundaki masanın mumyalama işlemi için kullanıldığı düşünülmektedir[356]. Mezarda bulunan atların koşum takımları olmamakla birlikte, mevcut bulunan eyerler deri ve ağaç kabukları ile süslenmiştir.

Tuyahdı (Tüekta)

d) Başadar Kurganı

Çapı 58, yüksekliği 2,7 m. olan Başadar kurganının mezar odası altı metre aşağıda olup tek duvarlı basit bir yapıdadır. Burada iki ağaç lahitten birinde mumyalanmış hâlde bir erkek ve bir kadın cesedi bulunmaktaydı. Kadının bulunduğu lahdin üzerinde basit bir süsleme yer alırken erkeğin bulunduğu lahdin kapağında dört kaplan, iki domuz, iki boynuzsuz geyik, üç tane keçi tasviri vardı. Defin odasında ayrıca bir erkek çizmesi, kumaş parçaları, deri eserler, bronz levhalar, boynuzlar, çadır direği, geyik ve koyun kemikleri, tabak içinde et parçaları, pişmiş topraktan yapılmış kaplar bulunmuştur.

Mezarda ele geçen koşumlarıyla birlikte gömülmüş 14 attan bir tanesine koç boynuzlu bir maske takılmıştır. Eyerlerden birinin

355 Yaşar ÇORUHLU, "Hun Sanatı", **Türkler**, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 61.
356 Yaşar ÇORUHLU, a.g.m., s. 62.

üzerinde bulunan halı parçasının bir santimetrekaresinde 70 düğüm bulunmakta olup, Pazırık Kurganı'nda bulunan halıdan daha eskiye tarihlenmektedir[357].

e) Ulandırık Kurganları

Proto-Türk ve Hun kültürüne ait kabul edilen Ulandırık kurganları, Pazırık kurganlarına benzer özellikler göstermektedir. Bunlardan Taşanta I Kurganı 25 m. çapında, orta büyüklükteki 29 kurgandan sekiz tanesi 15 m. çapında olup, küçük 12 kurganın çapları ise 1,8 m. ile 6,5 m. arasında değişmektedir.

Kurganlarda cesedin bulunduğu yer dikdörtgen şeklindedir. Mezarların çoğu toprak ve taşlarla, bazıları ise kalas ve kütüklerle kapatılmıştır. Birçoğunda mezar odası kütüklerden yapılmış bir oda şeklinde olup, cesetler ağaçtan oyma lahitlere koyulmuştu. Mezarlarda erkeklere ait olarak kısa kılıçlar, savaş baltaları, sadağı içinde ok ve yaylar, dallardan yapılmış kalkanlar, kadınlara ait olarak ise: kolye, ayna, muskalar, küpeler, çanta, tarak gibi malzemelere rastlanmaktadır.

f) Katandı Kurganı

Yukarı Katanda Nehri'nin sol sahilinde Katanda Köyü civarında dört mezarlık alan bulunmaktadır. Birinci alanda 30-40 civarında, ikinci alanda ise 20 civarında kurgan bulunmaktadır. Üçüncü alan nehrin yukarı mecrasının sağ sahilinde, dördüncü alan Katunya sahilinde bulunmaktadır.

Katandı kurganlarında kadın ve erkek iskeletleri, at kadavraları, bakır küpeler, demir ve kemikten oklar, bıçak, mızrak ucu, yay parçaları yer almaktadır. İç genişliği 20 m. kadar olan kurganlardan birinde mezar odası aşağıya doğru daralmaktaydı. Bu odanın ortasında ağaç lahitler bulunmaktaydı. Bu kısmın tavanı ve duvarları karaçam kütüklerinden yapılmıştı. İki iskelet üçer ayaklı iki sedye üzerine bırakılmıştı. Ayrıca kurganda ayrı bir bölmede altı at kadavrası bulunmuştur.

357 Yaşar ÇORUHLU, a.g.m., s. 61.

g) Berel Kurganı

Berel Kurganı 1865 yılında, Güney Altaylar Bölgesi'nde, Berel Bozkırı'nda Radloff tarafından keşfedilmiştir. Kurganda bulunan ağaçtan oyulmuş lahdin üzerinde raptedilmiş olarak bakır grifon tasvirleri yer almaktadır. Mezar çukurunun aşağısında, bir ağaç gövdesinin altında oldukça tahrip olmuş hâlde bir insan iskeleti bulunmuştur. Burada ayrıca 14 tane at kadavrasına rastlanmıştır. Kurganda ayrıca İskit tipinde demir bir hançer, hilal şeklinde altın kaplama eyer süsleri ve oldukça realist bir üslupla tasvir edilmiş olan geyik başı figürleri ele geçirilmiştir.

h) Ukok Kurganı

Natalya Polosmak ve ekibi tarafından 1990-1991 yıllarında kazılmaya başlanan Ukok Platosu kurganları Pazırık kurganları özellikleri göstermektedir. Mezar odaları tomruklarla desteklenmiş olup, içerisinde ağaçtan oyma lahitler yer almaktadır. Cesetler eşyalarla birlikte gömülürken, at kadavraları ayrı bir bölüme koyulmuştur.

Kurganlardan 1993 yılında açılan bir tanesi soylu bir kadına aittir. Kurganda lahit içinde mumyalanmış bir hâlde bu kadının cesedi bulunmaktadır. Kadının vücudunda yer alan dövmeler İkinci Pazırık Kurganı'nda

bulunan erkek iskeletinin vücudunda olanlara benzemektedir. Yine bu kurganda da küçük masalar üzerinde yiyecekler yer almaktadır.

2- Moğolistan'daki Hun Kurganları

a) Noin-ula Kurganları

Selenga Nehri yakınındaki Noin Ula Dağlarında, Kozlov ve ekibi tarafından bulunan Noin Ula kurganları, MÖ II ve I. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bölgede yer alan 212 kurgandan bilhassa 1, 6, 12, 23 ve 25 numaralı olanları Hun prenslerine aittir. Genel olarak kurganların mezar odaları 5 metre uzun-luğunda, 2-3 m. genişliğinde ve 1-3 m. yüksekliğindedir. Dikdörtgen şeklinde olan mezarların duvar ve çatıları kütüklerden yapılmıştır ve aşağıya inen merdivenler mevcuttur. İç odaların uzunluğu daha kısa olup 3 m.dir, bunların genişlik ve yükseklikleri ise dış odalarınki ile hemen hemen aynıdır. Kurganların duvar, çatı ve zeminleri ipek, keçe ve yünlü kumaşlarla kaplanmıştır.

Noin-ula, giysi

Altıncı kurgan 16x14 m. ebadında ve 9 m. derinliğindedir. Mezar girişinin duvarları ağaçtan yapılmıştır. Mezar odası duvarlarının üçü dik, biri içeriye doğru meyillidir. Bu durum lahdin buradan mezara indirildiğini düşündürmektedir[358]. Asıl mezar odası ise bu bölümden dehliz yoluyla girilen, 3x1,70x1,20 m. ölçülerindeki başka bir bölümdür.

Mezarda çok sayıda tunç, az sayıda demir ve altın eşya bulunmuştur. Zira altın ve demir malzemeler çok büyük ihtimalle soyguncular tarafından alınmıştır. Diğer buluntular arasında ise, cesetlere ait kıyafetler, lahdin altında bulunan ve üzerinde grifon ile yak arasındaki mücadelenin tasvir edildiği keçe yaygı, çeşitli dokuma ve kumaş parçaları, ağaç ve metalden yapılmış çeşitli kaplar, tunç yağ lambası, içinde et pişirilmiş tunç tencere, kulpları hayvan biçimli bir çaydanlık, içi yün ile doldurulmuş deriden eyerler, koşum takımları, kurt figürlü bir takı ve Çin'den geldiği düşünülen eşyalar yer almaktadır.

358 Yaşar ÇORUHLU, "Hun Sanatı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, cilt 4, s. 62.

25 numaralı kurgandan çıkan yün işleme bir örtüde ise bir Hun erkeğinin portresi bulunmaktadır[359].

3- Kazakistan'daki Hun Kurganları

a) Esik Kurganı

Alma Ata'nın 50 km. yakınındaki Issık Kasabası'nda bulunan ve içerisinde 4000'e yakın altın eser olan Esik Kurganı 1969-70 yıllarında gün ışığına çıkartılmıştır. Üzeri taş ve toprak yığını ile örtülü olan mezar odasının 3x2 m. ebadında ve 1,20 m. derinliğindedir. Mezar odasının tavanı ve duvarları kalın karaçam kütükleri ile çevrelenmiştir. Söz konusu bu çam kütükleri içeriye su sızmasına engel olarak, mezarın bozulmadan günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

Kurganda üzerinde başlığından, çizmesine kadar altın kaplamalı kıyafetler içerisinde bir kişinin cesedine rastlanmıştır. Kurgandan çıkartılan materyaller üzerinde yapılan laboratuvar çalışmaları ve radyokarbon analizlerinin neticesinde, "Altın Elbiseli Adam" olarak da bilinen bu kişinin 17-18 yaşlarında bir genç olduğu ve kurganın takriben MÖ V ve IV. yüzyıllarda inşa edildiği sonucuna varılmıştır[360]. Cesedin başında üzeri altın aplikelerle kaplı külah şeklinde bir başlık bulunmaktadır. Başlığın tepesinde bir hayvan heykelciği ve üzerinde ok uçları, yapraklar, kuşlar, dağ keçisi, aslan gibi çeşitli tasvirler vardır. Cesedin üzerinde zırh şeklinde yapılmış olan gömleğin kollarının üst kesiminde aslan başları bulunmaktadır. Kemerinin[361] üzerindeki altın plakalara hayvan tasvirleri işlenmiştir. Cesedin pantolonu ve at binmeye müsait yumuşak çizmeleri de altınla süslenmiştir. Cesedin sol tarafında bulunan hançer ile sağ tarafında bulunan kılıç altın kaplama olup, üzerlerinde hayvan tasvirleri bulunmaktadır. Hançerinin yanında yine altın

359 Nejat DİYARBEKİRLİ, **Hun Sanatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 107-108.

360 Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 852-853.

361 Türklerde kemerin rütbe anlamı taşıdığı bilinmektedir. Kemerin üzerinde bulunan madeni plakalar kuşananın rütbesini ve hangi boya mensup olduğunu göstermekteydi; Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 852.

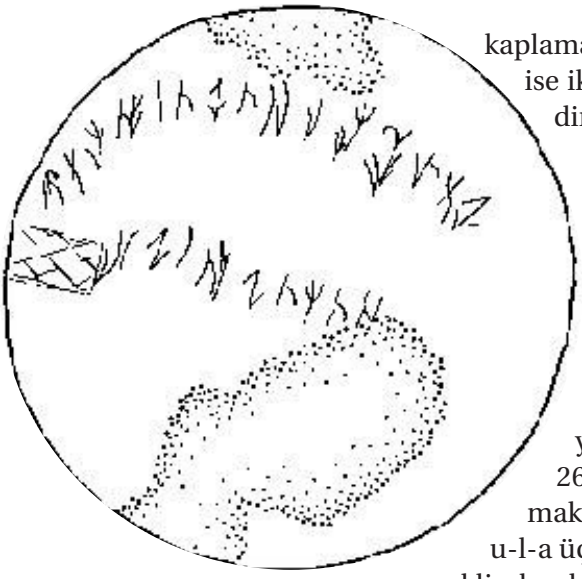

kaplama bir de kamçı vardır. Parmaklarında ise iki tane altın yüzük dikkati çekmektedir.

Kurgandan çıkan diğer malzemeler arasında 31 adet içi yiyecek dolu keramik küp, 4 adet ahşap tabak, 2 gümüş kupa ve bir gümüş çanak bulunmaktadır. Söz konusu bu gümüş çanak da kurgandan çıkan en önemli buluntular arasındadır. Zira üzerinde Göktürk harflerine benzeyen şekillerin oluşturduğu iki sıra ve 26 harften müteşekkil bir ibare bulunmaktadır. Metnin transkripsiyonu, "Khan u-l-a üç otuzı da (da) yok boltı utığsı tozıltı" şeklinde olup tercümesi, "Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı sanı da yok oldu" şeklindedir[362].

Esik Kurganı bulunduktan sonra, kurganın hangi topluluğa ait olduğu düşüncesi tartışma konusu olmuştur. Kazıyı gerçekleştiren Kazak arkeologlar kurganı İskitlere mal etmektedirler[363]. Ancak gümüş çanak üzerinde bulunan harflerin Göktürk alfabesine benzemesi ve buluntuların niteliklerinin Hun sanatı üslubuna uygun oluşu nedeniyle kurgan Türk araştırmacıları tarafından genellikle Hunlara mal edilmektedir.

N. Diyarbekirli'ye göre; Esik Kurganı buluntuları ile diğer Hun kurganlarının buluntuları arasında birçok ortak özellik bulunmaktadır[364]. Esik Kurganı'ndan çıkan malzemelerin çoğu tıpkı diğer Hun kurganlarından çıkan buluntular gibi altınla kaplanmıştır. Buradaki eserler Pazırık, Noin-ula, Şibe, Tuyahdı, Berel gibi Hun kurganlarından çıkan eserler ile büyük bir üslup benzerliği ve çağdaş bir karakter sergilemektedir. Cesedin kıyafetindeki altın plakaların üzerinde bulunan hayvan tasvirleri Hunların kullandığı hayvan üslubunda yapılmıştır. Esik'te karşımıza çıkan hayvan tasvirli altın eserler ile Pazırık'ta ahşap, keçe ve deri üzerine yapılmış eserler arasında paralellikler bulunmaktadır. Yine Hun kurganlarında bulunan cesetlerin başlarının doğuya doğru yerleştirilmesi hususu Esik Kurganı'nda da karşımıza çıkmaktadır.

---

362 Bu gümüş çanak, çeşitli müellifler tarafından içine buğday konulan çukur sahan, sapsız bir kaşık, kepçe veya bardak şeklinde tarif edilmiştir; Nejat DİYARBEKİRLİ, a.g.m., s. 855.

363 Kazakların kendi kökenlerini İskitlere dayandırmaları bu düşüncelerinde etkili olmuş olabilir; Yaşar ÇORUHLU, "Hun Sanatı", **Türkler**, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64.

364 Tafsilat için bak. Nejat DİYARBEKİRLİ, a.g.m., s. 853-855.

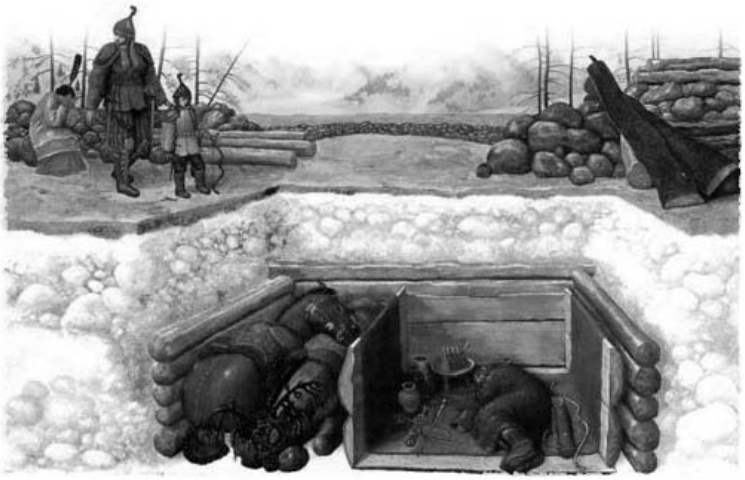

4- Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Hun Kurganları

Hun arkeolojisiyle ilgili bilgilerimizin çoğu eski Sovyet Rusya çalışmalarının neticeleri olup Çin Halk Cumhuriyeti'nde yapılan çalışmalar hem bu ülkenin uzun yıllar süren kapalı yapısından hem de dillerinin az bilinmesinden dolayı ülkemizde pek bilinmeyen veya az değerlendirilmiş çalışmalar olarak kalmıştır. Oysa Asya Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından itibaren Han Hanedanlığı ile siyasi, ticari ve sosyal alanda yakın ilişkiler kurulmuş, yüzyıllar boyunca kimi zaman Çin Seddi duvarları dibinde, kimi zaman da Çin topraklarına girilerek büyük savaşlar yapılmıştır. Ayrıca, siyasi olarak güçten düşen Hunlar Çin'in kuzeyinde birçok değişik bölgeye göç ederek yerleşmiş ve dolayısıyla azımsanmayacak arkeolojik izler bırakmışlardır. Çalışmamızda Çinli arkeologların yaptıkları çalışmaların ancak çok önemli birkaç tanesine yer vereceğiz.

Erken Hun dönemi kültürüne en çok İç Moğolistan Özerk Bölgesi Yin Shan 阴山 Dağı güney eteklerinde ve nehir yatakları civarında rastlanmaktadır. Ordos Şehri 鄂尔多斯 Kang-chin Sancağı 杭锦旗, T'ao-hung-pa-la 桃红巴拉, İ-chin-huo-ko Ch'i- kung 伊金霍洛旗公, Ssu-hao 苏壕 ile Liang-ch'eng Kasabası 凉城县 Kou-hsien Yao-tzu 崞县窑子' daki, Yin-niu Vadisi 飲牛沟 Mezarlıkları, Ho-ling-ko-erh 和林格爾 Fan-chia Yao-tzu 范家窑子bronz eserleri, Wu-meng 烏盟 Hsing-ho Kasabası 興和县, Kou-li-t'ou 沟里頭 Mezarlığı gibi yerler İlkbahar-Sonbahar Dönemi'nden, Savaşan Devletler Dönemi'ne kadar olan süreye tarihlenen kalıntılardır.

Ordos Şehri Cungar Sancağı 准格爾旗 Yü-Lung-t'ai 玉隆太, Hsi-Kou-pan 西沟畔, Ssu-chih Vadisi 速机沟, Wa-erh-t'u Vadisi 瓦爾吐沟, T'u-mo-t'e Sol Sancağı 土默特左旗 Shui-chien Vadisi girişi 水澗沟门, Wu-la-t'e 烏拉特'daki birleşik sancak, Ulustay 联合旗呼鲁斯太'daki arkeolojik alanlar ise daha çok Savaşan Devletler Dönemi'nin sonlarına aittir. Cungar Sancağı Hsi-kou-pan 西沟畔 M2, Kan-chin Sancağı 杭锦旗, Aluchai-teng 阿鲁柴登, Tu'ung-hsin

Ordos A-la-ch'al-teng

Nien-fang-ch'ü 東胜碾坊渠, İ-chin-ho-ko Sancağı 伊金霍洛旗 Shih-hui Kuo 石灰沟, Sha'an-hsi陕西 Shen-mu 神木Na-lin Kao-t'u 纳林高兔 bronzları ise Savaşan Devletler geç dönemine tarihlenir. Liang-ch'eng Mao-ch'in Vadisi 毛庆沟 Mezarlığı ise İlkbahar-Sonbahar Dönemi'nin sonlarından Savaşan Devletler Dönemi arasına tarihlendirilmektedir.

a) Kuruluş Dönemine Ait Kurganlar

Hun İmparatorluğu dönemine ait kültürel kalıntılar Moğolistan'ın tüm topraklarında, Baykal'ın dışındaki bölgelerde, Tuva'da, İç Moğolistan'da, Ch'ing-hai Eyaleti'nde 青海, Sha'an-hsi 陕西, Shan-hsi'nın kuzeyi, D. Türkistan'ın kuzey bölgelerinde bulunur. Bunların arasında zengin kıymetli sunularla dolu soylu kurganları, genellikle Baykal'ın güneybatısı ile Moğolistan'ın merkezi ve kuzeyinde bulunmuştur. Noin-ula, Tarhan Dağı, İlmova, Cheremkhovo, Barbulag gibi mezar alanları, İvolga, Bayan Ude ve Huni Nehri kenarlarında yer alan 10 kadar şehir kalıntısı bu zengin eserlerin bulunduğu yerlerdir. Bu bölgeler belki de Hun Ch'an-yü Mezarlığı olarak kullanılmıştır. Çünkü Gobi'nin kuzeyinde olduğunu bildiğimiz Ch'an-yü ordası muhtemelen bu civarda olmalıdır.

Güneyde ise Batı Han Hanedanlığı döneminden Doğu Han başlangıç dönemine kadar olan süreye ait Hun İmparatorluğu mezarları genellikle Çin sınırları dâhilinde, Sarı Irmak boylarında bulunmuştur. Bunlar Cungar Sancağı Hsi-kou-pan M4 准格爾旗西沟畔, Batı Han Hanedanlığı erken dönemlerine, Chang-an K'o-sheng Chuang 長安客省庄 M140 ve M4 İmparator Wu-ti dönemi öncesine, Sha'an-hsi Eyaleti,T'ung-ch'üan, Tzao-miao 陕西铜川枣庙 M25 ve M4 numaralı kurganlar Batı Han Hanedanlığı, Ning-hsia Eyaleti 寧夏T'ung-hsin 同心Kasabası Tao-tun-tzu倒墩子 M4 numaralı kurganlar Batı Han Hanedanlığı geç dönemlerine, Li-chia T'ao-tzu李家套子 ise Doğu Han Hanedanlığı erken dönemlerine tarihlenir[365].

365 Li-ch'in MA, "Ts'ung K'ao-ku Hsüeh Wen-hua Te Fan-pu Yü Ch'üan-po K'an Hsiung-nu Chiang-yü Te Pien-ch'ien 从考古学文化的分布与传播看匈奴疆域的变迁" **Journal of Inner Mongolia University (Humanities and Social Sciences)** 内蒙古大学学报(人文社会科学版) **,** Jan, 2005, Vol. 37, No. 1, s. 17.

1) Hsi-kou P'an 西沟 畔 Mezarlığı

Hsi-kou P'an, No: 2
Hun mezarından altın kemer tokası

Ordos Yaylası'nda İ-sheng Cungar Sancağı sınırları içerisinde Ta-ying-p'an 大营盘'ın 6 km. kuzeybatısında bulunmaktadır. 1979-80 yıllarında yapılan araştırmalarda 12 mezar tespit edilmiş, içlerinde M1-3 numaralı olanı Savaşan Devletler Dönemi sonlarına tarihlenmiştir. M4-8 ile M10-M12'de toplam sekiz mezar Han dönemi Hun kurganlarıdır. Dikdörtgen şeklinde olan mezar odaları kuzey-güney doğrultusunda ve genellikle tek kişiliktir. Cesetler genellikle sırtüstü vaziyette olup başları kuzey yönündedir. Sunu objesi bulunmamaktadır. Keramik testi, küp, testi, dağ koyunu motifli altın aksesuar ve plakalar, taştan süs eşyaları, bronz at, ok ucu ve yüzük vb. bulunmuştur.

M4 numaralı Hun soylusunun kurganında ise mezar objeleri daha zengindir. Altın, gümüş, yeşim, taş ve cam objelerden oluşan tepelik ve kemer süsleri bulunmuştur. Bunların dışında ayrıca bronz at ve taş aksesuarlar da tespit edilmiştir. MÖ III. yüzyıl sonları ile MÖ II. yüzyıl, yani Batı Han Hanedanlığı dönemine tarihlenmektedir.

Hsi-kou P'an, bir küpe

M9 numaralı kurgan ise önceleri Hun kurganı sanılmış fakat içinde bulunan keramik objeler ile bronz zincirin incelenmesiyle Hun değil Kuzey Wei dönemi Tabgaç mezarı olduğu anlaşılmıştır.

2) K'o-sheng Chuang 客省庄 Mezarlığı

Sha'an-hsi Eyaleti 陕西, Hsi-an 西安Şehri, Ch'ang-an長安 Kasabası'nın K'o-sheng-chuang Köyü'nün kuzeyinde bulunan mezarlık 1955-1957 yıllarında açıldı. Özellikle M140 numaralı kurgan kayda değer özellikler

taşımaktadır. Kuzeydoğu 10 derece doğrultusunda olan mezar odasının uzunluğu 1,9 m., genişliği 0,60 m.dir. Ceset kuzey-güney doğrultusunda olup cesedin başı kuzeye getirilmiştir. Mezar objeleri kalıntıları çok sağlam kalmamıştır. Cesedin bel kısmında ağaçlık bir yerde güreş tutan iki adet savaşçı figürü olan bir bronz aksesuar[366], iki adet bronz halka, bir adet altın tellerle sarılmış demir bıçak bulunmuştur. Keramiğe rastlanmamıştır.

Bu kurganın Savaşan Devletler Dönemi'ndeki bir yerleşim yerinin katmanının kırılarak yapıldığı tahmin edilmektedir. Muhtemelen Savaşan Devletler Dönemi sonu veya Batı Han Hanedanlığı başlangıç dönemlerinde yani MÖ II. yüzyılda yapılmış olmalıdır.

K'o-sheng Chuang, kemer parçası, güreşen iki kişi

3) T'ung-ch'üan, Tzao-miao-erh 枣庙爾 Vadisi M 25 Numaralı Mezar

Sha'an-hsi Eyaleti, 銅川 şehrinin güneyindedir. 1984 yılında 25 mezar açılmıştır. Bu kurganların içinde M25 numaralı mezarın kesinlikle bir Hun mezarı olduğu tespit edilmiştir.

Dikdörtgen şeklindeki mezar odası doğu-batı doğrultusundadır. İçinde keramik küpler ile "P" şeklinde tipik Hun sanatı hayvan mücadele sahnesi ile işlenmiş bir bronz plaka bulunmuştur.

Kurgan MÖ III. yüzyıl sonu ila MÖ II yüzyıl başlarına tarihlenmiştir.

366 Eyüp SARITAŞ, "Hunlarda Müzik Aletleri ve Eğlence Kültürü", **Türk Dünyası Araştırmaları, Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı**, s. 183, Kasım Aralık 2009, s. 439.

4) Tao-tun-tzu 倒墩子 Mezarlığı

Ning-hsia Hui Müslüman Özerk Bölgesi 寧夏回自治区, T'ung-hsin 同心 Kasabası Wang-t'uan 王团 Köyü'nün 8 km. kuzeydoğusundadır. 1983-1985 yılları arasında yapılan çalışmalarda 32 kurgan tespit edilmiştir[367]. Kurganların yönü kuzey-güney doğrultusundadır. Kurganların dikdörtgen olan mezar odalarının altı adedi pasajlıdır. Pasajın tabanı taşla döşeli olan bu kurganlardan birinde taş tabut bulunmaktadır. İçlerinde mezar odasının duvarları da taş plakalarla yapılmış olanı kuzey-güney doğrultusunda olup genellikle ahşaptan oluşan mezar sunuları için ise kuzey duvarına küçük bir niş yapılmıştır. Koyun ve sığır kafatasları yanı sıra 21 parça Hun stili kemer parçaları bulunmuştur. Bunların dışında deniz kabukları bronz çıngırak, bronz boru, demir-bronz bıçak, Wu-chu parası, demir balta, tığ, falçata, biley taşı, çeşitli halkalar, kemer tokası, halka küpe, taştan süs eşyası, incili aksesuar da tespit edilmiştir.

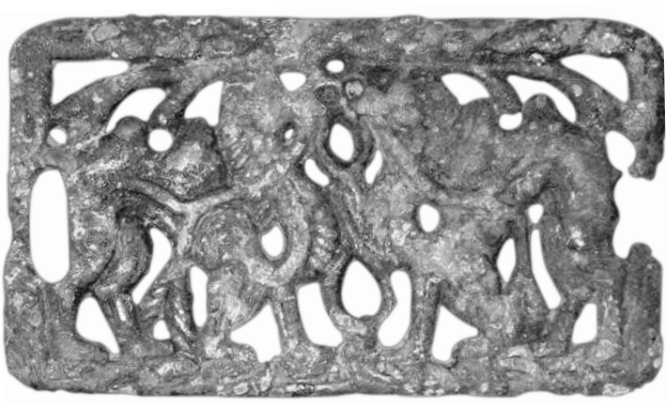

Tao-tun-tzu, kemer parçası

M22 numaralı mezarda taş tabut 16 adet taştan oluşmaktadır. Mezar sahibi bir bebek olduğundan sunu objeleri azdır. Mezarlardan toplam 689 adet Wu-chu parası tespit edilmiştir.

Kurganlar MÖ II. yy. ile MÖ I. yy.a tarihlendirilmiştir. Han Hanedanlığı Wu-ti döneminde Çin'e teslim olan Hunlar için merkezi An-ting San-shui'de olan bir tudunluk kurulmuştu. Bugünkü T'ung-hsin Kasabası'nın o zamanki tudunluğun yönetim merkezi olduğu tespit edilmiştir.

5) Li Chia T'ao-tzu 李家套子 Mezarlığı

Ning-hsia Hui Müslüman Özerk Bölgesi 寧夏回自治区, T'ung-hsin同心 Kasabası'nın 9 km. kuzeybatısında bulunur. 1983 yılında 5 adet kurgan açılmıştır. Bunların üçü geleneksel Hun tipi kurganlardan farklı olup yapımı ve mezar odasının biçimi değişiktir. Mezar yönü kuzey-güney

367 Sarıtaş, bu mezarların sayısının 27 olduğunu söylemektedir. Eyüp SARITAŞ, **Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat, (En Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar)**, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 53.

doğrultusundadır. Mezar odalarının duvarları 10 cm. kalınlığında düzgün kesilmiş taş plakalardan yapılmıştır. Ayrıca tabanda da bu plakalardan kullanılmıştır. Odada insan kemiği ve sunu objelerine rastlanmamış, yalnızca tabanda altı adet Wu-chu parası bulunmuştur. Bu buluntular mezarın yapıldığı tarihin Batı Han Hanedanlığı sonu Wang Mang dönemi olduğunu ortaya koymuştur.

Bu kurganlarda bronz halkalar, süslü keramikler, kemik yay, deniz kabukları, gibi tipik Hun mezar objeleri ile Han stili kazan, araba parçalar, halka, köpük para, kemik eşyalar, kılıç, kemer tokası, Huo-ch'üan ve Wu-chu parası bulunmuştur.

MÖ 121 yılında Kansu'daki Hunların Hun-yeh (Hun-hsieh) Boyu'nun beyi diğer bir Hun boyu olan Hsiu-t'u Boyu'nun beyini Çin'e teslim olma kararından vazgeçmesi sebebiyle öldürmüş ve onun halkını da alarak Çin'e göç etmiştir. Han İmparatoru Wu-ti bu teslim olan kalabalık Hun halkını vaha boylarında beş yerleşim yerine; Lung-hsi, Pei-ti, Shang-chün, Shuo-fang ve Yün-chung'a yerleştirmiş ve onları An-ting 安定 San-shui 三水' den yönetmişti. İşte bu kurganlar buraya yerleştirilen Hunların kurganları olma ihtimalini taşımaktadır[368].

Liao-ning Eyaleti Hsi-ch'a Kou M4 numaralı mezar ise Hun kültürü ağırlıklı olmasına rağmen bir Hsien-pi mezarlığıdır. Bunun gibi Hun federasyonu altında yaşayan Hun olmayan boyların mezarlıklarında belirgin bir Hun kültürü etkisi görülmektedir. Bunlar Ch'i-ch'i-ha-erh 齐齐哈爾, Ta-tao San-chia-tzu 大道三家子 Mezarlığı Chih-lin 吉林Yü-shu 榆树Lao-ho-sheng老河深 M4, İç Moğolistan Eski Ch'en-ba-erh-hu Sancağı 古陈巴爾虎 Mezarlığı M4, Hsing-ho Kasabası 興和 Pa 叭Vadisi M4 numaralı kurganlar vb. olup Hsien-pi veya Wu-huanlara aittir.

Doğu Türkistan Bölgesi'nde Barköl Kasabası M4 ve Hami Şehri M4 numaralı kurganlar Batı Han dönemine aitken, Ho-ching Ch'a-wu Kou 3 numaralı mezarlığın M4 numaralı mezarı Doğu Han döneminin erken dönemlerine tarihlenir. Bu ise Hun İmparatorluğu'nun ilk bölünmesinden kısa bir zaman öncesidir. Lop-nor 罗布淖爾 Nuo Ch'i-ang 若羌 Miran Han Şehri surlarının

368 Li-ch'ing MA 利清马, **Yuan Hsiung-nu, Hsiung-nu** 原匈奴、匈奴, Nei Meng-ku Ta-hsüeh Ch'u-pan Shih 内蒙古大学出版社, Hohhot 2004. 62-65.

kalıntılarının yakınında Hunlara ait altın-bronz geyik keşfedilmiş, Yüeh-c-hih toprakları olan Barköl, Mu-pao 木壘 Kasabası'nda ise bronz aksesuarlar bulunmuştur.

6) Doğu Miao Vadisi 東庙爾 Mezarlığı

Doğu Türkistan Hami Şehri'nin 30 km. doğusunda Miao-erh Kuo'da bulunan mezarlıkta 1978 yılında yapılan çalışmada 9 adet mezar açılmıştır. Mezarlar dairesel olup yığma taştır. Mezar odası ise dikdörtgen olup duvarları ince kesilmiş taş plakalarla kaplanmıştır. Ceset düz bir şekilde yatmaktadır. Sunular taş balta, tokmak ve keramik eşyalardır. Siyah boyalı bir keramik testi el yapımı olup yüzeyi kabadır. Bunlardan başka bronz bir ayna parçası, bronz balta, halka kabzalı demir bıçak, demir kısa kılıç ve cilalı kumtaşından siyah çanak çömlek de bulunmuştur.

Savaşan Devletler ile Han Hanedanlığı dönemi arasında yapıldığı sanılsa da bronz aynanın altın işlemeleri mezarlığı Batı Han dönemine tarihlendirmiştir.

Kaynaklarda Hunların Batı Bölgeleri'ne kadar genişleyip buradaki şehir devletçikleri ile sıkı bir ilişki kurdukları ve hatta bir süre sonra onlar üzerinde hâkimiyet kurduklarını görmekteyiz. Dolayısıyla bu kurganlar o dönemde burada yaşayan Hunların kurganları olmalıdır.

7) Nan-wan 南灣 Mezarlığı

Doğu Türkistan, Barköl Kasabası Barköl Yaylası'nın doğusunda bulunan mezarlıkta 1981-1982 yılında yapılan çalışmalarda yüzün üzerinde mezar tespit edilmiştir. Mezarların Batı Han Hanedanlığı döneminde yapıldığı tahmin edilmektedir. Taş plakalarla yeri belli edilen mezarın çevresi taşlarla çevrelenmiştir. Mezar odaları taş plakalarla kaplanmış olup yerden yüksekliği 30-40 cm.'dir. Kurganların tarihi günümüzden 3000-3600 yıl öncesine kadar uzansa da genel kanı Doğu Miao Vadisi Mezarlığı ile aynı dönem yani Batı Han Hanedanlığı döneminde yapılmış olduğudur.

8) Nan-yüeh Kralı 南越國王 Mezarı

Tüm bu bilinen ve tahmin edilen Hun coğrafyasının dışında bir de hiç tahmin edemeyeceğimiz bölgelerde Hunlara dair eserlerin bulunması çok şaşırtıcıdır. Bunun en büyük örneği Çin Halk Cumhuriyeti Yün-nan Eyaleti'nde bulunan Nan-yüeh kralının mezarıdır.

MÖ III. yüzyılda bugünkü Çin topraklarında üç güçlü devlet vardı. Bunlardan biri olan Nan-yüeh Devleti (MÖ 203 - MS 111) Çin'in güneyinde,

Merkezî Çin'de Ch'in Hanedanlığı yıkıldıktan sonra kurulmuş, Han Hanedanlığı zamanında İmparator Wu-ti tarafından yıkılmıştır. Yıkılışından sonra halk yerini ve adını değiştirmiştir. Toprakları bugünkü Kuang-tung, Kuang-hsi, Fu-chien ve Yun-nan eyaletleri ile Kuzey Vietnam'a kadar yayılmış olan devlet yıkıldıktan sonra "Yüeh-nan" yani "Viet-nam" adını almıştır.

Nan-yüeh Kralı Chao Mieh 趙眛'nin (MÖ 137 - MÖ 122) mezarı 1983 yılında keşfedilip açılmış ve içinden çok değerli objeler çıkmıştır. Altın objelerin içinden üç çift dağ koyunu başlı plaka ile ejderha-kaplumbağa grifonlu 2 çift aksesuar ve bir çift hayvan motifli bronz plakanın Hun stilinde olması Hun coğrafyasına bu kadar uzakta nasıl olup da var olduğuna dair araştırmalar yapılmasına neden olmuştur. Araştırmaların sonucunda kaynaklarda geçmemesine rağmen Hun-Nan-yüeh devletleri arasında ticari ilişkilerin var olduğu, özellikle de devletin yıkılmasından önceki yıllarda bu ilişkilerin en üst seviyeye çıktığı tahmin edilmektedir. MÖ 121 yılında Çin'e teslim olan Hun-hsieh ve Hsiu-t'u boylarının yaşadığı yer Kansu Bölgesi Ho-hsi koridoru idi ve bu bölgenin güneyi Ch'ing-hai Eyaleti, oradan ise Ssu-ch'üan ve Yün-nan'a kadar uzanan doğal bir yol vardı. Bu yol sayesinde Çin topraklarından geçmeden bu iki devletin birbiriyle irtibat kurmuş olması son derece mümkün görünmektedir[369].

b) Kuzey Hunlarına Ait Kurganlar

Kuzey Hunlarına ait kurganların en önemli özelliği Gobi'nin kuzeyindeki Hunların kurganlarıyla aynı yapıda olmasıdır. Fakat bunun yanı sıra göç ederken farklı milletlerle karışmaları veya göç ederek geldikleri yerdeki yerli halkın kültüründen etkilenmiş olmaları da mümkündür. Kurganlar dairesel ve dikdörtgen olmak üzere iki farklı şekildedir.

Büyük kurganların dikdörtgen, normal, sıradan olanların ise yuvarlak olması, mezar odalarının duvarlarının taşlarla örülmüş olması Gobi kuzeyi Hunları ile aynıdır. Fakat Gobi kuzeyi Hunlarında kurganlar genellikle çok yüksek değildir. Mezarlar tek kişilik olup ceset sırtüstü düz bir şekilde yatar ve başı kuzey yönünde olur. Tabut ise ahşaptandır. Fakat Kuzey Hunlarında artık kurganlar daha yüksek ve büyük olup toplu gömülmeler görülmektedir. Ayrıca sırtüstü yatar vaziyetteki ölülerin başları güney veya batıya dönüktür[370].

---

369 Yung-wei CHOU周永卫, "Hsiung-nu Yü Nan-yüeh Kuan-hsi K'ao匈奴与南越关系考" **Shih-hsüeh Yüeh-k'an** 史学月刊, 2009, vol. 3, s. 122-124.

370 Li-ch'ing MA利清马, "Ts'ung K'ao-ku Hsüeh Wen-hua Te Fan-pu Yü Ch'üan-po K'an Hsiung-nu Chiang-yü Te Pien-ch'ien 从考古学文化的分布与传播看匈奴疆域的变迁" **Journal of Inner Mongolia University (Humanities and Social Sciences)** 内蒙古大学学报(人文社会科学版), Jan, 2005, Vol. 37, No. 1, s. 18.

1) Ch'a-wu-hu 察吾乎 Vadisi 3 nolu Kurgan

Doğu Türkistan Ho-chin 和静Kasabası diğer adıyla Hotun-Sumbul Kasabası Ch'a-wu-hu çukurunda bulunur. Mezar şekil itibarı ve sunular bakımından Han dönemi Hun kurganlarına çok benzemektedir. Bulunan insan kemiklerinden bu mezar sahiplerinin antropolojik olarak Avrupai bir yapısı olduğu tespit edilmiştir. Doğu ve batıda iki ayrı yerde toplam 338 adet mezar vardır. 1988 yılında 20 tanesi açılmıştır.

Mezar yığma taştan dairesel bir yapıda olup yerden 20-40 cm., biraz yüksek olanı ise 40-60 cm. yüksekliktedir. Mezar odaları farklı yapılarda olup değişiklik göstermektedir. Kütük döşeli mezar odası, ahşap tabut, taş örme duvarlı ve de pasajlı mezar odası gibi değişik mezar odaları vardır.

Doğu-batı doğrultusunda olan mezarların içinde sıkça koyun ve at kafataslarına rastlanmıştır. Dalga motifli Hun keramikleri, demir eşyalardan kılıç, kazan, bıçak, kemer plakaları, halka, bronz olarak ise ayna, kemer tokası, kemer sarkıtı, yüzük, küpe çıkarılmıştır. Ahşap malzemeler ise tepsi ve taraktır. Bunların yanı sıra kemikten kaşık ile inci ve taş boncuklar da bulunmuştur.

Az miktarda altın süs eşyaları ile gümüş küpe ve daha çok da ipek dokumalar tespit edilmiştir.

Bu mezarlar Doğu Han Hanedanlığı dönemine tarihlenmektedir[371].

c) Güney Hunlarına Ait Kurganlar

Hun İmparatorluğu'nun ikinci bölünmesi olan MS 48 yılı baz alınarak Gobi'nin güneyinde ve Çin sınırları dâhilinde olan Hun mezarları genellikle Güney Hunlarına ait kurganlar olarak tanımlanır. 48 yılından önce teslim olan ve güneye inerek Çin'e bağlanan, burada yaşayan Hunlar ve onların nesillerinin ise Güney Hunlarından ayırt edilmesi bu alanın en önemli zorluklarındandır. Tung-hsin Pu-tung Vadisi Mezarlığı, Ch'in-hai Ta-tung Shang Sun-chia-chai, Shen-mu Ta-pao-tang, Sha-hsi Shou Hsien Çin Mezarlığı ve Hsi-an Wan-chai Köyü mezarlıkları vs. Doğu Han Hanedanlığı geç dönemine tarihlenir[372].

1) Pu-tung 补洞 Vadisi Mezarlığı

Ordos İ-meng 伊盟 Tung-hsing 東勝 Şehri'nin 20 km. güneybatısında bulunur. 1980 yılında yapılan araştırmada 9 mezar açılmıştır. Kuzey-güney doğrultusundaki mezarlardan M1 numaralı mezarda bir kadın, bir erkek ve de bir bebek birlikte yatmaktadırlar. Bu mezarın dışındaki mezarlarda

371 Li-ch'ing MA利清马, **Yuan Hsiung-nu, Hsiung-nu** 原匈奴、匈奴, Nei Meng-ku Ta-hsüeh Ch'u-pan Shih 内蒙古大学出版社, Hohhot 2004. s. 66-67.

372 Li-ch'ing MA 利清马, a.g.m., s. 18-19.

"Dört Tanrı" Formunda Han Dönemi Aynası

genellikle tek ceset bulunmuştur. Cesetlerin başı kuzey yönündedir. Sunu objesi yoktur fakat çok sayıda at, sığır ve koyun kafatası bulunmuştur.

Demir aletler tipik bozkır geleneksel aletleri olup kazan, ok ucu, kılıç, bıçak ve kemik kaşık çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra Çin tipi kazan ile "dört tanrı" formlu ayna da tespit edilenler arasındadır. Demir ok uçlarının yanında kemik ok uçlarına rastlanmamıştır. Bu mezarların en önemli özelliği Baykal Hunlarının mezarlarıyla aynı olmasıdır.

Ch'in-Han Hanedanlıkları döneminde bu bölge Hun ve Çinlilerin sıkça iletişimde bulunduğu bir bölgeydi. Han Hanedanlığı'nın ortalarında ise Çin'e bağlanan Hunların yaşadığı yer olmuştur.

2) Shang-sun Chia Chai 上孙家寨 Mezarlığı

Ch'ing-hai 青海 Eyaleti, Ta-t'ung 大同 Kasabası Hou-tzu Ho-hsiang, Shang-sun Chia Chai Köyü'nün kuzeyinde yer almaktadır. 1973-1981 yıllarında yapılan çalışmalarda 182 adet Han-Chin 漢晉dönemi mezarı bulunmuştur. İçlerinde 12 numaralı bölgenin M1 numaralı mezarın mezar odasında üst kısmı deve şekilli olan bir mühür bulunmuştur. Mühürde; "漢匈奴歸義親漢長" şeklinde 8 adet Çince karakter vardır. Bu Hunların Çin'e bağlandıkları zaman Hun yöneticisine Çinlilerce verilen mühürdür. Dolayısıyla bu mezar Bir Hun soylusuna ait olmalıdır.

3) Shen-mu 神木 Ta-pao-tang 大保当 Mezarlığı

Sha'an-hsi Eyaleti Shen-mu Şehri Ta-pao-tang eski şehri harabelerinin yakınındadır. 1996-1998 yıllarında 26 adet mezar açılmıştır. Kuzey-güney doğrultusundaki mezarlar geçitli, ön ve arka odalı, yan odalı, kubbeli veya çatılı olarak birbirlerinden farklılık gösterirler.

Mezarlık Doğu Han Hanedanlığı'nın son dönemine yani MS III. yüzyıla tarihlenir.

4) Ta-pao-tang 大保当 Eski Şehri Harabeleri

1990 yılında keşfedilmiştir. Bu şehrin kalıntıları arasında oldukça çok miktarda Hun stili eşyalar bulunmuştur. Bütün bunlarla beraber bulunan bir mühür oldukça önem arz eder. Bu mühürde 9 adet Çince karakter bulunmaktadır: "漢匈奴為鞮台耆且渠", "Han Hunlarının T'i-t'ai-ch'i-ch'ü'sü" yazılmaktadır. Bu yazılardan anlaşıldığına göre bu mühür Çin'in hâkimiyetine girmiş olan Hunların yani Güney Hunlarının Ch'ieh-ch'ü (Chü-ch'ü)'süne Çin Devleti tarafından verilmiş resmî mühürdür. Dolayısıyla bu şehir Güney Hunlarının şehridir.

5) Kang-chai 岗寨 Köyü Mezarlığı

Sha'an-hsi Eyaleti, Hsi-an Şehri kuzey yakasındaki Lung-shou 龍首 (Ejderbaşı) Yaylası'ndaki Kang-chai Köyü'nün 500 m. kuzeyinde bulunmaktadır. 1994 yılında 120 adet Han mezarı açılmış, bunların 3 numaralı bölgesindeki M13 numaralı mezarın Hsi-an'daki çok görülen küçük tipli mezarlardan olduğu görülmüştür. Mezar kuzey-güney doğrultusunda 170°dir. Mezar pasajı güneyde 2,4 m. uzunluğunda, 1,2 m. genişliğindedir. Mezar odası ise 3 m. uzunluğunda, güneyde 1,2 m., kuzeyde ise 0,84 m. genişliğindedir. Mezar odası yerden 5,4 m. aşağıdadır. Yüzü güneye dönük olan mezar sahibi genç bir kadındır. Sunu eşyaları tabutun baş kısmına yakın yerleştirilmiştir. Bunlar keramik eşyalar, bronz kazan, demir ayna, taşlı tunç aksesuarlar, altın ve gümüş bilezikler ile geyik ve koyun kafataslarıdır.

Mezarın Güney Hunlarına ait olduğu belirlenmiştir.

6) Shou 朔 Kasabası Ch'in-Han Mezarlığı

Shan-hsi 山西Eyaleti'ndeki Shou Kasabası Han Hanedanlığı'nın sürdüğü 4 asır boyunca Hunlara karşı savunmanın en yoğun olduğu kuzey garnizonudur. Bu yüzden burada binlerce askerî malzemenin yanı sıra sıradan insan mezarları da tespit edilmiştir. Yaklaşık 2000'den fazla Çin mezarı olan bu mezarlıkta yapılan incelemelerde bulunan binlerce eşyanın da Hun stilinde olduğu görülmüştür. Burası MÖ 133 yılında Ma-i Pususu'nun gerçekleştiği yerdir. Ayrıca kaynaklarda buranın MÖ 118 yılında da 7 kez Hunlar tarafından ele geçirildiği bilinmektedir. Yani Hunların sıkça askerî ve ticari faaliyetlerde bulunduğu yer olduğundan Hun kültürünün derinden etkilediği bir bölge olmuştur.

7) Hsi-ch'a 西岔 Vadisi Mezarlığı

Liao-ning 遼寧Eyaleti Hsi-feng 西豐Kasabası Lo-shan-hsiang, Wan-c-hung Köyü'nde bulunur. 1956 yılında büyük bir bölümü belirlenmiş ve Tung-pei Müzesi elemanları tarafından 63 tanesi açılmıştır. Dikdörtgen şeklinde olan mezarlar tek kişiliktir. Sırtüstü yatar hâlde olan cesetlerin başı kuzeybatı yönündedir. Mezar odalarında tahta ve kemik parçaları vardır. Mezarların çoğunda at sunu geleneği görülmektedir. Sunu objelerinin ise oldukça zengin olduğu fark edilmiştir. Bunların en önemlileri askerî eşyalar, at koşum takımları, giysi aksesuarları ve çeşitli el aletleridir. Askerî eşyaların daha çok olduğu bu mezarlarda bıçak, kılıç, mızrak, bronz ok ucu, demir kazan vs. tespit edilmiştir.

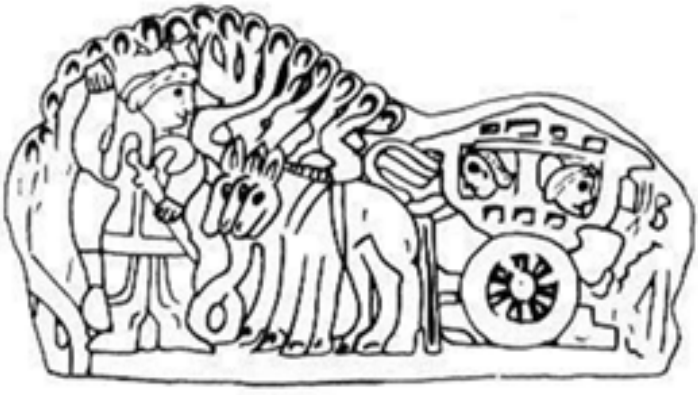

Hsi-ch'a Vadisi Mezarlığı, kemer tokası

Ayrıca hayvan figürlü bronz plakalar ile aksesuarlar tipik Hun sanatını yansıtırlar.

Çin kültürüne ait eşyalar ise demir el aletleri, keramik objeler, bazı askerî eşyalar, bronz ayna, elbise süsleri ve sikkelerdir. Özellikle bronz aynalar çok sayıda olup 77 adet çıkarılmıştır. Bu aynaların motifleri de çok farklı süslemelerle işlenmiştir. Yıldız ve bulut, ot ve yaprak, güneş ışınlı ve dört vahşi hayvan gibi motiflerle süslü olan bu aynalar Batı Han Hanedanlığı'nın moda aynalarıdır. Bu mezarlık kültürel açıdan Hun tipi olup, eşyalarda Hsien-pi havası bulunan ve Çin kültüründen de bazı eşyaların bulunduğu bir mezarlıktır. Muhtemelen Batı Han Hanedanlığı döneminde Hunların idaresinde yaşayan Hsien-pilere ait bir mezarlık olduğu düşünülmektedir. Ancak araştırmacılar arasında bu konu hakkında fikir ayrılıkları bulunmaktadır[373].

373 Li-ch'ing MA 利清马, **Yuan Hsiung-nu, Hsiung-nu** 原匈奴、匈奴, Nei Meng-ku Ta-hsüeh Ch'u-pan Shih 内蒙古大学出版社, Hohhot 2004. s. 67-71.

Nan-yüeh kralının mezar buluntularından altın plakalar

BİBLİYOGRAFYA

Çin Kaynakları

Shih-chih 史記 (Tarih Kayıtları)

Ssu-ma Ch'ien 司馬遷 tarafından yazılmıştır. Çalışmamızda eserin Chung-hua Shu-chü 中華書局 Pekin 北京 1963 baskısı kullanılmıştır.

Han Shu 漢書 (Han Hanedanlığı Tarihi)

Pan-ku 班固 (MS 32-92) tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmamızda eserin Chung-hua Shu-chü中華書局Pekin北京1964 baskısı kullanılmıştır.

Hou Han Shu 後漢書 (Sonraki Han Hanedanlığı Tarihi)

Fan Yeh Fan Yeh 范曄 (MS 398-445) tarafından yazılmıştır. Çalışmamızda eserin Chung-hua Shu-chü 中華書局 Pekin 北京 1965 baskısı kullanılmıştır.

Tze-chih T'ung Chien 資治通鑒

Ssu-ma Kuang 司馬光 (1019-1086) tarafından yazılmıştır. Çalışmamızda eserin Chung-hua Shu-chü 中華書局, Pekin 北京 2005 baskısı kullanılmıştır.

Chin Shu晉書 (Chin Hanedanlığı Tarihi)

Fang Hsüan-ling 房玄齡 (579-648) Çalışmamızda eserin Chung-hua Shu-chü中華書局 Pekin 北京 1974 baskısı kullanılmıştır.

Pei Shih北史 (Kuzey Tarihi)

Li Yen-shou 李延壽 adlı bir tarihçi tarafından yazılmıştır. Çalışmamızda eserin Chung-hua Yayınevi 中華書局 2003 Pekin baskısı kullanılmıştır

Araştırma Eserleri

ABDURRAHMAN, Varis, "Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Sosyal Durumları", **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002**, s. 211.

ABDURRAHMAN, Varis, "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", **Türkler**, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 238-250.

AKMATOVA, Aygül, "Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literatureand History of Turkish or Turkic**, Volume 3/3 Spring 2008, s. 8-36.

ALMAS, Turgun, **Uygurlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, İstanbul, 2007.

BAĞLI, Mazhar - SEVER, Ayhan, "Tabulaştırılan/ Tabulaşan Kurumun (ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat", **Aile ve Toplum**, Yıl 7 Cilt 2, Sayı 8, 2005, s. 9-21.

BAŞKAN, Seyfi, "Eski Türklerde Sanat", **Türkler**, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 110-124.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "V. Yüzyılda Çin'de Kurulan bir Hun Devleti: Kuzey Liang" **Türkler,** C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 758-762.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "IV. Yüzyılda Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: İlk Chao Hun Devleti", **MANAS, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 12, Bişkek, 2004, s. 5-25.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "Güney Hunları ve "Hun Flütünden On Sekiz Şarkı" **BİLİG**, Bahar, 2005, Sayı 33, s. 101-118.

BELLİ, Oktay, "Eski Çağ Ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", **Türkler,** C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 927-931.

CHEN, Feng 陈峰, "Nan-Hsiung-nu Fu Han Ch'u-ch' Ch'an-yüT'ing te Shih-li Yü Pien-ch'ien Chih Ch'i Li-shih Ti-li K'ao-ch'a 南匈奴附汉初期单于庭的设立与变迁及其历史地理考察" , **Northern Culturel Relics,** Vol. 4, 2006, s. 67-73.

CH'EN, Wu-t'ung 陳梧桐, Hsi-han Chün-shih 西漢軍事, **Chung-kuo Chün-shih T'ung-shih** 中國軍事通史, Vol. 5, 1996

CRESPIGNY, Richard Rafe De, "Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması" **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 749-757.

CHOU Yung-wei周永卫, "Hsiung-nu Yü Nan-yüeh Kuan-hsi K'ao匈奴与南越关系考" **Shih-hsüeh Yüeh-k'an** 史学月刊**",** 2009, Vol. 3, s. 122-125.

ÇAKMAK, Tülay, "Çin'in Han Hanedanlığı'nın Hsiung-Nulara (Hun) Yönelik Sınır Stratejisi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 22, Erzurum 2003, s. 209-220.

ÇETİN, Ayhan, "Türk Bozkır Kültürü Çevresinde Kazak Türklerinin Yeri", **HACI BEKTAŞ VELÎ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**, Sayı 14, s. 181-187.

ÇORUHLU, Yaşar, "Hun Sanatı", **Türkler**, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 54-76.

DI COSMO, Nicola "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 709-719.

Dinler Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1999.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, **Hun Sanatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler**, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 827-894.

DUBS, Homer H., **The History of The Former Han Dynasty**, Waverly Press, Baltimore 1938-1955.

DURMUŞ, İlhami, "Wusunlar", **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 782-788.

EBERHARD, Wolfram, "Muahhar Han Devrinde (MS 25 - MS 220) "Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, 1940, s. 341-382.

EBERHARD, Wolfram, "Liu Yüan ve Liu Ts'ung Biyografileri" **DTCF**, **Sinoloji Enstitüsü neşriyatı**, no: 4, S. 5, Ankara 1942, s. 3-30.

EBERHARD, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942, s. 125-191.

EBERHARD Wolfram, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF Dergisi**, 1/4, Ankara 1943.

EBERHARD, Wolfram, "Hsiung-nuların müttefikleri olarak Roma Askerleri", çev. İkbal Berk, **Belleten**, C. 8, Sayı 29, Ankara 1944, s. 143–145.

EBERHARD, Wolfram, **Çin'in Şimal Komşuları**, TTK, Ankara 1996.

ENOKİ, K., KOSHELENKO, G.A., HAİDARY, Z., "The Yüeh-chih and their migrations", **History of Civilizations Central Asia, Volume II, The Developman sedentary of Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250** , Editor; Janos Harmatta, Co-editors: B. N. Puri and G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, Paris 1994, s. 177. 171-189.

EKREM, Nuraniye, "Chang-ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", **Türkler**, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 763-775.

ERGAN, Nevin Güngör, "Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol", **Polis Bilimleri Dergisi**, Cilt: 1(3), s. 1-8.

ESİN, Emel, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", **A.Ü. DTCF Tarih Dergisi**, Sayı 10, 1968, s. 139-140.

ESİN, Emel, "Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-Sün (M. 367-433) Devrinde Sanat", **Türk Kültürü**, 100, Ankara 1971, s. 314-334.

FU, Lo-ch'eng 傅樂成, **Chung-kuo T'ung-shih I** 中國通史 **I**, Ta Chung-kuo Yayınları 大中國圖書Taipei 1978.

GOLDEN, Peter, **Türk Halkları Tarihine Giriş,** çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.

GÖL, Hacer, **XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile Ticaret İlişkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.

GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.

GUMİLEV, L.N, **Hunlar**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

HAUSSIG, Hans Wilhelm, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, çev. Müjdat Kayayerli, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.

HITCH, Douglas A., "Kushan Tarim Domination", **Central Asiatic Journal**, Volume 32, no: 3-4, Weisbaden 1988.

HO, T'ien-Ming 何天明, "Tung-hu tao Hsien-pi Tan Shih-huai shih-ch'i te Cheng-ch'uan Yen-pien 东胡到鲜卑檀石槐时期的政权演变, **Yinshan Academic Journal**, 2008, Vol. 21, No: 3, s. 61-64.

İNAN, Abdulkadir, "Eski Türklerde ve Folklorda Ant", **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK, 1987, s. 317-330.

İNAN, Abdülkadir, "Altay'da Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama", **Makaleler ve İncelemeler**, C. II, Ankara, 1991. s. 261-268.

İSTVAN, Vasary, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1977.

KARAMÜRSEL, Alım, "Türklerde Mezar Geleneği", **Türkler**, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 76-79.

KHARJAUBAİ, Mairagül, **San Guo Zhi Ve Hou Han Shu'ya Göre Wu Huanlar Ve Xian Beiler**, (Basılmamış doktora tezi) Ankara 2003.

KLYASHTORNY, S.G. - Sultanov, T. İ., **Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı**, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

KYZLASOV, L.R., "Northern Nomads", **History of Civilizations of Central Asia, Volume III, The Crossroad of Civilization, A.D. 250 to 750**, Editor: B.A. Litvinsky, UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 315-325.

Lİ Ta-lung 李大龙, "Yung Hsia Pien-yi Yü Liu Ching te Hch'ing Chien-yi 用夏变夷"与刘敬的和亲建议", Inner Mongolia Social Sience, Vol. 121, no: 3, 2000, s. 50-54.

LİGETİ, Lajos, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, TTK Ankara 1986.

LİN Kan 林幹, **A History of Huns**, Nei Meng-ku Jen-min Chu-pan Shih 内蒙古人民出版社, Hohhot 2007.

LIU, Mao-ts'ai, **Doğu Türkleri**, Selenge Yayınevi, İstanbul 2006.

LOVELL, Julia, **Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 Yıl**, NTV Yayınları, İstanbul 2008.

MA, Ch'ang-shou 马长寿, **Pei-ti Yü Hsiung-nu** 北狄于匈奴, San-lien Shu-tien Chun-pan-shih 三联书店出版社, 1962.

MA Li-ch'ing 马利清, **Yuan Hsiung-nu, Hsiung-nu** 原匈奴、匈奴, Nei Meng-ku Ta-hsüeh Ch'u-pan Shih 内蒙古大学出版社, Hohhot 2004.

MA Li-ch'ing 马利清, "Ts'ung K'ao-ku Hsüeh Wen-hua Te Fan-pu Yü Ch'üan-po K'an Hsiung-nu Chiang-yü Te Pien-ch'ien 从考古学文化的分布与传播看匈奴疆域的变迁", **Journal of Inner Mongolia University (Humanities and Social Sciences)** 内蒙古大学学报(人文社会科学版), Jan. 2005, Vol. 37, No. 1, s. 15-22.

MARSDALOV, Leonid, S., "Altay'daki Pazırık Kültürü (MÖ VI-IV. Yüzyıllar), **Türkler**, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 895-902.

MİN, Hai-hsia 闵海霞-Tsui Ming-te 崔明德, "Shih-hsi Nan-hsiung-nu Wei-neng Shih-hsien T'ung-i te Yüan-yin 试析南匈奴 未能实现统一的原因" **Journal of Yantai Univesity (Philosophy and Social Sience)**, Vol. 22, No: 4, 2009, s. 86-93.

MORİ, Masao**,** "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı" **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 9, İstanbul, 1978. s. 209-226.

MORİ, Masao, "Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri", **Belleten**, Cilt XLVII, 1983, s. 339-351.

MUNRO, Stanley R., "Evolution of The Wang Chao-chun Legend", **The Chung Chi Journal**, Volume 7, s. 202-209.

ORSOY, Sema, **Çin Kaynaklarına Göre MS V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kabileleri**, (Basılmamış doktora tezi) Ankara 2003.

ORSOY, Sema, "Çin'in Resmî Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler", **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Bölüm 3, s. 554-572.

OKAY, Bülent, "Çin Kaynakları: I Shih Chi (Tarih Kayıtları)", **Doğu Dilleri Dergisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, C. III, Sayı IV, Ankara 1983.

OKAY, Bülent**,** "Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş" **Belleten**, C. LVII, Nisan 1993, Sayı 218'den ayrıbasım, s. 28-43.

ONAT, Ayşe, "Eski Orta Asya kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 15, Sayı 26, s. 63-71.

ONAT, Ayşe, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ 206 - MS 220)", **Belleten**, C. LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s. 611-623.

ONAT, Ayşe, "Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi", **A.Ü DTCF Dergisi**, Ankara, 1987, s. 383-395.

ONAT, Ayşe, **Hsia Hun Devleti, (**Basılmamış doçentlik tezi) Ankara 1987.

ONAT, Ayşe, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", **Belleten** C. LIV, 58, s. 913-920.

ONAT Ayşe, "Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme", **Belleten**, C. LV, Sayı 212, Nisan 1991, s. 71-77.

ONAT, Ayşe - ORSOY, Sema - ERCİLASUN, Konuralp, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi**, XXVIII. Dizi, TTK, 2006.

ORKUN, Hüseyin Namık, **Hunlar**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1938.

OTKAN, Pulat, "Çin Kaynaklarından Çeviriler: 1 -Szu-ma Ch'ien: "General Li'nin Biyografisi", Shih Chi, Bölüm 109, Biyografi 49, **DTCF Doğu Dilleri Dergisi**, 3. cilt, 4. sayı, s. 135-145.

ÖGEL, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları, Ugur, Ting-ling ve Ka-ch'e'lar", **Belleten** XII/48 (1948) s. 795-835.

ÖGEL, Bahaeddin, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları hakkında Bazı Problemler", **A.Ü. DTCF Dergisi**, Cilt 6, Sayı 4, Ankara 1948, s. 259-278.

ÖGEL, Bahaeddin, "Büyük Hun Devletinin Kuruluşundan önce Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında", **A.Ü. DTCF Dergisi**, Cilt 7, Sayı 4, Ankara 1949, s. 663-679.

ÖGEL, Bahaeddin, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüe-çi'ler", **DTCF Dergisi**, 15/1-3, Ankara 1957, s. 250

ÖGEL, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, II.**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. VII, Ankara, 1991.

ÖGEL, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, **Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

SARITAŞ, Eyüp, "Hunlarda Müzik Aletleri ve Eğlence Kültürü", **Türk Dünyası Araştırmaları, Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı**, S. 183, Kasım Aralık 2009, s. 1429-441.

SARITAŞ, Eyüp, **Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat, (En Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar)**, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010.

TAAFE, Robert N., "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, der. Deniz Sinor, çev. Mete Tunçay, İstanbul 2002, s. 33-59.

T'ANG, Ch'i , "Türk Tarihine Ait Çin Kaynakları", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1971, s. 181-210.

TAŞAĞIL Ahmet, "Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünün Yayla Kaynaşma Yeri, Isık Göl", **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, Sayı 28, Haziran 1996, s. 59-63.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Göktürkler I**, TTK, Ankara 1996.

TAŞAĞIL, Ahmet, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a ORDULAR, Oluşum, Teşkilat ve İşlev**, ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yay. İstanbul 2008, s. 153-191

TEKİN, Talat, **Hunların Dili**, Doruk Yayınları, Ankara 1993.

TEZCAN, Mehmet "I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve Beş Tuzak (Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler)", **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 729-742.

TOGAN, İsenbike, KARA Gülnar - BAYSAL Cahide, **Çin Kaynaklarında Türkler Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang Shu)**, TTK, 2006.

TÜRKELİ, Cevat, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, (Basılmamış doktora tezi) İstanbul 1990.

TÜRKELİ, Cevat, "Çin-Hun Evlilik İttifakları" **TDAV**, Sayı 65, İstanbul 1990, s. 321-328.

TÜRKELİ, Cevat, "Hunlarda İnsanî Değerler ve Hukuk", Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar), **Türk Kültürüne Hizmet Vakfı**, Birinci Kitap, (İstanbul) 1992, 71-92.

PAN Yihong, "Marriage Alliances and Chinese Princesses in International Politics from Han Through T'ang", **Asia Major** 10, no. 1-2, 1997, s. 95-131.

ROUX, Jean Paul, **Türklerin Tarihi**, Milliyet Yayınları, 3. baskı Mart 1991.

SHEN You-lang 申友良, **Chung-kuo Pei-fang Ming-tzu Chih Ch'i Cheng-ch'üan Yen-chiu** 中国北方民族及其政权研究, Chung-yang Min-tzu Ta-hsüeh Ch'u-pan Shih中央民族大学出版社, Pekin 1998.

WANG, Ch'in-hsien 王庆宪, "Hsiung-nu Sheng Shih ch'i Ching-nei Fei Hsiung-nu Jen-k'ou te Kou-ch'eng 匈奴盛时其境内非匈奴人口的构成", **Inner Mongolia Social Siences**, Vol. 24, No: 1, 2003, s. 32-35.

WANG, Ch'in-hsien 庆宪王, "Hsi-Han Ch'ien- wang Hsiung-nu, Wusun Te Ho-ch'in shih-che 西汉遣往匈奴、乌孙的和亲使者", **Journal of Yunan Normal University**, Vol. 34, No: 6, 2002, s. 32-37.

WANG Ch'ing-hsien 王庆宪 "Hsiung-nu shih-hui Fa-chan Yü Han-ch'ao Hsi, Pei-pien Chiang 匈奴社会发展与汉朝西、北疆", **Hei-lung Chiang Min-tzu Tsung-k'an** 黑龙江民族丛刊, Vol. 6, 2009, s. 89-91.

WANG, Hung-muo, 王宏谋, "Yüeh-chih Hsi ch'ien Yü Chang Ch'ien Hsi Shih Lun 月氏西迁与张骞西使新论", **Journal Of Shih Ho-tzu University** (Philosophy and Social Sience),Vol. 3, No: 4 2003, s. 7-11.

WU Mu, 武沐, "Hun-yeh Hsiu-t'u Tzu Yüan T'an-tzu 浑邪休屠族源探赜", **Journal of Lan-chou University (Social Sciences)**, Vol. 32, 2004, s. 10-15.

WU, Mu 武沐, **Hsiung-nu shih Yen-chiu**匈奴史研究**,** Min-tzu Chu-pan Shih 民族出版社, Pei-ching 北京2005.

YANG, Jin-ting 扬金鼎, **Chung-kuo Wen-hua-shih tse-tien** 中国文化史词典, Shang-hai 上海 1986.

YATSENKO, Sergei, "Vusunlar", **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, s. 776-77.

YEH, Yung-hsin 叶永新, "Han yü Xiong-nu ti-i-tse, ti-erh-tse Ho-ch'in Kao-lüeh 汉与匈奴第一次、第二次和亲考略", **Chung-kuo Pien-chiang Shih-ti Yen-chiu** 中国边疆研究, No: 4 1988, s. 1-4.

YU, Ying-shih, "Hsiung-nu", **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, çev. Selçuk Esenbel, 2002 (3. Baskı), s. 167-207.

İnternet adresleri

http://www.cnwtie.cn/jingdian/list.asp?id=4895 21-11-2009.

http://www.chinaknowledge.de/Literature/Historiography/tongjiangangmu.html 26-01-2011.

HUN İMPARATORLARI SOY KÜTÜĞÜ

UNVAN	AD	SALTANAT SÜRESİ	TAHTA ÇIKIŞ TARİHİ	ÖLÜM TARİHİ	KİMLİK
T'OU-MAN 頭曼	aynı			MÖ 209	
MOTUN冒頓	aynı	36 yıl	MÖ 209	MÖ 174	T'ou-man'ın oğlu
LAO SHANG 老上	Chih-chou 稽粥	14 yıl	MÖ 174	MÖ 161	Mo-tun'nun oğlu
CHÜN-CH'EN軍臣	aynı	36 yıl	MÖ 161	MÖ 126	Lao Shang'ın oğlu
İ-CHİH-HSİEH 伊稚斜	aynı	13 yıl	MÖ 126	MÖ 114	Chün Ch'en'in kardeşi
WU-WEİ烏維	aynı	10 yıl	MÖ 114	MÖ 105	İ-chieh-hsieh'nin oğlu
WU-SHİH-LU兒	Wu-shih-lu 烏師廬	3 yıl	MÖ 104	MÖ 102	Wu-wei'in oğlu
CHÜ-Lİ-HOU 呴犁湖	aynı	2 yıl	MÖ 102	MÖ 101	Çocuk Ch'an-yü'nün Amcası
CH'İEH-Tİ HOU且鞮侯	aynı	6 yıl	MÖ 101	MÖ 96	Chü-li Hou'un kardeşi
HU-LU-KU狐鹿姑	aynı	12 yıl	MÖ 96	MÖ 85	Ch'ieh-ti Hou'un oğlu
HU-YEN-Tİ壺衍鞮	aynı	18 yıl	MÖ 85	MÖ 68	Hu-lu-ku'nun oğlu
HSÜ-LÜ KUAN-CH'Ü 虛閭權渠	aynı	9 yıl	MÖ 68	MÖ 60	Hu-yen-ti'nin kardeşi
WO-YEN-CHÜ-T'İ握衍朐提	aynı	3 yıl	MÖ 60	MÖ 58	Wu-wei'in torunu
HU-HAN-YEH 呼韓邪	Chi-hou-tza 稽侯栅	28 yıl	MÖ 58	MÖ 31	Hsü-lü Ch'üan-ch'ü'nün oğlu
T'U-CH'İ 屠耆 或稱賢	Pao-hsü-tang 薄胥堂	3 yıl	MÖ 58	MÖ 56	Wu-yen'in amcaoğlu
HU-CHİEH 呼揭		1 yıl	MÖ 57	MÖ 57	Hu-ch'ieh Beyi
CH'E-Lİ 車犁		2 yıl	MÖ 57	MÖ 56	Sağ Ao-chien Beyi
WU-CHİ烏籍		1 yıl	MÖ 57	MÖ 57	Wu-chi Tu-wei
CHÜN-CHEN 閏振		3 yıl	MÖ 56	MÖ 54	T'u-ch'i'nin kardeşi

TAHT MÜCADELELERİ DÖNEMİNDE BEŞ CH'ANYÜ BATI HUNLARI

UNVAN	AD	SALTANAT SÜRESİ	TAHTA ÇIKIŞ TARİHİ	ÖLÜM TARİHİ	KİMLİK
CHİH-CHİH 郅支	Hu-tu-wu-ssu 呼屠吾斯	21 yıl	MÖ 56	MÖ 36	Hu-han-yeh'nin ağabeyi

KUZEY HUNLARI

UNVAN	AD	SALTANAT SÜRESİ	TAHTA ÇIKIŞ TARİHİ	ÖLÜM TARİHİ	KİMLİK
P'U-NU 蒲奴	aynı	? yıl	46	?	Hu-tu'nun kardeşi
YOU-LİU 優留	aynı	? yıl	?	87	
PEİ 北		4 yıl	88	?	You-liu'un üvey ağabeyi
YÜ-CH'Ü-CH'ÜAN 於除鞬	aynı	3 yıl	91	93	Pei'nin kardeşi
FENG-HOU 逢侯	aynı	25 yıl	94	118	Tun-tu-ho'nun oğlu
Bilinmiyor					

DOĞU HUNLARI

UNVAN	AD	SALTANAT SÜRESİ	TAHTA ÇIKIŞ TARİHİ	ÖLÜM TARİHİ	KİMLİK
HU-HAN-YEH 呼韓邪	Chi-hou-tza 稽侯栅	28 yıl	MÖ 58	MÖ 31	Hsü-lü Ch'üan-ch'ü'nün oğlu
İ-Lİ-MU 伊利目		1 yıl	MÖ 49	MÖ 49	T'u-ch'i'nin Kardeşi
FU-CHU-LEİ CHUO-Tİ 復株累若鞮	Mo-kao莫皋	12 yıl	MÖ 31	MÖ 20	Hu-han-yeh'nin oğlu
SUO-HSİEH CHUO-Tİ 搜諧若鞮	Ch'ieh-mi-hsü 且麋胥	9 yıl	MÖ 20	MÖ 12	Hu-han-yeh'nin oğlu
CH'E-YA CHUO-Tİ 車牙若鞮	Ch'ieh-mo-ch'e 且莫車	5 yıl	MÖ 12	MÖ 8	Hu-han-yeh'nin oğlu
WU-CHU-LİU CHUO-Tİ 烏珠留若鞮	Nang-chih-ya-ssu 囊知牙斯	21 yıl	MÖ 8	13	Hu-han-yeh'nin oğlu
WU-LEİ CHUO-Tİ 烏累若鞮	Hsien 咸	6 yıl	13	18	Hu-han-yeh'nin oğlu
HU-TU ERH-SHİH TAO-KAO CHUO-Tİ 呼都而尸道皋若鞮	Yü 輿	29 yıl	18	46	Hu-han-yeh'nin oğlu
WU-TA Tİ-HOU 烏達鞮侯	Wu-ta-ti Hou 烏達提侯	1 yıl	46	46	Hu-han-yeh'nin torunu

GÜNEY HUNLARI (48-216)

UNVAN	AD	SALTANAT SÜRESİ	TAHTA ÇIKIŞ TARİHİ	ÖLÜM TARİHİ	KİMLİK
Hai-luo shi-chu-ti 醢落尸逐鞮	Pİ 比	9 yıl	48	56	Wu-chu-liu'nın oğlu
Yü-chien 奠鞬		1 yıl	50	50	P'u-nu'nun kardeşi
Ch'iu-fu-you-ti 丘浮尤鞮	MO 莫	2 yıl	56	57	Pi'nin kardeşi
Yi-fa-yu-lu-ti 伊伐於慮鞮	Han 漢	3 yıl	57	59	Mo'nun kardeşi
Hai-t'ong shi-chu hou-ti 醢童尸逐侯鞮	Ti 適	5 yıl	59	63	Pi'nin oğlu
Ch'iu-chu-che lin-ti 丘除車林鞮	Ssu 蘇	1 yıl	63	63	Mo'nun oğlu
Hu-hsie-shi-chu hou-ti 湖斜尸逐侯鞮	Chang 長	23 yıl	63	85	Ti'nin Kardeşi
Yi-tu-yu-lu-ti 伊屠於閭鞮	Hsüan 宣	4 yıl	85	88	Han'ın oğlu
Hsiu-lan shi-chu hou-ti 休蘭尸逐侯鞮	T'un-t'u-ho 屯屠何	6 yıl	88	93	Ch'ang'ın kardeşi
An-kuo 安國	aynı	2 yıl	93	94	Hsüen'in kardeşi
T'ing-tu shi-chu hou-ti 亭獨尸逐侯鞮	Shih Tzu	5 yıl	94	98	Ti'nin oğlu
Wan-shi shi-chu hou-ti 萬氏尸逐侯鞮	T'an檀	27 yıl	98	124	Ch'ang'ın oğlu
Wu-chi-hou shi-chu hou-ti 烏稽侯尸逐鞮	Pa 拔	5 yıl	124	128	T'an'ın kardeşi
Ch'u-te-juo-shi chu-chiu 去特若尸逐就	Hsiu-li 休利	13 yıl	128	140	Pa'nın kardeşi
140 – 143 yıllarında Güney Hun tahtı boş kaldı.					
Ch'e-niu 車鈕	Ch'e-niu 車鈕	4 yıl	140	143	
Hu-lan chuo-shi-chu chiu 呼蘭若尸逐就	Tou-lou-chu 兜樓儲	5 yıl	143	147	
Yi-ling shi-chu-chiu 伊陵尸逐就	Chü-ch'e-erh 居車兒	26 yıl	147	172	
Tu-t'e-juo shi-chu-chiu 屠特若尸逐就		7 yıl	172	178	Chü-ch'e-erh'ın oğlu
Hu-cheng 呼徵	Hu-cheng 呼徵	2 yıl	178	179	Tu-t'e'nın oğlu
Ch'iang-ch'u 羌渠	Ch'iang-ch'u 羌渠	10 yıl	179	188	Sağ Bilge Beyi
Chi-chi shi-chu -chiu 持至尸逐侯	Yü-fu-luo 於夫羅	8 yıl	188	195	Ch'iang-ch'ü'nün oğlu
Hu-ch'u-ch'uan 呼廚泉	Hu-ch'u-ch'uan 呼廚泉	22 yıl	195	216	Yü-fu-luo'nun kardeşi
Ts'ao Ts'ao'ın Hunları Çin'e yerleştirmesinden sonra kimin başa geçtiği bilinmiyor.					
Hsü-pu Ku-tu Hou		2 yıl	188	189	
Hsü-pu Ch'an-yü'nün ölümünden sonra Hunları yaşlı beyler idare etti.					

DİZİN

A
Ahamenid 208
Ai-ti 148
Ak Ti 46
Aleksandria 133
Altay 28, 32, 37, 40, 52, 114, 164
altın 66, 68, 91, 92, 128, 139, 149, 150, 151, 152, 171, 180, 190
An-kou 85
An-kuo 79, 163, 175, 176, 237
An-ting 77, 176
An-yang 37
araba 71, 73, 95, 128, 171, 180
Aral Gölü 28
at 36, 39, 50, 56, 57, 58, 65, 71, 73, 75, 92, 94, 101, 106, 109, 119, 128, 132, 133, 139, 156, 157, 171, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213
ayna 203, 206, 210, 221, 223, 224, 225, 227

B
balık pulu 135
Barköl 119, 120, 158
Başadar 209
Başkaus 203
Batı Türkistan 56, 74
Batı Ülkeleri 74, 83, 99
Baykal 28, 31, 61, 96, 100, 110, 130
Baykal Gölü 28, 31, 96, 100, 110, 130
Bedbahdala Çölü 132
Berel 211, 214
Beyaz Dalgalar 186
binicilik 76

C
Ch'ang-an 100, 128
Chang Ch'ien 8
Ch'ang Hui 119, 120
Chang Sheng 109
Ch'ang-wu-lu 166
Chang-yeh 118, 119, 120
Chao 21, 49, 50, 52, 63, 68, 102, 105, 116, 141, 145, 156, 169, 189, 191, 194, 195, 196, 230, 232
Chao Chung-kuo 119
Ch'ao-na 61
Chao P'o-nu 102, 105
Ch'e-li 125, 126
Ch'eng P'ing 66
Ch'eng T'ang 133
Ch'e-niu 179, 238
Ch'en Kui 179
Ch'e-shih 102, 104, 121, 122, 159, 166
Ch'e-shih Arka Devleti 166
Ch'e-ya Juo-ti 145, 146
Ch'i 22, 49, 77, 93, 99, 106, 108, 119, 120, 121, 131, 172, 189, 190, 196, 230, 233, 234
Ch'iang 99, 163, 179, 183, 186, 189, 196, 232, 238
Ch'iang-ch'ü 183
Chiao-ho 104, 122
Chia T'e-nu 166
Ch'ieh-t'e-hou 8
Ch'ieh-ti Hou 235
Chien-k'un 130
Chih-chih 22, 126, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140
Chih-lo Dağı 8
Ch'i Huo-shan 124
Ch'i-lien 93, 106, 119, 120, 131
Chi-liu kun 147
Ch'ing-hai 29, 216, 222, 224
Ch'in Hanedanlığı 20, 52, 91, 128

Ch'in Shih-huang 秦始皇 50
Chin-yang 61, 63, 64
Ch'i-to-lu 77
Ch'iu-chu-che lin-ti 237
Chiu-ch'üan 8, 113, 119, 120, 121
Ch'iu-fu-you-ti 172, 173, 237
Ch'iu-lin 189
Ch'iu-lin 丘林 189
Chi-yü 74
Chou Hanedanlığı 23, 43, 46, 50
Ch'u 51, 91, 96, 102, 121, 150, 172, 187, 230, 234, 237
Chu-ch'e-erh 180
Chu-ling Beyi 153
Chu-lü-ch'ü-t'ang 127
Chung Hang-yüeh 74
Chu-pei 174
Chü-chu 62, 63, 64
Ch'üen-i 27
Ch'ü-fu 190
Ch'ü-lan 174
Chü-li-hou 8
Chü-li Hou 235
Chün-ch'en 8
Chün Ch'en 235
Chün-Chen 125
Chün Chih Dağı 105
Chün-she 122
Ch'ü-pi 187
Ch'ü-shih 121, 159
Chü-yen 111

Ç
Çerçen 166
Çin imparatoriçesi Chang-te 162
Çin Seddi 28, 50, 51, 68, 83, 99, 106, 232
Çocuk ch'an-yü 103, 105
Çocuk Ch'an-yü 235
Çulışman 203

D
Dağ Jungları Devleti 47
davul 95, 137, 150, 171, 180

E
Etzin-göl 106
evlilik 67, 71, 74, 77, 78, 100, 116, 121, 122, 178, 194

F
Fan Hanım Şehri 114
Fan Ming-you 119
Fei Devleti 48
Feng-hou 165, 166
Fergana 33, 34, 82, 83, 97, 105, 106, 108, 110, 121, 132, 133
Fu-chu-lei Juo-ti 145
Fu-shih 61
Fu-yang-chü Dağı 114

G
General Chang Hsiu 183
General Chang Huang 181
General Cheng-chih 122
Generali Li Mu 49
General Ma T'ung 113
General Shang 114
General Wu-kuei 122
Generel Kuo Chi 100
geyik 32, 205, 206, 208, 209, 211
Gobi Çölü 28, 29, 33, 60, 106
Göktürk 19
Griaznov 203, 208

H
Hai-luo shi-chu-ti 175, 237
Hai-t'ung shi-chu hou-ti 173
Hakaslar 114
Hami 158, 166, 181
Han 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 41, 44, 47, 49, 55, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 105, 108, 109, 112, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 127, 128, 130, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 147, 148, 149, 152, 153, 156, 157, 166, 167, 169, 172, 173, 174, 178, 180, 181, 182, 185, 187, 189, 191, 194, 229, 230, 231, 232, 234, 237
Han–ch'ang 127
Han Ch'an-yü 173
Han Chao-ti 116
Han Hanedanlığı 17, 18, 19, 20, 22, 23, 41, 44, 47, 55, 67, 68, 71, 74, 83, 84, 93, 96, 99, 103, 105, 108, 112, 121, 122, 127, 139, 140, 143, 147, 148, 149, 152, 156, 178, 182, 229, 230, 232

Han Shu 22
Han Tzen 119
Han Wang-hsin 61
Han Wen-ti 74
Han Yuan-ti 131, 139, 141
Han韓 49
Hatun 66, 109, 112, 123, 145
Ho-ch'in (Evlilik Anlaşması) 8, 67, 68, 97, 101, 153, 234
Ho-hsi 8, 77, 93
Ho-lai 189, 190
Ho-lien 190, 197, 198
Ho-nan 29, 39, 40, 52, 84, 89, 187
Ho-nei 186
Ho-pei 47, 48
Ho-sui 賀遂 190
Hotan 33, 48, 97, 159, 160, 166
Ho-ti 178
Ho-tung 171, 187
Hsiao Ch'ing-ti 78
Hsiao Huei 69
Hsiao Wen-ti 77, 78
Hsien 17, 40, 48, 51, 53, 99, 128, 150, 151, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 188, 189, 190, 191, 196, 231, 236
Hsien-pi 165, 177, 181
Hsi-ho 114, 119, 120, 157, 172, 176
Hsin 61, 62, 63, 64, 68, 73, 149, 152, 176, 190
Hsin-hsin vilayeti 187
Hsi-p'ing Kralı 153
Hsi-tun 126
Hsiu-lan shi-chu hou-ti 174, 175, 237
Hsiu-li Ch'an-yü 179
Hsiung-nu 22
Hsiu-t'u 91, 92, 234
Hsiu-tu 190
Hsiu-t'u Beyi 92
Hsi-yü 102
Hsüan Ch'an-yü 174, 175
Hsü-lu-kuan-chü 121, 123, 124
Hsün-yü 27
Hsü-pu 186, 189, 238
Hu-cheng 183, 238
Hu-chieh 125, 126, 130
Hu-han-yeh 22, 77, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 137, 139, 140, 141, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 169, 171, 189, 236
Hu-lan chuo-shi-chu chiu 180, 238
Hu-lu-ku 8, 112, 113, 114, 116, 117, 124, 235
Hun 13, 17, 18, 20, 22, 27, 30, 34, 36, 37, 41, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 230, 232, 233, 234, 237
Hun-yeh 91, 92
Hun-yü 40, 60
Huo Ch'ü-ping 90, 92, 93, 94, 95, 96, 99
Hu-pai-t'i 64
Hu-tu 145, 152, 154, 174, 190, 236, 237
Hu-tu-erh-shih Tao-kao Juo-ti 152
Hu-tu-hsü 174
Hu-t'u wu-ssu 124
Hu-tu 呼毒 190
Hu-yen 117, 119, 145, 158, 163, 166, 167, 189, 235
Hu-yen Beyi 145, 158, 163, 166
Hu-yen boyu 158
Hu-yen-ti 235
Hu-yü Beyliği 151

İ

İ-chieh-hsieh 235
İ-chih-hsieh 89, 91, 95
İ-fa-yu-lu-ti 174
İli 28, 32, 34, 97, 130, 133
İmparatoriçe Lü 8, 67, 70
ipek 68, 77, 97, 127, 128, 139, 146, 150, 151, 166, 171, 191
ipekli kumaş 68, 146, 148, 157, 171, 173, 180
İ-wu 158, 166, 167

J
Jeh-chu Beyi 80, 124, 145, 169
Joseph-Anna-Marie de Moyriac de Mailla 24
Jung 42
Jung-ti 17, 43
Ju-tzu Ying 149

K
kale 50, 65, 105, 132, 133, 134, 135, 136, 137
Kan-ch'üan 128
Kan-ch'üan Sarayı 128
K'ang-chü 82, 97, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 164
Kansu 33, 34, 39, 50, 56, 59, 81, 99, 106, 118, 156, 177, 181, 198
Kan Terleyen Cennet Atları 83
Kan Yen-shou 133
Kao-liu 154
Kao-tzu 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 74, 108, 128
Karaşar 122, 165, 166
Kaşgar 33, 153, 159, 160
kemer tokası 219, 220, 223
Keng Ping 157, 159, 162
kılıç 128, 140, 157, 171, 180, 196
kıngrak 139, 140
Kızıl Kaş 152
Kızıl Ti 17, 47
Ki-ok 74
Kuang-wu 63
Kuça 33, 164, 165
Ku Devleti 48
Kuei-fang 42
Kuei-jung 27, 43
Kuei-kuo 27
Kung Sun-ao 84
K'un-mi 130
K'un-mo 102
Kun-mo 97
Kuo Chi 100
Kurgan 201, 230
Kuşan Devleti 158
Kutluk Hsi 176
Ku-yen Dağı 96
Kuzey Tileri 47
Kün 27

L
Lan 189
Lang 95, 166, 189
Lao Shang 8, 74, 75, 77, 78, 235
Lao-tzu 老子 48
Liang-hsi 85
Liao-hsi 182
Liao-ning 181, 220, 226
Liao-yang 85
Li-chih 172, 189
Li Hsi 85
Li Hsing 153
Li Kuang 83, 84, 106, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 121
Li Kuang-li 111, 114, 115, 116
Li Ling 110, 111, 112, 114, 125
Li Mao 155
Ling-ti 183, 185
Lin-hu 林胡 50
Li-shih 172, 230
Liu Ching 67, 68, 231
Liu-chung 166
Liu Hsi-ch'ün 102
Liu Hsuan 152
Liu Pang 61, 63, 70, 128
Liu Yüan 183, 191, 194, 195, 197, 230
Lo 149, 180, 190, 194, 195, 196, 231
Lopnor 93
Lou-fan 63, 87
Lou-lan 72, 102, 121
Lu Fang 153, 154
Lung Ch'eng 61, 117
Lung-hsi 81, 90, 93, 112
Lung-shan 39
Luo-fang 64
Luo-lan 8
Lu-tu Beyi 117

M
Ma-i 8, 61, 62, 63, 79, 84
Man 42
Man Ch'iu-ch'en 62
Mançurya 31, 37, 60, 153, 157
Man Pai 176
Mei-chih 172
Meng T'ien 蒙恬 52
mezar odası 201, 209, 210, 212, 218, 223
mızrak 128, 136, 140, 171

Ming-ti 158
Mo 171, 172, 173, 182, 183, 190, 235, 236, 237
Mo Ch'an-yü 172, 182
Mo-tun 20, 235
Motun 20, 22, 36, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 91, 96, 153, 163, 169, 191, 194, 197
mühür 128, 171, 173, 180, 224, 225

N
Nang–chih-ya- ssu 146
Nan-yüeh Kralı 221
Nieh-i 79
Noin-ula 212, 214
Nuo Nehri 139

O
ok 40, 50, 56, 67, 69, 87, 95, 128, 136, 140, 143, 146, 157, 171
okçu 83, 84, 111
okçuluk 76, 100, 196
Ordos 27, 28, 29, 33, 37, 39, 51, 52, 53, 61, 87, 93, 114, 179, 196, 197
Orhun 28, 52

P
Pa Ch'an-yü 178
Pai-teng 8, 65, 67, 79
Pai-yang 87
Pan Ch'ao 158, 159, 160, 165, 166
Pan Chao 21
Pan Ku 21
Pan Piao 156
Pan Yung 166
Pazırık 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 214, 231, 232
P'ei-tsen 167
Pi 155, 156, 169, 171, 172, 173, 175, 237
P'ing-ch'eng 8, 65, 108, 191
P'ing-ti 148
P'ing-yang 187
Po-hsü-t'ang 124, 125
Polosmak 211
Prenses Ch'ang 68
P'u-nu 155, 156, 161, 169, 171, 237

R
Rudenko 203, 208

S
Sağ Bilge Beyi 89, 111, 123, 124, 125, 127, 146, 183, 187, 238
Sağ Bilge Prensi Chü-li-hou 105
Sağ Jeh-chu Beyi 169
Sağ Kanat Büyük Generali 121
Sağ Ku-nu Beyi 146
Sağ Lu-li Beyi 117, 125
Sağ Wen-yü-t'i 163
Sağ Wu-chien Beyi 125
Sarı Irmak 29, 30, 33, 37, 39, 47, 49, 55, 91, 93, 105, 106, 109, 157, 161, 176, 187, 191
Sarı Sarıklılar 183, 185
Selenge Nehri 114
Semerkand 33, 131, 133, 134
Sha'an-hsi 30, 42
Sha-ch'e 159
Shang-chun 89
Shang-chün 176
Shang Hanedanlığı 40, 41
Shang-tang 63
Shan-hsi 30
Shan-shan Devleti 158
Shih Ch'an-yü 173
Shih Chi 19, 20, 21, 22, 84, 111, 232, 233
Shih-tzu 164, 165, 175, 176, 177
Shih-Tzu Ch'an-yü 176
Shou-fang 74, 89, 93, 105, 112, 153, 166, 174
Shu-lo 159
Shun-wei 41
Sol Bilge Beyi 113, 117, 121, 146, 152, 155, 163, 169, 171, 175, 176, 179, 187
Sol Büyük Chü-ch'ü 121
Sol Chu-ch'i Beyi 175
Sol Chu-lung 179
Sol Lu-li Beyi 87, 125, 126, 145, 146, 171
Ssu-Ma Ch'ien 20
Ssu-ma Hsi 122
Ssu-ma Kuang 23, 229
Su Ch'an-yü 173
Su-mu 190
Suo-hsieh Juo-ti 145, 146
Su-pan 166
Su-wu 8, 99, 109, 110, 118

Ş
Şibe 202, 208, 214

T
Tabut 222
Tai 41, 48, 50, 61, 63, 64, 68, 85, 89, 93, 95
T'ai-yüan 30, 61
Talas Vadisi 132
T'an 43, 91, 177, 234, 237
T'an Ch'an-yü 177
T'ang-i Fu 81, 83
Tanrı Dağları 28, 32, 33, 34, 111, 114
Tan Shih-huai 181, 182, 231
Taoizm 48, 186
Ta-pao-tang 223, 224
Tarbagatay 28, 130, 132
Ta-tung 30
Ta-wan 97, 132
Tayga 31
Ta-yüan 187
Teng 150, 151, 163
Ti 42
Tibet 39, 60, 99, 177
T'i-ch'u-chü-t'ang 123
T'ien Kuang-ming 120
T'ien Shün 120
Ting-hsiang 89, 93, 94, 153, 187
Ting-ling 119, 122, 126, 131, 150, 233
T'ing-tu shi-chu hou-ti 176, 237
Tonguz 37
Tou Hsien 162
Tou Ku 158
Tou-lou-chih 180
Tou-lou-chu 238
Tou-lu-chih Ch'an-yü 180
T'ou-man 41
T'ou-man 20, 52, 55, 56, 57, 61, 235
Ts'ao Ts'ao 185, 186, 187, 188, 191
Ts'ung-ling 133
T'u-ch'i 123, 125, 126, 235, 236
Tu-chin 137
Tu Ch'ung 176
Tu-ku 190, 191, 197
Tula Nehri 8, 112
T'u-lung-ch'i 125
T'u-mi 134
Tung Chung-shu 84
Tung-hu 22, 52, 58, 59, 119
T'ung-ti 63
Tun-huang 141, 166, 167, 176, 198
T'un-tien 99
T'un-t'u-ho Ch'an-yü 174
Tuo-mo 122
Turfan 33, 34, 102, 121, 140, 150, 159, 165, 181, 198
Tuyahdı 209, 214
Tzu-chih T'ung-chien 24

U
Ukok 205, 211
Ulandırık 210
Ursul Nehri 208

V
Vezir Ch'eng P'ing 66
Viet-nam 222
Volga 28, 132

W
Wang Chao chun 140
Wang Cheng-chun 148
Wang Ch'iang 140
Wang-hsi 62
Wang-hsin 61, 62, 63, 68
Wang Huang 62, 63
Wang Mang 21, 148, 149, 150, 152
Wan-shi shi-chu hou-ti 178, 237
Wan-ssu 190
Wei Ch'ing 87, 89, 90, 92, 94
Wei-hsü 190
Wei-hsü 唯徐 190
Wei Irmağı 39
Wei-li T'ang-hu 125
Wei Lü 109, 110
Wei 魏 49
Wen-ou-t'u Beyi 147
Wo-yen-ch'ü-ti 123, 124
Wu-ch'an-mu 124
Wu-Chi 125
Wu-chi-hou shi-chu hou-ti 237
Wu-chu-liu 145, 146, 147, 148, 151, 154, 237
Wu-chu parası 219, 220
Wu-huan 119, 155
Wu-kuei 122
Wu-lei Juo-ti 145, 151

Wu-pu-sa Gölü 175
Wu-shih-lu 8, 103, 235
Wu-ssu 179, 180
Wusun 8, 72, 97, 101, 102, 119, 120, 121, 130, 131, 133, 136, 234
Wusunlar 59, 96, 97, 100, 101, 102, 119, 132, 133, 181, 230
Wu-ti 78, 80, 81, 83, 84, 85, 89, 90, 92, 96, 99, 102, 105, 106, 111, 115, 116, 128, 153, 158
Wu-ti-ya-ssu 146
Wu-wei 8, 99, 100, 101, 103, 123, 152, 156, 161, 235
Wu-yuan 93, 112, 113, 121, 127, 153, 171, 172, 173, 187

Y

Yang Hsin 101
Yang Hsiung 148
Yang-shao 39
Yarkend 33, 159, 160, 165, 166
Yeh 23, 169, 179, 187, 229
Yen 25, 27, 61, 67, 68, 85, 91, 93, 112, 113, 114, 117, 121, 123, 132, 133, 141, 145, 146, 153, 163, 164, 182, 190, 229, 231, 234
Yen-ch'ih 122
Yen-chih 67, 68, 91, 112, 117, 121, 123, 141, 145, 146, 164
Yen-chü 114
Yenisey 28, 167
Yen-jan 8
Yen-jan Dağı 113
Yen-men 85
Yen-yun 27
Yeşil Orman 152
Yin-men 68, 89
Yin-shan 50, 61, 139
You Liu 161
Yu-chien 171
Yu-chou 166
Yu-wen 190
Yü-ch'ü-ch'uan 164
Yüeh-chih 8
Yü fu-lo 183, 186, 187
Yü-fu-luo 186, 238
Yün-chung 48, 63, 119, 120, 172
Yü-yang 85, 155
Yü-yeh 153

Z

zırh 135, 171

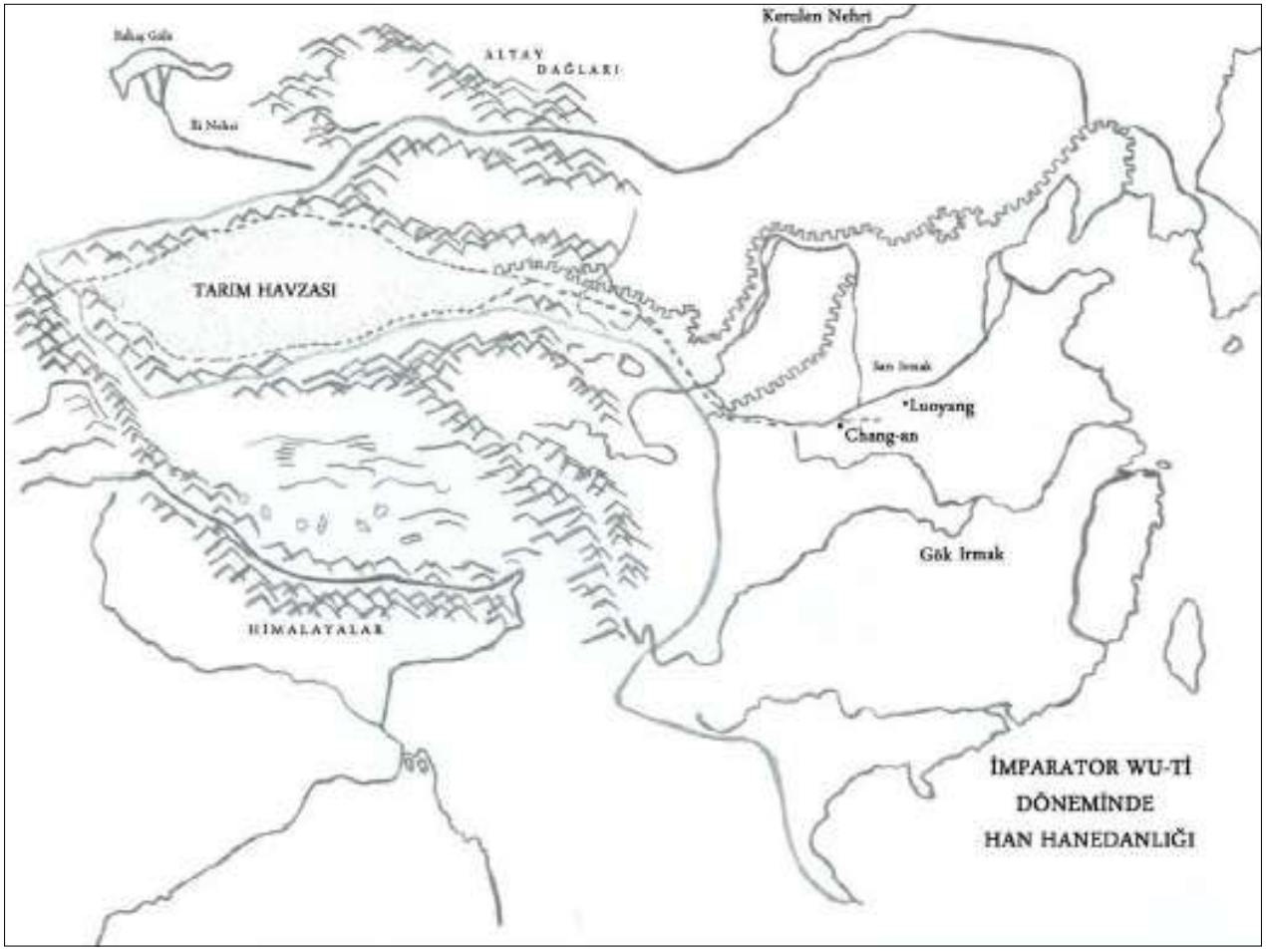
Balkaş Gölü
Kerulen Nehri
ALTAY DAĞLARI
İli Nehri
TARİM HAVZASI
Sarı Irmak
Luoyang
Chang-an
Gök Irmak
HİMALAYALAR
İMPARATOR WU-Tİ
DÖNEMİNDE
HAN HANEDANLIĞI

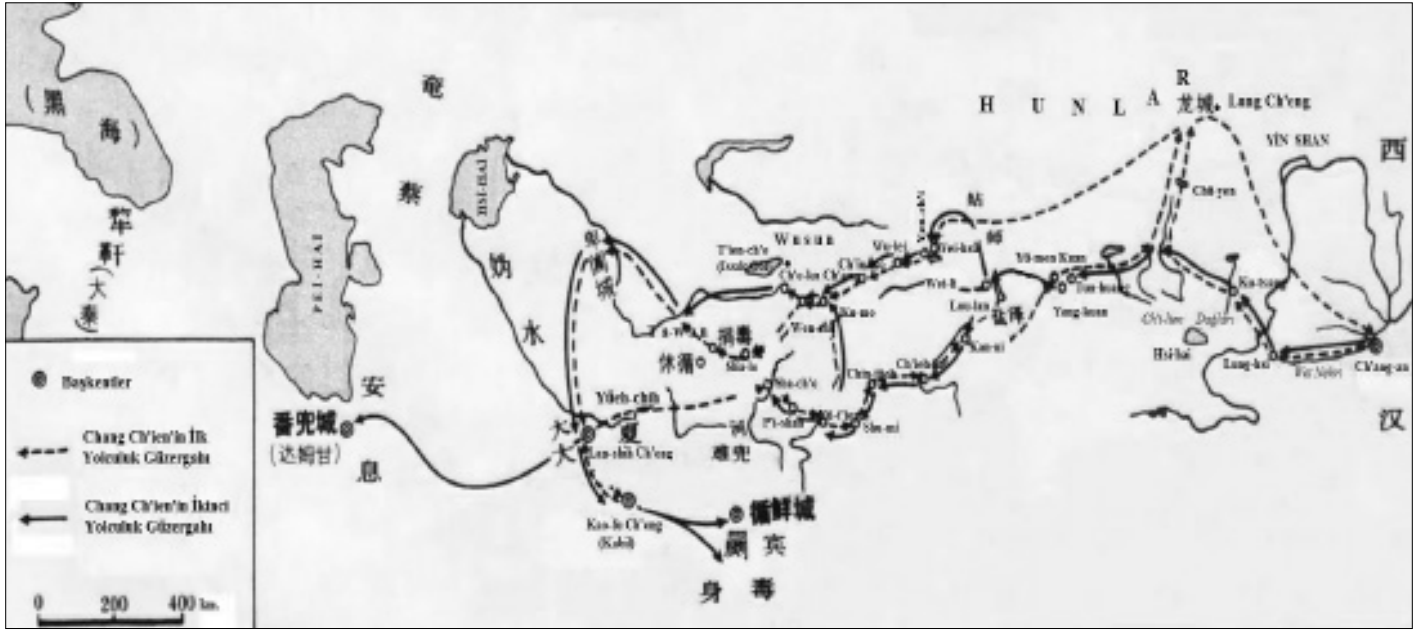
(黑 海)
PEI-HAI
HSI-HAI
H U N L A R
龙城 Lung Ch'eng
YIN SHAN
西
汉
安
息
大
大
夏
香兜城
(达姆甘)
休蒲
Yüeh-chih
Kao-ch'ang
(Kabul)
Lan-chih Ch'eng
Ka-lo Ch'eng
(Kabul)
番兵
身毒
Baykentler
Chang Ch'ien'in İlk Yolculuk Güzergahı
Chang Ch'ien'in İkinci Yolculuk Güzergahı
0 200 400 km.

BATI HAN HANEDANLIĞI ZAMANINDA (M.Ö.206-M.S.23) HUN VE ÇİN TOPRAKLARI

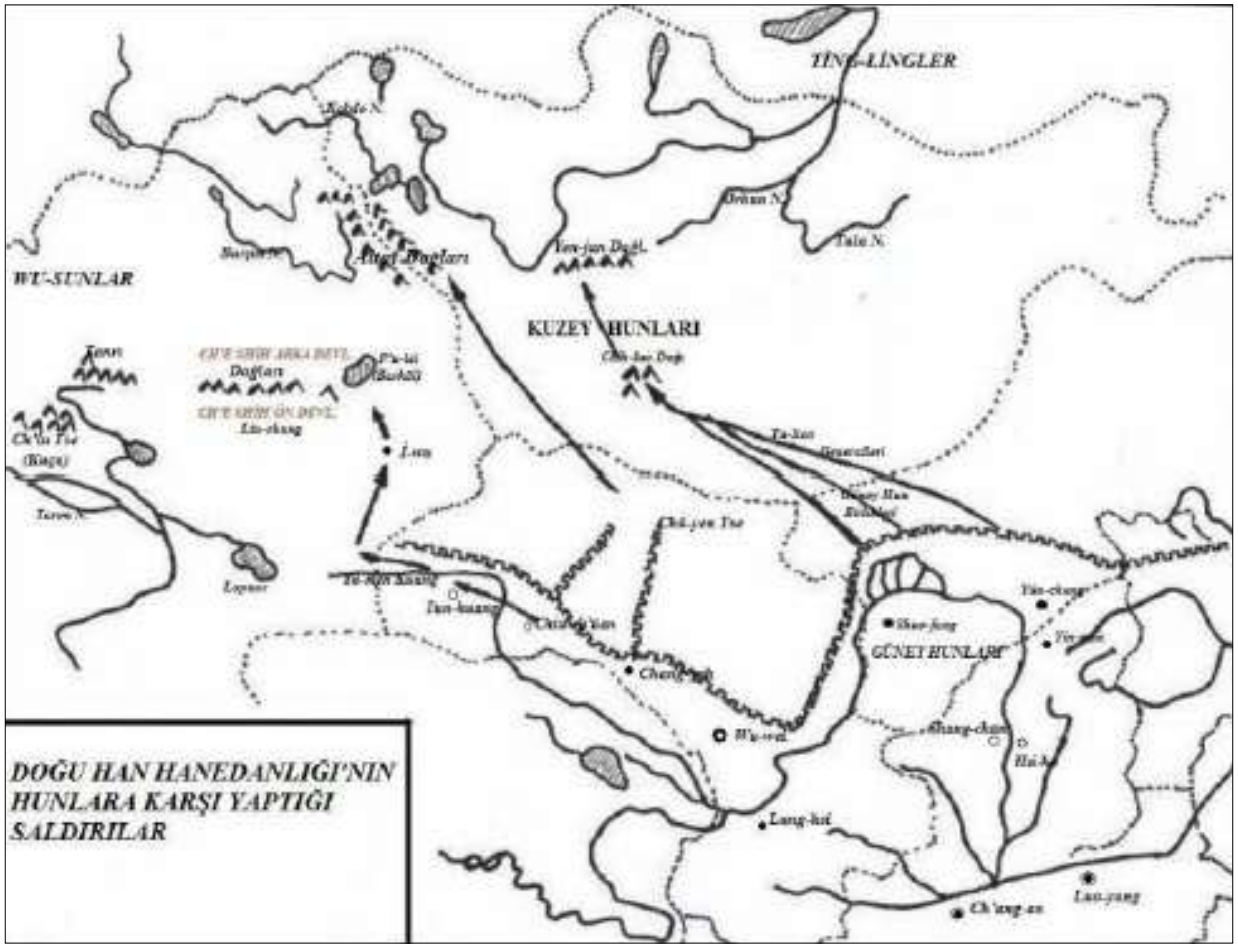

DOĞU HAN HANEDANLIĞI'NIN HUNLARA KARŞI YAPTIĞI SALDIRILAR

Baykal Gölü

TARİH

9789756316481	Osmanlı Tarihi-1	Namık Kemal
9789756316474	Osmanlı Tarihi-2	Namık Kemal
9789756316528	Osmanlı Tarihi-1 Aşiretten Devlete	Alphonse de Lamartine
9789756316528	Osmanlı Tarihi-2 Cihan Hakimiyeti	Alphonse de Lamartine
9789756316535	Osmanlı Tarihi-3 Sona Doğru	Alphonse de Lamartine
9786055261856	Müslüman Türk Devletleri Tarihi	Prof. Dr. Erdoğan Merçil
9786055506339	Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı	Prof. Dr. Erdoğan Merçil
9786055506667	Selçuklular-Makaleler	Prof. Dr. Erdoğan Merçil
9786054921188	Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti - Gazneliler	Prof. Dr. Erdoğan Merçil
9786054921706	Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı	Prof. Dr. Erdoğan Merçil
9786059241700	Büyük Selçuklu Devleti	Prof. Dr. Erdoğan Merçil
9786055506704	Selçukname	Ahmed bin Mahmud / Çvr. Erdoğan Merçil
9786057931665	Türkiye Selçuklularında Meslekler	Prof. Dr. Erdoğan Merçil
9786059521260	İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri	Prof. Dr. Ramazan Şeşen
9786059521796	Selâhaddin Eyyûbî Ve Dönemi	Prof. Dr. Ramazan Şeşen
9786059241991	El-Fahrî-(Devlet idaresi, halifeler, vezirleri tarihi)-(632-1258)	İbnü't-Tıktaka / Çvr. Ramazan Şeşen
9786059521802	Kitabü't-Tenbih Ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)	Mesudi / Çvr. Ramazan Şeşen
9786054921546	Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş	Prof. Dr. Tuncer Baykara
9786054921416	Tarih Metodu	Prof. Dr. Tuncer Baykara
9786059521338	Türk Adının Anlamı	Prof. Dr. Tuncer Baykara
9786059521086	Dânişmendliler (1085-1178)-Orta Anadolu'nun Fatihleri	Prof. Dr. Muharrem Kesik
9786059521819	Anadolu Türk Beylikleri	Prof. Dr. Muharrem Kesik
9786055506643	Türkiye Selçuklu Devletine Gelen Giden Elçiler	Dr. Emine Uyumaz
9786055506834	Güneş Ülkesi Horasan	Dr. Cihan Piyadeoğlu
9786054921171	Camiü't-Tevarih	Haz.: Erkan Göksu-H. Güneş
9786055261658	Kök Tengri'nin Çocukları	Prof. Dr. Ahmet Taşağıl
9786059241373	Eski Türk Boyları-Çin Kaynaklarına Göre-(MÖ III.-MS X.Asır)	Prof. Dr. Ahmet Taşağıl
9786059521598	Türk Model Devleti Gök Türkler	Prof. Dr. Ahmet Taşağıl
9786059521673	Bilge Kağan'ın Vasiyeti	Prof. Dr. Ahmet Taşağıl
9789756316511	1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması	Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu
9789756316979	İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti	Bernard Lewis
9789944425384	Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar	J. Piatigorsky - J. Sapir
9789944425834	Türkler ve Kağanlıkları	Prof. Dr. Ömürkul Karayev
9786055715335	Orta Çağ Avrupa Tarihi	Prof. Dr. Muammer Gül
9786055715342	İslam'ın Batınî Çehresi	Prof. Dr. Muammer Gül

9786055715496	Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu	Prof. Dr. Muammer Gül
9786054921683	Selahaddin Şark'ın En Sevgili Sultanı	Muammer Gül
9786055715858	Türkler-Türklerin Gelenekleri, Görenekleri ve Hinlikleri Üzerine	Macaristanlı György
9786055715755	Kanije Muhasarası	Namık Kemal
9786055715298	Her Şafakta Ölürüm	Ergun Hiçyılmaz
9786055506087	İmam Şamil Ahhulgoh'ta	Batulil Muhamad
9786055506148	Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı	Franz Taeschner
9786055715717	Tokat'a Dair Bir Sakk Mecmuası	Ümit Ekin
9786055506551	İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar	Bahriye Üçok
9786055506209	İran'ın Son İki Yüz Yıllık Tarihi	M. Reza Djalili - T. Kellner
9786055506278	Doğular-Batılar, Yirmi Beş Asırlık Savaş	Thierry Camous
9786055506735	1956 Macar İhtilali-İlk Antitotaliter İhtilâl	François Fejtö
9789944425223	SSCB'nin ve Rusya Fed.'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik P.	Dr. Mustafa Kalkan
9786055261245	Dersaadet'te Bir Türk Dostu: Francis Hopkinson Smith	Semra Daşçı
9786055261368	Osmanlı'da Av Kültürü	Mustafa Nuri Türkmen
9786055261528	Erdoğan Merçil'e Armağan	Kolektif
9786055261542	Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu	Eray Bayramol
9786055261597	Aşıkpaşazâde Tarihi	Haz.: Prof. Dr. Necdet Öztürk
9786055261351	Cihannüma	Haz.: Prof. Dr. Necdet Öztürk
9786054921034	Oruç Beğ Tarihi	Haz.: Prof. Dr. Necdet Öztürk
9786054921294	Hadidi Tarihi (1285-1523 Manzum Osmanlı Tarihi)	Haz.: Prof. Dr. Necdet Öztürk
9786059241250	Anonim Osmanlı Kroniği	Haz:Prof.Dr. Necdet Öztürk
9786059521758	Selâtînnâme-[Manzum Osmanlı Tarihi (684-895/1296-1490)]	Haz: Prof. Dr. Necdet Öztürk
9786054921386	14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi	Prof. Dr. Necdet Öztürk
9786057931658	15. Yüzyıl Osmanlı Kronikleri	Prof. Dr. Necdet Öztürk
9786059521284	Söğüt'ten Şehr-i İstanbul'a Osmanlı	Prof. Dr. Necdet Öztürk
9786055261887	İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri	Necdet Öztürk-Murat Yıldız
9786055261849	Özer Ergenç'e Armağan	Kolektif
9786055261818	Türkler Arasında Bir Avrupalı: Auger Ghiselin de Busbecq	İgnace Dalle
9786055261931	İttihatçı Senusî İlişkileri	Yrd. Doç. Dr. Nevzat Artuç
9786055261979	Avrupa Birliği Tarihi	Georges-Henri Soutou
9786055261924	Osmanlı Dünyasında Köyler ve Köylüler	Dr. İsmail Arslan
9786054921133	Atatürk Dönemi İktisadi Kalkınma	Yrd. Doç. Dr. Metin Kopar
9786054921270	Biz İdil'den Ural'dan	Roza Kurban

9786054921393	Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe	Prof. Dr. Yücel Öztürk
9786054921423	Osmanlı Galatası	Kerim İlker Bulunur
9786054921478	Yaşlı Tarihin Yankısı	İklil Kurban
9786054921560	Kızılbaşlığın Tarihi	Anonim
9786054921584	Orta Asya'ya Seyahat	Gabriel Bonvalot
9786054921577	Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi	Joseph Castagne
9786054921652	Tarihin Arka Yüzündeki Sarıkamış Harekâtı	Necati Bölükbaşı
9786054921553	Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi	M. Akif Terzi
9786054921607	Bir Osmanlı Askerinin Hatıratı	Temeşvarlı Osman Ağa
9786054921768	Tarih-i Güzîde (Zikr-i Padişâhân-i Selçukiyân)	Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî
9786054921775	Bizans İmparatorluğu Tarihi	Şerif Baştav
9786059241052	Büyük Hun Kağanı Attila	Şerif Baştav
9786054921881	Pierre Lotı'nin Mektupları Ve Son Kitabı: Türkler Ve Ermeniler	Pierre Loti
9786054921751	Hazar ve Karay Türkleri	Prof. Dr. Şaban Kuzgun
9786059241021	Dinler Tarihi	Prof. Dr. Şaban Kuzgun
9786059241069	Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün	Prof.Dr. Aydın Taneri
9786057931368	Vezîriâzamlık (1299 – 1453)-Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde	Prof. Dr. Aydın Taneri
9786057931399	Harezmşahlar	Prof. Dr. Aydın Taneri
9786057931382	Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri-Kuruluş Devri-	Prof. Dr. Aydın Taneri
9786059241175	Süveyş Kanalı-XIX. Yüzyılda Doğuakdeniz'de Bir Rekabet Unsuru Olarak	Yrd. Doç. Sevda Özkaya
9786059241380	Osmanlılar - Devlet ve Hâkimiyet	Prof. Dr. Haldun Eroğlu
9786059521635	Osmanlılar-Yönetim ve Strateji	Prof. Dr. Haldun Eroğlu
9786059241694	Osmanlı'da Muhalefet	Prof. Dr. Haldun Eroğlu
9786059241441	Gazze Tarihi	Jean-Pierre Filiu
9786059241632	Hitlerin İkinci Kitabı-1928 Yılından Bir Vesika	Adolf Hitler
9786059241717	Timur Tüzükatı-Bozkırın Töresi	Ali Rıza Yağlı
9786059241847	20. Yüzyılda Savaş ve Kadın	Onur Yamaner
9786059241908	Şeddâdîler- (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı	Nevzat Keleş
9786059241885	Ege ve Eski Yunan Tarihi-1	Prof Dr. Mehmet Ali Kaya
9786059241892	Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi	Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya
9786059521659	Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi I - Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar	Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya
9786059521956	Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II - Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi	Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya
9786057931405	Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III - Hellenistik Dönem	Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya
9786059521390	İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı	Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya
9786059521031	İlhanlı Tarihi	Abdülkadir Yuvalı

9786059521017	Anadolu'da Roma Eyaletleri-Augustus Dönemi	Kevser Taşdöner
9786059521079	Selçuklu Hatunları	Bülent Kaçın
9786059521185	Safevî Şahı II.İsmail-Kahkaha Kalesi'nin 20 Yıllık Mahpusu	Hasan Rumlu
9786059521345	Ve… Tanrı Türk'ü Yarattı	Prof. Dr. Tuncer Gülensoy
9786059521680	M.Ö. 1177 Medeniyetin Çöktüğü Yıl	Eric H. Cline
9786059521765	Günümüzde Pontusçuluk Faaliyetleri	Prof. Dr. Salim Cöhce
9786059521857	Erzurum Kronolojisi-Yirminci Yüzyıl-	Ali Kurt
9786059521994	Türklerin Dinî Tarihi-Başlangıçlarından Günümüze	Harun Güngör - Ünver Günay
9786057931078	Türklerin Siyasi Tarihi (M.Ö. III – M.S. XII)	Prof. Dr. Erol Kürkçüoğlu
9786057931061	Osmanlı Toplumunda Zındıklık-Patburunzâde Örneğinde Bir İnceleme	Doç. Dr. Ömer Menekşe
9786057931306	Orta Çağ'da Türkler - Ermeniler - Gürcüler	Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu
9786057931467	Tarih Boyunca Karadeniz	Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu
9786057931313	Safevîler - Tekmiletü'l-Ahbâr	Abdi Beğ Şirâzî
9786057931375	Irak Selçuklu Devleti Atabegleri	Murat Öztürk
9786057931542	Selçuklunun Son Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali ve Vakıfları	Zehra Odabaşı
9786057931580	Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I-II	Taberî
9786057931672	Asya Hun İmparatorluğu	Tilla Deniz Baykuzu
9786057931689	Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan	Mürsel Öztürk
9786057931559	İpek Yolu'nun Muhafızları - Karahanlılar	Ömer Soner Hunkan
9786057931702	Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)	Ömer Soner Hunkan